

«Все те, що на серце лягло» — повість-подорож життям журналіста і письменника Івана Волошенюка. Автобіографічний начерк з ліричними відступами, роздумами про журналістику і літературну працю, про зустрічі з людьми, яких були тисячі за майже 50 років роботи в засобах масової інформації. Написана на нюансі душі, книга читається з великим інтересом, а подекуди і з неодмінною присутністю сльози.

Зміст

1. Найкраща на землі професія
2. Оточення
3. «Wiederholle, Sie bitte, noch einmall»
4. Редактор та інші
5. Ліричні візії Брацлава
6. Великий розгардіяш
7. Тельнюк
8. Герої буднів і публікацій
9. Двоє з Карпівської гори
10. Краса Дністрова
11. Відкриття Бернашівського героя
12. Обласне радіо. Чкалова, 15
13. Совко і справа Грушківської
14. На роботу, як на свято
15. Шипович
16. Література і солов'ї Ірпеня
17. Крах першої книжки
18. Лопнув обруч коло діжечки
19. У «Вінницькій правді»
20. Дощ над Шляховою
21. Літо приємних зустрічей
22. Невичерпна житниця мови
23. Сторінками старих блокнотів
24. Магеланиха
25. У «Сільських вістях»
26. Пізнє яблуко

Все те, що на серце лягло
Найкраща на землі професія

З відстані прожитих літ починаю розуміти, що найвизначнішою датою мого життя стало 11 листопада 1960 року, себто день, коли мене прийняли літпрацівником Брацлавської районної газети «Шлях Ілліча». Колишня столиця знаменитої Брацлавщини була тепер глухим провінційним селищем з кучерявими садами, вибитою ямкатою бруківкою, крихітними, всуціль одноповерховими будівлями, за винятком хіба що двоповерхової середньої школи та бухгалтерського технікуму. Редакція і друкарня теж «дислокувалися» в приземкуватій будівлі з вхідними дверима прямо на шосейну дорогу до Тульчина.

Приміщення зберігається й досі. Воно ще більше поменшало і, проїжджаючи мимо не один раз, я сам собі дивуюся — чому ніколи нема бажання зупинитися, зайти і глянути, що і як там зараз? Це тим більш дивно, що цікавість справді існує, але щоразу спиняє мене особливий душевний настрій, котрий боїться розчарувань чи болісно-прикрих вражень. Так, принаймні, здається. Очевидно, душа, яка вже багато бачила і стала старою, хоче зберегти в собі той закуток молодості незайманим і світлим, щоб не наклалося на нього якесь нове небажане враження, щоб ті чотири редакційні комірочки, умебльовані без ознак будь-якого дизайну, за принципом — щоб було на що сісти і за чим писати, залишилися в тій цноті, основою якої була не бідність кімрок і меблів, а височина поривань. Аби якийсь прилад для вимірювання того стану і тієї аури, то непоказне вбоге приміщення з червоною вивіскою «Шлях Ілліча» мало б над собою німб потужного світла.

...Демобілізувавшись після трьох років служби, я вернувся до рідних Ометинець, посидів два дні за святковим столом, а на третій вирішив, що пора починати життя. Треба ставати на облік до військкомату і райкому партії (я був кандидатом у члени КПРС). У військкоматі мене зареєстрували, а у райкомі, дізнавшись, що маю диплом сільгосптехнікуму і рік стажу на агрономічній роботі, запитали, чи не піду я бригадиром.

— Ні. Під час служби я пробував себе в журналістиці, у мене ніби виходить і хочу піти цією дорогою.

Я, звичайно, не говорив так помпезно, як подаю, боявся наполохати це потаємне бажання в собі самому, а тим більше спричинити ще чийсь чужий спротив цьому бажанню. Я пояснював плутано і довго, але секретар був досвідчений і розумний:

— У нашій газеті немає вільних місць, і якщо не хочеш бригадиром, то на партійний облік ми тебе не візьмемо.

— То хоча б тимчасово.

— Тимчасово не ставимо! Шукай собі місця в іншому районі!

Глибоко розчарований першою невдачею, не знаючи дороги до автобусної станції, я побрів навмання і це, либонь, усмішка долі, що звів зажурену голову аж тоді, коли перед очима з'явилася вивіска «Редакція Брацлавської районної газети «Шлях Ілліча».

Не пам'ятаю, чи затрусило мене від хвилювання. Пам'ятаю тільки, що зняв з голови солдатську шапку, наче заходжу не до редакції, а до церкви. Перші двері були ліворуч від входу. Я їх легенько штовхнув, одночасно стукаючи пальцем. Просунув голову і стрівся очима з двома парами жіночий очей.

— Можна?

Замість відповіді обидві раптом пирхнули зо сміху.

— Заходьте. І одягніть шапку. У нас тут холодно.

Уже потім вони пояснили причину цього раптового сміху. Моя змокріла голова парувала, як гладущик з парним молоком. Це було і несподівано, і смішно. Солдат у шинелі з погонами, не за формою, без шапки, а над головою — густе паровиння.

Я почав розповідати, що, служачи в Києві, багато писав до окружної військової газети. Друкували, хвалили, радили йти в журналістику, навіть пропонували роботу у своїй газеті, але саме влітку 1960 року Хрущов оголосив скорочення армії на мільйон двісті тисяч чоловік, і ту цивільну посаду, яка мені була обіцяна після демобілізації, оддали «скороченому» майорові з сім'єю. І ось тепер я шукаю місця під газетним сонцем, випадково побачив вивіску і насмілився зайти.

Жіночки слухали з непідробним інтересом. Потім з'ясувалося, що молоденька — це відповідальний секретар редакції Марина Ельбе, естонська аборигенка, що вийшла за моряка з Брацлава, а старша — Рахіль Натанівна Купершмідт, коректор газети, людина з абсолютним літературним смаком і чуттям. Коли прийде в редакцію Микола Рябий і напише першу свою замітку (рецензію на фільм), прочитавши її, саме вона урочисто заявить: «Люди! У нашій газеті з'явився письменник».

Але це буде через місяць, а поки що до кабінету вскочив сивий заклопотаний чоловік з розпатленою шевелюрою.

— Григорію Калениковичу! Цей сержант шукає роботу.

— Спізнився, парубче! Я моториста для друкарні прийняв учора.

— Ні! Він на творчу роботу, — в один голос сказали жінки.

— Справді? — опустив він окуляри з лоба на очі. — Ну, ходімо до мого кабінету.

З коридору ми з ним пішли в центральні двері, за якими у вузькому ванькирчику сиділа дівчина, вицокуючи щось на друкарській машинці.

— Зою! Ану клич до мене зараз же Петра і Василя!

Кабінетик редактора теж був маленький, але, крім столу, туди влазило ще кілька стільців. Тільки-но я сів на один з них, як увійшло двоє молодих і чубатих. Один невисокий, окоренкуватий, міцно збитий, з веселими очима, а другий — високий, тонколиций, охайно одягнений, в окулярах. Петро Рудий і Вася Поліщук, мої однолітки, але вже з дипломами факультету журналістики. Поки я закінчував сільгосптехнікум, працював агрономом і три роки служив в армії, згаявши довгі 5 років, вони здобули вищу освіту. Правда, з'ясувалося, що моя журналістська практика дещо переважає їхню — публікацій у мене було більше, ніж у них обох разом узятих. Одначе

слабкість моя полягала в тому, що нічого не тямив у жанрах. Замітка, кореспонденція, зарисовка для мене були ягодами одного поля. Я не переймався тим, що пишу. Вони були освіченішими і загалом, і професійно. А я писав, так би мовити, наосліп. Але головне полягало в тому, що ми з першої зустрічі, власне, з першої хвилини, як тільки почали розмовляти, зразу відчували родинну спорідненість душ – вони, як і я, вважали журналістику найкращою професією на землі, любили її і не соромилися в цьому зізнатися.

Я не прихопив з собою ніяких публікацій і редактор Григорій Каленикович Бібик дав мені строк — до завтрашнього ранку з'явитися з вирізками своїх матеріалів, щоб він почитав їх і прийняв рішення.

— Якщо не з'явишся завтра, поїду у Вінницю і привезу журналіста з дипломом, — налякав мене (свята наївність — чи є такі дипломовані журналісти, які з Вінниці поїдуть у Брацлав літпрацівником районної газети на місячну ставку 62 карбованці 50 копійок?). Але я вірив, що так може бути. А позаяк наші розмови розволоклися до пізнього вечора, ніякий транспорт уже не ходив, мені треба було здолати пішки, болотами через поля і бездоріжжя кілометрів щонайменше тридцять до Ометинець, то я з'явився додому десь о другій годині ночі — повечеряв, перевдягнувся і, не лягаючи передімати, зразу подався за 12 кілометрів на Ситківці, звідки вдосвіта до райцентру відправлявся автобус). Рівно у дев'ятій я зустрічав редактора і хлопців на порозі редакції. Вони одразу «накинулися» на мої статті, кореспонденції і замітки. Потім дружно й радісно тиснули мені руки і так само дружно радили бодай півроку нічого не писати і не читати російською, щоб розширити словниковий запас рідної мови, який у мене за три роки служби значно поменшав, бо писав я лише російською.

Я уже й забув, як відбувалася ця переадаптація, але знаю, що безболісно. Коли сідав писати, то за рахунок професійного ентузіазму з моєї душі виплоджувалися такі слова і речення рідної мови, що аж сам радів, а ще біля мене були такі доброзичливі, освічені і щирі хлопці, що кожен спалах думки, образ, удача не минали непоміченими. Працювати в такому оточенні було щастям.

Оточення

Найколеритнішою постаттю газети був Петро Рудий. Ця колгоспна дитина встигла ще до університету спробувати найрізноманітнішої сільської роботи і, звичайно, найважчої, бо батько упав на фронті і вдовиний син не міг потрапити яким-небудь обліковцем чи приймальником молока. Він починав помічником комбайнера з намордником на роті й носі, щоб захиститися від навіженої пилуки і остюків, які летіли хмарою з громохкої утроби молотильного агрегату. Туди голови колгоспів і агрономи, зазвичай, не ставили своїх синів. Не ставили вони їх і подавати снопи на барабан молотарки, копати ями під посадку дерев у саду, розправляти соломку на ожереді під пекельним сонцем жнив, від якого ніде сховатися. Це все випадало на долю синів, чії батьки не вернулися з війни. Вони, правда, не скаржились, а запрягалися в цю лямку на повну силу, і доля їх за це винагородила — не боялися ніяких труднощів, ніякої роботи, читали з цієї «біблії» сільського життя, не пропускаючи найважчих сторінок. Їх не можна було обманути красивими казочками про сучасні колгоспні ідилії. Ця локшина не приставала до їхніх вух. Петро Рудий дуже уважно ставився до всього того на колгоспних полях і фермах, що полегшувало людську працю. Ця академічна проза під його пером набувала такої першорядної ваги і подавалася з такою динамічною переконливістю, що хотілося самому поїхати на місце події і власними очима побачити, що це таке.

У Петра був особливий стиль роботи. Поїхавши, побачивши, детально вивчивши тему, він потім з ентузіазмом розповідав нам про неї, щораз знаходячи все нові й нові приводи і деталі для захоплення. Він закохувався в тему і людину, але писав трудно, долаючи опір матеріалу, добираючи слово до слова, часом, і ночами, і по вихідних. З цим у нас ніхто не рахувався — матеріал мав бути готовим тоді, коли це потрібно газеті. Петро був великим прагматиком — не міг написати просто красивої статті на теми естетики, природи чи моралі заради того, щоб продемонструвати багату мову чи ерудицію. У нього завше було навантаження діловитістю, кожна стаття чи кореспонденція мала проорювати якусь борозну, залишати слід. Природно, що ця позиція вимагала активного втручання в життя, і Петро Рудий багато й гостро критикував. І коли виникав десь якийсь конфлікт, то люди кликали Петра. Він мчав туди безбоязно, влізав у тему з руками, ногами і головою, не слухаючи остережливих шепотів начальства і їхніх лакеїв, залякувань райкомом чи райвиконкомом. Коли конфлікт поглиблювався, кореспондент брав на себе сміливість скликати колектив на збори і говорити відверто про те, про що люди тільки перешіптувалися. На Забужанській швейній фабриці, яка вважалася безпроблемною й передовою, Петро мало не зняв з роботи директора за грубощі і безсердечність. Знання суті конфлікту і діловитість, з якою Рудий «наводив порядок» у Забужжі, не порадившись з райкомом партії, були такими переконливими і логічними, що райком змушений був визнати їх єдино вірними і вищою мірою справедливими. Петру, звичайно, перепало за самоправство, та ігнорування райкому, але позаяк він не був комуністом, то саме таку його поведінку визнали дуже партійною, а під час

наступних виборів не редактора Бібика, а завідувача відділу сільського господарства Петра Рудого було рекомендовано кандидатом у депутати районної ради. Сенсація на весь район зіпсувала стосунки редактора і кореспондента, бо цим закладалася інтрига і на майбутнє. Перший не любив Бібика і не оминув нагоди зіпсувати йому нервову систему. Аби він керувався іншими мотивами, то Петрові не минулися б так собі самочинні збори на фабриці, де панував передовий директор, критика його без візи райкому. Ідилічна кінцівка цього конфлікту виламувалася з традицій партійного правління, де все мало узгоджуватися і робитися тільки з дозволу.

Утім, перший секретар усе одно мав вигоду з цієї історії — і Бібика налякав, і директору дав зрозуміти, що коли зариваєшся, то: «Ми можемо дослухатися й до голосу народу...»

Нашими кумирами журналістики в ту пору були Валентин Овечкін, Григорій Радов, Анатолій Аграновський, Тетяна Тесс. Їхні публікації з розлогими міркуваннями про економіку, совість, мораль викликали в суспільстві хвилі відчутної реакції, їх передавали з рук у руки, їх шукали на сторінках «Известий», «Комсомолки», «Литературной газеты». Це були зорі першої величини на небосхилах нашої професії. Уперше нагородили Ленінською премією журналістську працю десятиох публіцистів за книгу «Лицом к лицу с Америкой» про поїздку Хрущова за океан. Значною мірою роль тут відіграла не стільки творча удача, як політика, але уже наступна книга «Шаги по росе» Василя Пескова була оцінена за воістину потужний творчий потенціал, той винятковий зразок майстерності, який залишається неперевершеним і по цей день, на якому вирости, виховались не тільки тисячі професійних журналістів, а й мільйони людських душ, засіяних пашницею великої любові до людини, природи, Вітчизни.

Право на цей високий стиль дає мені пройдена дорога і приклад колег з Брацлавської районки. Ми були меншими братами видатних столичних патріархів, але нас теж читали. Районка мала коло своїх читачів і прихильників. Бідний Брацлавський район не володів енергетичним капіталом, щоб сягнути врожайних висот джулинських чи бершадських чорноземів, він утримував місце в скромній п'ятірці, що завше замикала обласне зведення, але якби облік професійного змагання і рейтинг популярності хтось впроваджував і для журналістів, то Брацлавська газета без будь-яких натяжок займала б одне з перших місць в області. Люди визнавали її передовою газетою відсталого району. Маю за честь назвати всі імена газети: Григорій Бібик — редактор, Опанас Сватко — заступник, завідувачі відділів Петро Рудий, Василь Поліщук, Михайло Мельник, відповідальні секретарі Марина Ельбе і Микола Рябий, літпрацівники Костянтин Лазаренко та Іван Волошенюк.

Якось так вийшло, що найменш іменитим був серед нас Опанас Спиридонович. Можливо, тому, що, старший за віком, не ставив перед собою амбітних завдань, а можливо, тому, що знав свій характер і свої слабкості, бо коли не йшов рядок, то він тихенько перебігав якихось сто метрів від редакції до забігайлівки, перевертав гранчака, кидав що-небудь навздогін із закусі,

втирався рукавом, вертав до робочого столу, запальював цигарку, глибоко затягувався нею, і тоді рядок починав бігти. Талановитою людиною був Опанас Спиридонович. З однаковою покірливістю підпорядковувались йому всі газетні жанри від замітки, кореспонденції, фейлетону, гуморески до розлогого нарису. Перо в нього було дисципліноване, точне, досконале, мабуть, найдосконаліше з усіх нас. Писав тільки тоді, коли бачив перед собою готовий матеріал, продуманий до останнього рядка і літери. Писав чорнильною ручкою з «сухариком», не відриваючи руки від паперу, красивим рівним почерком, без єдиної помарки чи поправки і одразу віддавав у друкарню. Його ніхто ніколи ні разу не підправляв. Його тільки хвалили, запитуючи, де навчився такій чіткості.

— У Макаренка!

Справді, в юному віці був голодним босяком і потрапив до колонії Макаренка, пройшов шлях складного становлення і жорсткого шліфування. Думав написати книгу про ті роки, але не було снаги розгорнути свої крила на повну широчінь, тримався самотою, не пристаючи до нашого ентузіазму і гурту. Усе це сприймалося ним скептично. Він у редакції лише працював, а ми нею жили. У цьому полягала відмінність між ним і нами, відмінність у сприйнятті життя, а отже, і в намірах. Коли в 1962-му році розформували Брацлавський район, а водночас і нашу редакцію, Опанас Спиридонович газетної роботи більше не шукав, а перебивався до пенсії тим, що траплялося під руку. Різної роботи тоді вистачало. Але не знаю, чи до серця йому була хоч одна з них. Кажуть, що помер чоловік від серцевої недостатності. Може, цьому серцю наприкінці життя гостро не доставало того, що було його талантом?

На жаль, про це вже ніхто не дізнається, бо з 1962 року життя наше розгалузилось навсібіч. В обласне радіо пішов Петро Рудий, потім його забрали до «Вінницької правди», потім вернувся на рідну Житомирщину, звідти — кореспондентом «Радянської України» в Кіровоград, а звідти — кореспондентом обласної «Чорноморської комуні» в Білгород-Дністровський.

Блискучий публіцист Вася Поліщук, який, крім журналістського талану, мав неабиякий хист до іноземних мов, ще працюючи у редакції, добре володів німецькою, після ліквідації району і газети, вже обтяжений сім'єю і власним житлом, подався викладати німецьку в школі, вступив до інституту іноземних мов, побачив, що може на цій ниві досягти багато чого, але ж, звичайно, не в Брацлаві, а тому перебрався до Києва. Спершу — перекладачем у Міністерство хімічної промисловості, потім — відповідальним секретарем журналу «Сім'я і школа». Не надто перевантажений службовими обов'язками, Василь Патріянович як людина, що володіє німецькою, англійською і французькою, був запрошений колегами з «Молоді України» на Білу Олімпіаду до Мюнхені як спортивний репортер. Делікатність, тактовність, вроджена вишуканість поведінки цього репортера особливо впала в очі вітчизняній дипломатичній службі, і після повернення з Німеччини Василя Поліщука запросили на роботу до

Міністерства закордонних справ України. Через пару років про дуже здібного чоловіка зайшла мова з міністром закордонних справ СРСР Андрієм Громиком і Васю викликали на розмову до нього. Було присвоєно дипломатичний ранг полковника і запропоновано роботу на вибір у Франції або у франкомовній провінції Канади — Квебеку. Поліщук обрав Квебек, вернувся до Києва збирати, як кажуть, речі і пакувати чемодани, як тут місцеве начальство повідомило новину.

— Не спіши! Доповіли Щербицькому, він розгнівався на Москву. «Хай вони там самі собі вирощують кадри, а не перехоплюють наші. Нікуди цей чоловік не поїде. Він знадобиться і в міжнародному відділі ЦК Компартії України».

Так Василь Патріянович опинився в ЦК. Йому дозволили продати кооперативну квартиру на Русанівці, яку придбав за власні гроші, працюючи в Міністерстві хімпрому, і дали нову цеківську біля стадіону «Україна». Але Москва про Поліщука теж не забувала, декілька разів виходила з різними пропозиціями, однак самого Василя і Центральний Комітет влаштував нарешті варіант у постійному представництві України при Організації Об'єднаних Націй. Ось таким був шлях від Брацлава до Нью-Йорка. А на пенсію Василь Патріянович пішов з Франкфурта на Майні, де працював посланником нової України. Навіть скупа хроніка цієї біографії вражає своєю неординарністю, а якби її розгорнути на всю широчінь з пристрастями, переживаннями, незвичайними зустрічами і пригодами! Утім, зачекаємо, час ще є. Василь Патріянович небалакучої натури, але, здається, він пише книгу, і в мене нема сумніву, що це буде річ, гідна не тільки його дипломатичного хисту, а й журналістського таланту.

«Wiederholle, Sie bitte, noch einmahl»

Я ж особисто та, гадаю, і Микола Рябий маємо бути вдячними Василю Поліщуку за те, що підготував нас до вступу на факультет журналістики Національного держуніверситету ім. Т.Г. Шевченка. Першим екзаменом, який відсіював половину абітурієнтів, був тоді диктант з російської мови.

Щодня в обідню перерву, після перерви або й під час якої-небудь виробничої паузи Вася саджав мене, Миколу Рябого і Костю Лазаренка і починав диктувати. Він добирав для нас тексти такого крутого замісу, що коли хто з нас одержував «одиницю», то це було все одно, що п'ятірка з плюсом. Ми просилися:

— Васю! Ну, бодай раз, можеш ти нам продиктувати текст нормальної доступності, щоб ми не боялися в ньому кожного речення, а то й слова?

— Хлопці! Важко в навчанні — легко в бою.

«В бою» виявилось не легше, бо, звикнувши до суперскладних завдань, ми не могли повірити, що простенька розповідь про те, як Олексій Маресьєв учився кататися на ковзанах у Комишинському льотному училищі, може бути предметом серйозного екзамену. Весь час думалося про приховані, підступні гачки і гачечки. Попервах ми пересмикували плечима, здивовано позиркуючи один на одного. Потім вирішили не радитися, не дивуватися, не сумніватися, а просто писати, а наприкінці звіритись і вичитати — він мою контрольну, а я його, і якщо нема «двочитань» чогось одного, то так і залишити. А якщо є, то подумати, хто написав правильно, а хто помилився.

Конкурс тоді, в 1961-му році, на факультет журналістики був шалений — здається, одинадцять претендентів на місце. Після диктанту з російської поменшало одразу на 6 чи 7 чоловік. Досі не можу зрозуміти, чому мені поставили п'ятірку, а в Миколи виявилася четвірка — адже ніяких поправок, підтирок, звірили ми все до букви, коми і крапки, а цілий бал різниці. І писали розбірливо, і почерки в обох не найгірші. Екзаменаційна лотерея — величезний конкурс — якийсь дріб'язок не сподобався і все. А Кость тоді не пройшов. Ми просили його сісти за одну парту — було можна, але він не погодився, не захотів привертати до себе уваги — могли подумати, що це ми для того, щоб списувати один в другого.

І якщо вже продовжувати про вступні екзамени, то найтяжче нам було з німецькою мовою. Утім, не тільки нам, а й більшості — недарма німецьку в розклад ставили останньою. Це була осторога: щоб не відсіяти через цей «головний біль» радянської освітньої програми талановитих хлопців і дівчат, яким не повезло на вчителя. Ми могли і тут скористатися послугами Васі Поліщука, але не скористалися, бо на це треба було і часу, і охоти, а нам бракувало і того, і того. Ми випитали у Васі і запам'ятали німецькою лише одну фразу: «Wiederholle, Sie bitte, noch einmahl» (Повторіть, будь ласка, ще раз), вважаючи, що вона якось вивезе. Всі ми там були однакові знавці іноземної.

На фініші нас залишилося мало, ряди відчутно зріділи, це трохи гріло душу, але вона все одно трусилася. Я гортав підручники з граматики, панічно перестрибуючи з розділу на розділ, розумів, що майже нічого не знаю, і коли

не повезе, то доведеться мені повторювати цю вступну Голгофу ще один раз, а може, й більше. Паніка у вирішальну хвилину — не помічник, не друг, не товариш. Мене паралізувало настільки, що навіть заголовок тексту «Der blaum licht», запропонований мені для перекладу, я не зміг прочитати нормально і велике «U» в слові «blaum» читав, як «W» — виходило «блавм» замість «блаум». Покинувши заголовок, я занурився в текст і, знайшовши у першому реченні іменник «konig», не став ритися в масивному словнику, а згадавши, що є дієслово «koppen», тобто «могти», вирішив собі, що «konig» — це «можливість», похвалив сам себе за винахідливість, рушив уперед, але дуже швидко загальмував. У перекладі виходила якась неймовірна беліберда, одне речення суперечило іншому, і поки збагнув, що «konig» має не те значення, яким я його оснастив, було вже пізно. Мій час на обдумування стікав з неймовірною швидкістю. Я звернувся до екзаменатора з проханням сказати мені, що таке «konig», бо в словнику я його не можу розшукати.

— Вийдіть до столу, тоді я вам і скажу.

— Чого ж я виходитиму, якщо це слово тримає мені весь переклад?

— «Konig» — це король.

Господи! Здурити можна. Які ж далекі одне від одного поняття «король» і можливість! Це тому у мене й виходить каша-малаша. Судорожно почав зліплювати новий переклад, але вже було пізно.

— Волошенюк! Вам пора відповідати!

Приречено зітхнувши, я поволік своє обважніле тіло на електричний стілець самоспалення.

— Дер блавм ліхт! — прочитав я майже механічно.

— Чого ви так нерозбірливо? Читайте чітко «дер бляум ліхт»!

Святі боги! У моїй голові раптом стрільнуло, що «бляум» — це голубий, а «ліхт» — це світло. Отже, голубе світло?

— Думаю, що тут точнішим буде «блакитне світло»? — приязно поправила мене симпатична екзаменаторка.

— Згоден з вами, — сказав я, дивуючись з того, що ще якимось реаую, бо не чув сам, як услід за нею повторив заголовок.

Після однієї чи двох хвилин «перекладу» вона сказала чи мені, чи самій собі «зрозуміло» і запропонувала перейти до граматики. І тут я, уже цілком вибитий з колії своєю бездарністю і абсолютним незнанням, раптом згадав, що в мене є рятівне коло пожежної фрази: «Wiederholle, Sie bitte, noch einmall». «Повторіть, будь ласка, ще раз». Я раптом побачив, як підстрибнули її брови і від несподіванки, здається, стали сторч. Вона явно не сподівалася від такого бевзя самостійної німецької фрази, але якщо я такий розумний, то продовжила в тому ж дусі. Певна річ, я тільки кліпав очима і дивився на неї, як на нові ворота. Це, мабуть, було смішно до реготу.

— Геноссе Волошенюк! Ви прийшли на екзамен зовсім непередготовленим. Аж не віриться, що дорогою до фінішу ви втратили тільки один бал (я здав на четвірку історію). Зважаючи на те, що вже працюєте в редакції, могли б цілком витримати конкурс. Але ж з німецької вам треба заробити хоча б трійку, а для вас це — недосяжна висота.

І тут я нарешті запрацював язиком, ліктями, всіма фібрами здорового глузду, що раптом ожив і прокинувся.

— Віро Панасівно! Дуже вас прошу — поставте мені цю трійку і якщо мене приймуть, то кращого студента з німецької у вас не буде.

— Усі ви так говорите, але щось я жодного не пам'ятаю, щоб дотримав свого слова.

— Я дотримаю. Клянуся вам!

Вона таки пожаліла мене. Я вийшов за двері, притулився до одвірка і аж тоді згадав про Рябого — він же знав німецьку ще гірше за мене і пішов її здавати переді мною хвилин на 15 раніше. І ось я вже за дверима, а його ще й досі не викликали. Я розгорнув чергу біля дверного вічка і побачив Миколу, який сидів перед екзаменаторкою і говорив щось захоплено і натхненно.

«Невже, зараза, йде на п'ятірку? — пробудились у мені несподівані ревності. — Повезло чи що? І білета раніше брав, а мене чомусь викликала поперед нього, і відповідає впевнено. Повезло чи що?»

Вийшов Микола, теж приперся до одвірка, теж вийняв з кишені хусточку, щоб втертися від поту.

— Скільки поставила? — запитав я з гарячковим інтересом.

— Три! — показав ще й на пальцях.

— А я думав, що буде п'ять.

— Я теж.

З'ясувалося, що Микола сів для обдумування за ту парту, де сидів абітурієнт — колишній учитель німецької. Він Миколі і переклав, і чисто все понаписував з граматики. Рябому з його пам'яттю та ще в стані захланного ентузіазму нічого не коштувало все це запам'ятати.

— У мене, — розповідав Микола, — було таке натхнення, що навіть вимова, здається, стала німецькою, але тут учителька щось мене запитала, а я, стерявши глузд, раптом викинув останнього козиря: «Wiederholle, Sie bitte, noch einmal!» (Повторіть, будь ласка, ще раз!). Повторила німецькою і я, на разі, роззявив рота — що вона говорить?

А вона засміялася, взяла екзаменаційного листа, поставила трійку:

— Бувайте здорові! Сподіваюся, що ми з вами ще зустрінемося на сесіях.

Ні, ми з нею не зустрічалися і навіть шкодували з цього приводу. Аби вона читала нам німецьку, то, мабуть-таки, довелося б її вивчити. З принципу!

Редактор та інші

Бібик прийшов редактором у Брацлав з посади кущового кореспондента «Вінницької правди» у Погребищенському районі. Він і сам ще навчався заочно. Коли ми тільки вступали, dokonував в університеті останній курс. Під час однієї з сесій, підночовуючи в студентському гуртожитку, познайомився з Петром Рудим, Василем Поліщуком і Михайлом Мельником, який навчався на філологічному факультеті, але відверто тяжів до журналістики і вже й друкувався. Петра і Васю Григорій Каленикович, ставши редактором, загітував зразу — достатньо було домовитися з ними і залишити заявку в деканаті, з Михайлом вийшло складніше — тому треба було з'явитися в школу, куди його направили, потім домовитися з райвно, знайти когось на своє місце, і Михайло прийшов у редакцію вже після мене і Миколи, наприкінці 1960 чи на початку 1961-го. Не позбавлений почуття гумору, дуже любив фейлетони і писав їх не сидючи, а де-небудь там, де є на що спертися, щоб писати навстоячки. Це був веселий процес: коли думка обривалася і Миша шукав способу її продовжувати, він трохи згинався і, опираючись однією рукою на коліно, починав розгойдуватися. Це у нього виходило точнісінько так, як у Валерія Лобановського, коли став тренером.

Миша був старшим од нас. Він з 1935-го. У нього вже була сім'я і двоє дівчаток, яких любив безмежно. Але ще більше любив мотатися районом і в цьому був такий же, як усі ми — флібустьєри польових стежок і кирзових чобіт (термін Васі Поліщука). Слово честі, ми горіли, були підпалені цією роботою зсередини, ніхто ніколи не думав і не говорив про гроші. Якось зводили кінці з кінцями, взувалися й одягалися на маленьку зарплату.

Пам'ятаю першу зустріч з Миколою Рябим. На ньому була суконна москвичка — бобрик зі штучним шалевим коміром, сіра шапка з овечої вовни, сиві, запорошені пилом польових доріг кирзяки, і ніщо не нагадувало в ньому майбутнього знаменитого романіста, що кохається у вишуканих костюмах, кофтах, плащах-макінтошах і красивих імпорتنих штиблетах. Збереглася фотографія тих років, де ми з Костем Лазаренком у тих же суконних бобриках, дешевеньких шапках і чоботях. З'явився нині де-небудь у таких строях, показували б пальцями.

Звичайно, помінялися часи, настрої, інша доба. Усе-таки з 1960-го промайнуло півстоліття. З цієї відстані дуже добре видно, що країна стала зовсім іншою, журналістика — теж. Особливо ж її технічне озброєння — тепер у кожного диктофон, цифровий фотоапарат, комп'ютер (друкарська машинка вже застаріла, а тоді вона, тим паче портативна, була предметом мрії, не завше здійсненої). Тепер усі без винятку одягаються добре і зі смаком — є вибір, все завалено товарами. Теперішні журналісти, природно, розкутіші, як і їхня доба, але мені здається, що переважна більшість їх люблять не стільки журналістику, як себе в ній. Бачиш, як молодий, з фотоапаратом або й двома на грудях, вибирає для зйомки таке місце, щоб його самого добре було видно з усіх боків, щоб усі бачили, який він особливий, яка в нього постава, як він одягнений, як стоїть, які обирає пози. Він зовсім не думає про те, що і як зніме, звідки краще знімати. Пишу не про

винятки, а про поведінку більшості. Газет розвелось багато. Кваліфікованих фахівців для них не вистачає, набирають без відбору (власне, нема з кого вибирати), і загальний рівень журналістики підупав. Не має великого значення літературний рівень якості. Має значення факт, подія, бажано — сенсація. Занепала грамотність. Спрага заробити гроші будь-якою ціною штовхає освітянську галузь на таку кон'юнктуру, що волосся — дибом. Відкрили журналістське відділення у Вінницькому педуніверситеті і навіть у Барському педагогічному коледжі. Сміх і сльози! За якими якостями добирають абітурієнтів? Це ж не дошки різати чи цеглу робити, що може, практично, кожен. Це — проникати в душу, мати інтуїтивне чуття відбору інформації чи фактів. Не можна навчити людину бути творчою особистістю — це дається Богом. І на факультетах журналістики фактично не навчають писати, там навчають не винаходити велосипедів на інформаційних полях. В Америці на журналістський факультет, зазвичай, ідуть люди з вищою освітою, які здобули педагогічну, інженерну, економічну чи якусь іншу професію, мають нахил до писання. Тоді з них виходять глибокі фахівці газетно-журнального профілю і навчають їх теж професіонали першого ряду, носії знаменитих імен мас-медіа, яких захоплено читає вся Америка. А які журналісти приходять до майбутніх колег у Барському коледжі? І що це за випускники з середньою спеціальною освітою? На які посади вони претендують? На який рівень? Які газети, теле- і радіостудії ошчасливлять своєю появою? Хай би краще йшли до педінститутів чи університетів, набували освіти і грамотності, бо переважна більшість нинішніх газет жахливо неграмотна, засіяна бур'янами зросійщених діалектів і суржиків. Рясніє помилками стилістичними, граматичними, якими тільки не рясніє...

Утім, це я принагідно. Можливо, це бурмотіння немолодої людини, якій не зовсім подобається новітня доба?

Ліричні візії Брацлава

На роботу мені щодня доводилося ходити попід скелястими бескидами лівої сторони Південного Бугу. Подекуди в цих скелях рудили іржаві двері якихось сховищ, комор і складів, на сірих мовчазних гранітах росла якась покорчена, ліктювата шалина, що з великими трудами здобувала собі у тій тверді продукти для існування. А ще було багато платонового батога, теж сивого, як граніт, і пустельно одноманітного. У ньому, здається, не водилися навіть птахи — ніколи не чути було ніякого щебету. Взагалі вся ця бескидія називалася Козацькою горою, мала, певне, з кілометр довжини і дихала древніми таємницями. Найвища її частина нависала над знаменитим заводом, що виробляє Брацлавське пиво (чули анекдот, що є пиво добре, погане, нікудишне і Брацлавське?..), а найнижча — над красивим кам'яним млином з гідроелектростанцією і греблею, що перетинала Південний Буг. З цього боку кам'яна гора була ще нуднішою — на ній всуціль стояли ще й камені єврейського цвинтаря. Глухі легенди доносили перекази, що тут захоронений навіть письменник і один з вождів хасидських протестантів Натан Бен-Нафталі Штернгарц (1780-1845). Але цим тоді мало переймалась єврейська община, а тим паче я. Мене більше цікавив найвищий купол Козацької гори з того боку, де пивзавод. Я пробував туди пару разів пробитися, але це було неможливо — хащі диких заростей. Якись ентузіасти розкорчували там по декілька соток під горою і кукурудзу. А говорилося, що колись, у глибині віків, там було ціле місто з оборонними спорудами, збройними сховищами, пороховими погребами, артезіанами, повними водою, що тут зупинялися і Богдан, і Богун, і Нечай, і Наливайко, що тут можна було кілька місяців стояти з великим військом, якому вистачало харчів, води, провіанту, зброї і пороху для тривалого перебування і захисту. У це було важко повірити. Гора про себе нічого не розповідала. У Брацлаві жила тільки одна бухгалтерка соцзабезу Клавдія Марценюк, яка визбирувала різні наконечники, луки, ядра і ножі, а також історичні документи, але так боялася, щоб їх ніхто не покрав, що коли я одного разу перепинив її на вулиці, сказавши, що з редакції і хотів би побачити, що в неї є, то вона подивилася на мене, як на бандита з великої дороги і не захотіла розмовляти. Пізніше зустрічав у пресі дрібненькі її заміточки на цю тему — хотіла, певне, освоїти її самотужки, знань і сили бракувало, а підпустити когось до своїх скарбів не осмілювалась, і вони розпорошилися по всіх усюдах.

Неподалік від гідроелектростанції, над самісіньким Бугом, паслося декілька хаток у вишуканих садах. Чарівна зелена оаза, острівець солов'їних пісень, лірики і білого-пребілого цвіту, ну, такого білого, наче цей куточок був облитий молоком. Вранці, коли тут кублилися тумани і співали солов'ї, я не міг іти, сідав собі на якому-небудь камені, заплющував очі і слухав. Це явище не мало ні низу, ні верху, ні початку, ні кінця. І відтоді, коли мені треба уявити образ Дива, то я згадую ті ранки з білим цвітом, молочним туманом і солов'ями, в якому матеріальне об'єдналося з нематеріальним і стало невимірною духовною іпостассю.

Там, у цьому Диві, в хаті тещі і тестя жив Вася Поліщук зі своєю Людою і Наталочкою. Дівоче прізвище Люди на додачу до всієї цієї лірики було Со-ло-вей. Олексій Петрович Соловей, тесть Васі Поліщука, суворий неусмішливий чоловік керував тутешньою гідроелектростанцією. У зв'язку з цією красою світу і прізвищ, розлогої води, загальмованої греблею, одшліфованих хвилями валунів, що виставлялися на поверхню іноді цілими стадами, світлом, що народжувалося з нутра цієї краси, мені хотілося написати щось незвичайне, але я не знав, що саме, і боявся підступитися з цими думками до суворого Олексія Петровича. Той задум так і залишився нездійсненим, але він не минув так собі, залишився у мені на все життя і хто знає, коли грів і допомагав мені писати, але що грів і допомагав, то це вже достеменно. Брацлав з цим надбужанським Дивом і талановитими хлопцями з редакції пробудили в мені крихітку душевного тепла, розігрівши потім до розмірів персонального внутрішнього сонця, що дає снагу, любов до людей і професії, робить життя воістину щасливим. На все я дивився радісними очима нового пізнання, маючи за основу істину, що Всесвіт прекрасний і все у ньому теж має бути прекрасним. Це — фундамент, першооснова сприйняття.

Мені було за насолоду слухати Петра Рудого, який, вертаючи з відрядження, мав звичку енергійно потирати руками, говорячи при цьому:

— Слухай! Зараз я розкажу тобі таке, чого ти ще ніколи не чув.

І справді не чув. Бо він не жалів добрих слів, підносячи людину, яку побачив, полюбив і хотів, щоб і тобі вона сподобалася. Сам же він не святий, гарячий, вибуховий, не завше справедливий, але це в ньому другорядне. Головне в ньому — оця любов до людей і справи. Занурюючись у тему, не довіряючи чужим словам, уперто шукав істину, збираючи дорогою такі факти, що інколи від них дух перехоплювало і зуби ціпило, надто тоді, коли це була несправедливість, яку обов'язково треба було покарати.

У Миколи Рябого був інший стиль. Від природи в ньому жила любов до книжки, слова, пензля, пісні. Писати, малювати, співати — це з дитячих літ. Бачив світ у вимірах світлої краси, а під впливом злиднів, на тлі яких казенна форма тих, що навчалися в гірничих інститутах і технікумах, здалася королівськими одежами, і коли з'ясувалося, що йому, який блискуче навчається в школі, до тієї форми рукою подати, то зразу ж після сьомого класу з Чоботарки — у Київ, до гірничого технікуму. Може, це й краще, що в такому віці — світ підземелля. Одразу дорожчими стали сонце, фарби, пісні, небо. Він недовго робив у шахті. Якийсь там рік, а потім одного разу поніс замітку до газети і йому сказали:

— Хлопче! Не там шукаєш щастя!

Він писав так само легко, як Опанас Спиридонович Сватко. Сила його була в потужній спостережливості і майже магнітофонній пам'яті. Він мало не в кожній кореспонденції вживав такі колоритні діалоги, що люди з них поставали, як живі. Не пам'ять, а губка. Правда, маючи пам'ять, ще треба вміти почути. А в нього це було органічне. Враження швидко і легко переносилися на папір. Їх хотілося читати. Його зразу помітили — перейшов

до нас з Монастирища в грудні 60-го року, а через місяць став уже літературною зіркою в «Шляху Ілліча». Та ще умів їздити на мотоциклі. Єдиний водій «редакційної кобили». Возив на ній усіх нас, куди було треба. І поки ми, розкидані по всьому району, збирали пергу зі своїх квіток, він примудрявся по ходу схопити два-три матеріали і здати їх готовенькими, довершеними раніше од нас, що робило його ніби старшим у професії, хоча від Петра і Васі він працював у пресі лише на 2-3 місяці довше. Іншими словами, Микола був найобдарованішим. Ще там, у Брацлаві, брався за повість. Там же написав і опублікував у газеті «Шаблю Богуна», що наступного року була видрукувана в такому престижному журналі, як «Дніпро». Ми разом замочували цю подію дома в завідувача відділу прози цього журналу, великого цінителя талантів, але й жорсткого принципала Івана Яремовича Бойчака. Він знаходив за що критикувати це оповідання. Але той факт, що молодого й зеленого автора запросив до себе додому, важив дуже багато. Бойчак записував його таким чином до тієї когорти, яка має майбутнє.

Найскромніше і найтихіше серед нас тримався Костя Лазаренко, або просто Костя. Йому було важче за всіх. Над ним тяжів меч гомеопатії, хвороби, при якій слабо згортається кров. Порізаний палець, на який ти й уваги не звернеш, Костю буде марудити півтора-два тижні. Вирвати зуба – лягай до лікарні на місяць. Ніколи він на свою хворобу не скаржився. Але на його поведінці вона позначалася. Постійно доводилося робити поправки на можливі ускладнення. Якщо ти просто стрибав у колиску Миколового «цундапа», то Кості треба було робити це обережно, аби, боронь Боже, не вдаритися чи набити гулю або розбити коліно.

А був Костя — писаний красень з м'якою мовою, розважливими манерами, неспішливий, тактовний. Непідробною добротою і зичливістю світилися його очі. А мова була: «Даруй», «Будь ласка», «Вибачай мені», «Перепрошую». Найделікатніший з нас, ніби рідний брат Васі Поліщука. Вони, до речі, найбільше й тяжіли один до одного. Колосочком любовно називала його Рахіль Натанівна. Вона його найбільше шанувала, оберігала, захищала від нашої безалаберності, хоча він поводився настільки аристократично, що образити Костю можна було хіба що мимохідь, випадково. Умисно — ніхто не посмів би. Його любили. Він сидів над колгоспними багатотиражками — нелегкий кусень хліба, нуднуватий і пісний, але хтось же мусив його відробляти. І якби на цьому замикався світ, то Костя, звичайно, не витримав би. Але все для нього починалося тоді, коли здавав тиражку і, поки надійде друга, сідав за свою справжню роботу — писав прекрасні ліричні нариси, оповідання і вірші. Це була воістину поетична натура. Колосочок!

Ви думаєте, він сів би до нас з Миколою третім за парту на вступних екзаменах до університету, аби навіть знав, що не провалиться?

Ні за які гроші!

Він був з категорії тих найчесніших і найчистіших, що ніколи не поступаються принципами. Попри зовнішню їхню м'якість! Він хотів

спробувати сам, без сторонньої допомоги, а тим паче, підказки. Це в ньому жило до останнього дня. Після Брацлава працював у Немирівській районній газеті, постійно друкувався у республіканській пресі, журналах, альманахах, видав кілька поетичних книжок, був газетним метром і незмінним депутатом районної ради. Якби існував образ депутатської стежки, натоптаной людьми, то Лазаренкова була б найглибша і твердіша, ніж гудрон. До нього, інваліда, йшли натовпами, бо не на словах, а на ділі брався за чужі клопоти і болі, неодмінно доводячи їх до логічного кінця. Його дуже боліла нога, він постійно ходив з паличкою і хто знав це, неодмінно старався підшукати транспорт, щоб перевезти депутата з місця на місце, а хто не знав, то йшов поруч, кусаючи з розпуки губи і думаючи, що цей хворий чоловік нічим йому не допоможе, а коли допомагав (обов'язково!), то ладен був Кості руки цілувати. Та й усі керівники вже знали: якщо Лазаренко йде до них вирішувати питання, то це треба обов'язково вирішити — не боялися, а щиро шанували людину, яка в такому стані силкується допомагати іншим. А якщо Костя мав намір писати про когось з людей нарис, то це був Вимір вищого гатунку — Лазаренкове прізвище, як селекційне свідоцтво якості. Він був моїм кумом, я брав участь у хрещенні двох його дітей — Андрія і Оксани, виступав на його 60-річчя в районному Будинку культури, був на його похороні в Чукові, коли туди з'їхався народ з усього району. Багато хто називав його найкращою Людиною Немирова, і в цьому не було й краплини перебільшення. Таких, як Костя, мало, але саме на них тримається ментальність народу і нації.

Дружина його, моя кума Світлана Семенівна, розповідала, що після смерті Кості впродовж кількох місяців люди не переставали телефонувати як депутатові — смерть його була втратою і трагедією не тільки для сім'ї, а й для багатьох. Мені приємно, що Костя хотів бачити мене хрещеним батьком своїх дітей.

Великий розгардіяш

У 1962 році великий, але інколи безтямний реформатор Микита Сергійович Хрущов затіяв чергову перебудову в народному господарстві. Мало йому було масового скорочення армії, внаслідок чого підірвав її авторитет в очах народу; мало було війни з травопіллям, від чого пішли фантастичні збитки в рослинництві і тваринництві; мало було кукурудзяної епопеї з сівбою «качанистої» геть і за Полярним колом; мало було штучних «морів» там, де буяли пшениці та овочі, а тепер стали смердючі заповідники безголов'я, то вирішив Микита поділити Комуністичну партію на сільську і промислову, а при цьому поскорочувати деякі райони, поробити міжрайонні комітети партії, а при них — територіальні управління сільського господарства. Вся країна сіла на колеса. З'явилася орда інспекторів територіальних управлінь на мотоциклах, перетасовані люди переїжджали з місця на місце, скорочені райкоми, управління, служби в пожежному темпі спішили розволокти по домах багату начинку кабінетів і служб. Вирішено було ліквідувати і Брацлавський район. Його ділили між Вінницьким, Немирівським і Тульчинським. У територіальну тульчинську газету брали одного Васю Поліщука як фахівця з вищою журналістською освітою, Петро Рудий перейшов на обласне радіо трохи раніше, Микола Рябий одержував запрошення в новоутворену Могилів-Подільську газету промислового профілю з майже сатиричною назвою «Вперед до комунізму», мені сказали їхати до Крижополя — там буде територіальна газета на чолі з новим редактором Володимиром Конюком. Всіма цими журналістськими перестановками клопотався особисто заступник завідуючого відділом пропаганди новоствореного сільського обкому партії Степан Кирилович Трохименко. Кадрова політика велася тоді скрупульозно і педантично. Ми з Рябим представляли інтерес для обкому вже тому, що обидва були комуністами, працювали в газеті і навчалися заочно у вузі.

Крижопіль мені відверто не сподобався. Він явно програвав Брацлаву — без річки і навіть ставу, з задимленим і брудним залізничним вокзалом, довжелезною чергою машин на переїзді, з величезним териконом кам'яного вугілля в центрі біля вокзалу — його, очевидно, звантажили там, де було місце, щоб розвезти по тому за адресами споживачів палива. Але тут якраз підоспіла велика народногосподарська чехарда, транспорту мало, начальству не до цього. Пішов я на розмову до нового секретаря територіального парткому Руденка, він передав мене Конюку, зовсім молодому редакторові, старшому од мене років на три. Він сказав, що Крижопіль після Калинівки не подобається і йому і якщо я, молодий-нежонатий, знайду собі інше місце, то він не наполягає, бо не може запропонувати, крім роботи, ні квартири, ні гуртожитку. Іншими словами, подзвонив я з Крижополя Степану Кириловичу і сказав, що не піду сюди. Чи нема чого-небудь у Могилеві-Подільському?

— Ану зачекай там з півгодини. Я тобі зателефоную.

Через півгодини він сказав мені їхати до Могилева — у міжрайгазеті «Наддністрянська правда» є місце літпрацівника і там мене зустріне редактор Іван Васильович Гуменюк. На radoщах я одразу подзвонив Гуменюку, а той

сказав, що ніякого місця в нього нема і нічого мені в таку далеч марно їхати. Я — негайно до Трохименка і наражаюсь на жорстку неприязнь:

— Хто ти такий, щоб контролювати обком? Тобі сказано їхати, значить, сідай і їдь!

Потім уже з'ясувалося, що Іван Васильович збирався прийняти в газету свого доброго знайомого, досвідченого журналіста Фіму Красноштейна, але обком вважав, що в «Наддністрянській правді» цілком вистачить Рахліна, Народицького і Сені Гамарника з п'ятим параграфом в біографіях, і колектив треба етнічно «відредагувати». Гуменюку не залишалось нічого іншого, як погодитися з таким рішенням, але він був чоловік амбітний, не любив, коли переступають через нього і ставився до мене відверто неприязно.

Через два дні я на тиждень вибрався до Мурованих Куриловець, де кореспондентом «Наддністрянської правди» залишили Сергія Романовича Зільберштейна, задушевного чоловіка, але знову ж таки небажаного «розливу», і це, мабуть, теж писалося на карб Гуменюку. Ми з Сергієм Романовичем написали і передали з okazji в газету дві готові сторінки, а з собою я привіз ще декілька матеріалів, але жоден з них не побачив світу — Іван Васильович знаходив причину не поставити їх у номер. А ще через тиждень у газеті «Вперед до комунізму», що дислокувалася через коридор, звільнився, вернувшись на партійну роботу до Ямполя, заступник редактора Михайло Леванчук, і я «підірвав» етнічну політику обкому в «Наддністрянській правді» — попросився на його місце. Заступником, правда, став Микола Рябий, а мене взяли на відділ листів. Мине дев'ять місяців, стане очевидною безглуздість хрущовської перебудови, назад, в одне ціле об'єднуються обкоми, вернуться редакції в ті райони, що увійшли до складу територіальних управлінь, ліквідують «Вперед до комунізму», яку ми перехрестили між собою на «Вперед до Дністра», а Гуменюк знайде у своїй газеті місця і для Миколи Рябого, і для мене, але ми тепер самі не захочемо мати з ним справи. Мушу визнати, що ми робили цікаву газету. Сідаючи за цю повість, я відшукав в архівах підшивку сорокап'ятилітньої давності і був захоплений публікаціями Миколи Рябого, Алли Ігнатюк, а особливо Станіслава Тельнюка, безперечного лідера газети. Не розумію, чому його відпустив Гуменюк з такою легкістю з «Наддністрянської правди», в якій Тельнюк відбув п'ять років і все на піку популярності?

Тельнюк

Це був чоловік, ніби спеціально народжений для журналістики і літератури. Я не бачив, щоб хтось працював так, як він. Вернувшись з відрядження, Станіслав того ж чи наступного дня звертався до друкарки, яка була професіоналом найвищого класу, працюючи водночас усіма десятима пальцями рук:

— Подиктуємо, Клавочко?!

І якщо вона давала згоду, Тельнюк виймав блокнота, ставав у зручну «трибунну» позу і починав диктувати, забувши про все на світі. І чим довше диктував, тим більше переймався темою, тим краще у нього виходило. Ми потайки стояли під дверима, спостерігаючи і слухаючи цю «п'єсу». Чи то воно у нього зразу формувалося цілком від першого до останнього абзацу, чи надходило в процесі — не скажеш, але це було чудово! Щоразу він надиктовував два-три матеріали, які не треба було вдосконалювати чи редагувати — вони були продуктом натхнення. У результаті такої плідної роботи Станіслав міг і встигав дуже багато. Він виступав у школах, вів повсюдно літературні гуртки, писав розлогі рецензії на прозу, драматургію, поезію, широко друкувався в «Літературній Україні», яка восени 1962-го року забрала його до себе в апарат відділу критики. Скрізь у нього були друзі, які ходили за ним натовпами. В усіх книжкових магазинах він був дорогою людиною. Очі його сяяли добром і приязню, здається, він любив усіх і кожного зокрема. І кожен це відчував.

А пам'ять у Тельнюка була феноменальна. Пам'ятаю, того літа вийшла одна з перших поетичних збірок Євгенія Євтушенка. Забув її назву, але на титульній сторінці обкладинки стояла тонкостанна дівчина в телефонній будці з трубкою біля вуха. У вихідний ми подалися на пляж — Станіслав, Рябий, я, Давид Адесман з Товариства сліпих — сам сліпий і глухий, з апаратом підсилення слуху у вухах, з темними окулярами на очах, обдарований поет, що писав російською. Я читав, пам'ятаю, вірші з книги забутого літератора початку ХІХ століття Володимира Прокопенка. Давид запам'ятовував по строфі і перекладав російською. Тельнюк тим часом знайомився з новою збіркою Євтушенка, а закінчивши читати, подав її мені зі словами:

— Полюбопытствуй и возплач! — постійно вживана в його лексиконі російська фраза. — Хочу перевірити свою пам'ять. Читай на вибір початок будь-якого вірша.

Я починав читати, а він продовжував і на жодному не збився! А тільки ж учора взяв цю книжечку, тільки сьогодні, щойно, на наших очах гортав її, мовби знічев'я і ні одного проколу! Феноменально і незбагненно! Саме тому, як ніхто інший в Україні, він знав Павла Тичину з усією його ранньою (геніальною, за загальним визнанням) поезією, саме тому не хто інший, як Тельнюк, написав книгу «Червоних сонць протуберанці», що вийшла великим томом не тільки українською, а й російською мовою в серії «Жизнь замечательных людей».

Працювати він любив удосвіта. Попервах, коли ми з Рябим жили на редакційних диванах і, відчинивши вікна, стрибали з них прямо в Дністер, Славко приходив нас будити і, поки ми купалися, вистукував на машинці. Щодня! Він був трудоголіком! Ніколи вдосвіта не забивав голови нічим редакційним — це був час літератури: сценарії, п'єси, повісті, вірші. Конвеєр його таланту працював без угаву. Цікавість — не те слово, яким можна позначити перебування поряд з ним. Це було почуття якогось тотального захоплення і не тільки його багатогранними здібностями, а й характером небаченої доброти і щирості. Усім він хотів допомогти, усі довкола нього були талановитими, при тому не меншою мірою, ніж він. Станіслав давав це зрозуміти. Давид Адесман ходив з ним не тому, що сам чіплявся за нього, а тому, що Славко буквально «волочив» його з собою скрізь. За будь-якої першої-ліпшої нагоди розхвалював вірші, змушував Давида читати вголос. І це не для того, щоб принагідно використати, як тло чи фон. Така безмежно широка і добра в нього була душа. Давида Адесмана він не забув і не покинув через роки, коли сам став постаттю в літературі, був по зав'язку забитий різною роботою і здобуванням хліба, бо було в нього «четверо дітей і дві дружини». За цим жартівливим зізнанням — ніякої бравади. Хоча й розлучився з першою дружиною, але з доброї душі утримував її і обох дівчаток так, наче й не розлучився. Видаватися і постійно друкуватися Давидові заважав усе той же проклятий п'ятий параграф анкети. І до чого, знаєте, додумався Тельнюк?

Він подав його вірші до журналу «Радуга» з портретом, замінивши в прізвищі одну літеру, щоб Адесман став Адесм'яном. І все. І пішло! Таким був Слава Тельнюк до кінця своїх днів. Горіння було стилем його життя. А прожив він, на жаль, лише 55. Я з ним працював якихось п'ять місяців, відчуваючи його вплив упродовж усього життя. Від таких, як він, було тепло і світло. Ми часто сміялися над нашим бідним побутом, постійним прагненням економити на харчах, для чого обідали не в Могилеві, а ходили через Дністер у молдавські Атаки — там недорого брали в чайній. У тамтешній районці, яка виходила молдавською і російською, працював дуже талановитий журналіст Василь Колесник, а заступником редактора з дубляжу був чудовий хлопець Володимир Наку.

«Наш спільний друг Володя Наку

В газетній справі з'їв собаку», — прославляв його Славко при зустрічі. Ми їли молдавські чебуреки і Тельнюк, читаючи Володимирову газету, критикував його переклади: «Снімалі людскую кожу» треба, мабуть, розуміти, що мова про кожу человеческую»? Володя знічено всміхався — йому було незручно за такий прокол, а Славко тут же, доїдаючи чебурека, продовжив у дусі того перекладу: «Слі оні чебуракі, смачная еда — просто жуть». Волошенюкіс! Є початок «Іваніади» про вас з Миколою III (так він величав Миколу Рябого).

Слі оні чебуракі,
Смачная еда — просто жуть,
А мухи лихі, як собаки,

Спати вночі не дають.

Це він натякав на наші «комфорти» в редакції.

Ми весело реготали, а потім спільними зусиллями, у тому ж ключі, для розумової тільки розминки, вигадали, певне, рядків до 80. Аби Тельнюк був живим, ми б ту поему відновили обов'язково, бодай заради сміху. Прикро, що не можу відновити сам. Усе-таки це — теж творчість, яку тепер доводиться збирати по пшонині.

Згадую, що коли ми з Миколою під час літньої сесії прийшли до нього вперше в «Літературну Україну», яка тоді друкувала нотатки Бориса Антоненка-Давидовича «Про що і як». Це була майже сенсація. Газета зважилася вголос розмовляти з проблем української мови? Та ще кому дали слово? Чоловікові, який відбув двадцять п'ять років там, де козам роги правлять? Чим це закінчиться?

Ці міркування теж додавали популярності одіозним публікаціям.

— Хоча б одним оком побачити Антоненка-Давидовича! — сказав Микола майже мрійливо.

— Чого одним оком? — перепитав Тельнюк. — Сьогодні увечері підемо до нього прямо додому, бо я маю однести йому на вчитку гранки чергової порції публікацій.

Повірити було неможливо, що такі бажання здійсненні. Але увечері ми уже сиділи в тісному кабінеті Бориса Дмитровича, і його приязна дружина подавала нам чай, а ми дивилися в усі очі, не вірячи своєму щастю. Він розказував про свої зустрічі останнього часу зі студентами.

— Коли вони мене про щось запитують, то намагаюся дати таку відповідь, щоб запам'яталася. «Борисе Дмитровичу! А як правильно писати — курити чи палити цигарку?». Я їм кажу: «Любі мої друзі! В Україні цигарки курять, а палять тільки бібліотеки». Саме того року було загадково підпалено відділ раритетів наукової бібліотеки в Києві. Палій був нібито несповна розуму, але десь знайшов і додумався розкидати між стелажми фосфор, щоб швидше горіло і не гасло, поки не пропаде дотла.

Тоді ж, в Антоненка-Давидовича ми вперше зустріли красивого парубка в шестиклинному кашкеті з гудзичком на буйній кучмі жорсткого чорного волосся — він назвався Григором Тютюнником.

— А ви не з тих, часом, Тютюнників, що і Юрій Тютюнник?

— Ні, я з інших. Той черкаський, а я — полтавський.

— А я, знаєте, працював з Юрієм Тютюнником у ВУФКУ — Всеукраїнському фотокіноуправлінні, де він очолював сценарний відділ.

— Той бандит Юрій Тютюнник? Після громадянської війни? У радянському фотокіноуправлінні?

— Так-так. Саме той бандит. Його амністували, впустили до України з дружиною і двома дітьми, дали роботу. Він писав сценарії і знімав фільми, а десь у тридцятому покликали в Москву до Менжинського, звідки вже й не випустили живим.

— І не заважали до пори до часу?

— Хто знає? Він цим ні з ким не ділився. Хіба що, може, з Юрієм Яновським (вони міцно дружили).

— Хтось йому десь чимось дорікав?

— Може, на побутовому рівні. Та й то не впевнений. Це тепер усе ясно — де друг, де ворог, хто блудив, помилявся, а хто йшов єдино вірною дорогою. А тоді — громадянська війна, кожен щиро воював за ту правду, яка йому підходила. Правда, Тютюнникові закидали погроми. Як і Петлюрі. Але погромами займалася влада всіх кольорів, крім переможців. А переможців, як відомо, не судять. Переможці самі роздають характеристики переможеним. Ми інколи ходили голитися в перукарню поблизу ВУФКУ. Одного разу я завітав туди з Юрієм Яновським і чув, як перукар допитував його, чи це правда, що у нас працює знаменитий бандит Тютюнник.

— Правда, — відповідав Яновський. — Радянська влада його виправдала і амністувала.

А мені Яновський розповідав, що той же перукар запитував у самого Тютюнника: «Чи це правда, що у вас працює народний герой Тютюнник?». Пластичний єврейський характер!

...Ну, звичайно, я не міг запам'ятати монологи Антоненка-Давидовича з магнітофонною точністю. Пам'ятаю лише зміст, що вразив мене тоді незвичайною сміливістю формулювань про переможців, розповіддю про Тютюнника і його долю, про яку ніхто ніколи ніде не писав. Чітко мені запам'яталася фраза «пластичний єврейський характер». Несподіваним і дуже точним у цьому контексті було слово «пластичний». Від Бориса Дмитровича, його сивин і якоїсь патріаршої гречності віяло спокоєм, мудрістю і абсолютною правдою.

...Через декілька днів ми з Тельнюком стали на Хрещатику в куценьку чергу за кавунами, тільки-но заговорили, як немолодий чоловік, що стояв перед нами, раптом повернувся і сказав:

— Здрастуйте, Станіславе!

Я зиркнув на нього (тонке обличчя: пенсне без обідочків) і мало не зомлів: «Ти-чи-на! На вулиці, в черзі за кавунами?!»

— Мій друг, молодий літератор Іван Волошенюк! — представив мене Тельнюк і я відчув у своїх руках м'яку, прохолодну долоню.

«Це справді чи мені сниться?»

— Читав-читав, — делікатно озвався Павло Григорович. — Стрічається ваше ім'я.

«Де стрічається? Хіба що у «Вперед до комунізму»! Я ще не маю з чим вийти у республіканську пресу», — я вражено мовчав.

І ось ми вже не купили свого кавуна, ми несемо кавун Павла Григоровича, і він веде нас до себе в гості. Власне, не «нас», це він — Славка, якого, либонь, дуже шанує, а мене заодно з ним.

Через роки я почав картати себе, що не записав тієї зустрічі зразу, з подробицями, а тому й боюся ці подробиці зобразити. Запам'яталося лише, що до кавуна дружина Павла Григоровича подала чарочки, з такою крихіткою коньяку, що його наче й не було. Чи це мені все від хвилювання?

Ми пробули там хвилин, певне, з двадцять. Славко говорив про якісь давні вірші Павла Григоровича, а я сидів мишкою під віником і хотів якнайшвидше втекти, бо відчував себе не те, що зайвим, а навіть нещасним.

Коли ми нарешті пішли після щирих рукостискань і поклонів, я полегшено зітхнув і розповів Тельнюку про свої почування.

— Ну і дурний ти, Волошенюкісе! Павло Григорович щирий і простий, як земля на Карпівських пагорбах. Йому і в голову не прийшло, що сприймаєш його за Бога. Возплач від радості, що був у його хаті і викинь з голови своє плебейство. Запам'ятай, що ти — талановитий! І стрибай від цього знаменника.

Кажу, що у Тельнюка всі друзі були знамениті. Він не шкодував людям добрих слів, а друзям — тим паче. Це просто щастя і дар Божий, що у мене випадково збереглося три листівочки кінця 1962 року, коли Тельнюк тільки перейшов в «Літературну Україну». Кожну з них він починав або «Здрастуй, старий гангстере!», або «Бездаро Івасю!», або ж, як оцю від 25 вересня: «Ванюхо, графомане і іже з тобою тупиця і бездара Миколай III, а також дівиця чіжолого поведенія Алла Ігнатюківна (до замужества, розуміється)! А також прочі отроки і діви землі многотраждальної (без мене, розпусника) Могилівської!

Сьогодні минув перший тиждень мого літпрацювання (до речі, тимчасово заміщаю заввідділом критики). Робота з першої до шостої години дня, приходять симпатичні жінчини. Дідько мене знає, як тут працювати — втягуюся поки що. Сьогодні з Миколою Вінграновським відсвяткували мій перший тиждень, смикнули до дябла. Він радий, що я приплівся з Могилева, а я — що він з Москви прилетів (там чомусь був). Читали вірші одне одному. Він скопив мене, прибив своїми віршами. Я його не прибив (його важко прибити), але деякі синці залишив — він визнає. Дуже радий, що я тут і сумує за моїм здоров'ям, яке не дозволяє напиватися до нестями. Він закінчив свій фільм, зараз думає братися за фільм по сценарію Ліни Костенко.

Я вже тут набираю популярності. Певна популярність уже є, позаяк багато хто вважає мене чи не посланцем критичної молоді в «Літ. Україні». Але вони мене переоцінюють, певне.

Вася — поц. Ні риба, ні м'ясо. І в характері його є щось від ганчірки. Але не біда. Ми його витягнемо в Київ. І тебе, ледащо і нездаро! Возплаче услід твоїм блискучим п'ятам Миколай, та буде пізно. Бувай. Тисну лапу і зябра. Станіслав».

Ви бачите оцю експресію, цей самум енергії?! Він усіх рівняє до себе! Він уже знайшов місце для Васі Колісника з Атак і гнівається, що того обсядають сумніви. Він докоряє і мені, що вагаюся, що невпевнений у своїх здібностях і боюся виходити на столичні терени, пропонуючи себе республіканським газетам. Нема сумніву, що Станіслав уже тоді, двадцятисемилітнім, знав ціну собі і своїм можливостям, хоча був слабшого від нас здоров'я — мало не помер від проривної виразки шлунку, що трапилась у відрядженні.

Як зараз бачу його. Стоїть біля газетного кіоску — газети під пахвою, в руках, визирають з кишень дешевих китайських штанів — занурився окулярами прямо в сторінку, читає. Три було в нього знакові пози — за машинкою, за газетою, а ще — за розмовою: тоді він весь у тому, з ким розмовляє, веселий, доброзичливий, усміхнений, душа нарозхрист. За що й любили всі. Крім хіба що КДБ, яке пильно стежило за кожним його кроком, кожною публікацією і волочило постійно, з невідступною наполегливістю. Те КДБ, безперечно, вкоротило йому віку, бо святе своє українство ніс, як знамено, не ховаючи його навіть тоді, коли можна було промовчати. Мабуть, тільки далекі, тривалі подорожі на Тюмені і БАМи в пошуках нових книг і вражень рятували його від арешту.

Герої буднів і публікацій

Могилів-Подільський — місто у долині над Дністром. Дехто каже — в ямі, бо коли під'їжджаєш до нього з Шаргорода чи Бронниці, то на тебе чекають круті, виколінені, довгі бинди серпантинів, а коли ти вже внизу, у самому місті, то, звівши очі до неба, бачиш, що його заступає грандіозний бескид Карпівської гори з голими лисинами вапняків і гранітів. Клімат у Могилеві чудовий для аборигенів і того заїжджого люду, який не страждає легеневидами чи судинними хворобами. Якщо ж страждаєш, то тут поведеться тобі не дуже добре — коли нема вітру, нагромаджуються смоги, міняється тиск. Легеневі і судинні негаразди ускладнюються і наростають. Тельнюкові тут було добре. Сюди, в маленьку однокімнатну квартирку, він привіз матір і сестру. Мати працювала прибиральницею, сестра ходила до школи. Жили дуже ощадливо, фактично на Станіславову зарплату. Їм якось вистачало, Тельнюк тривожився тільки тоді, коли не було за що придбати газет, яких він «споживав» неміряно і нераховано.

Надвечір до редакції, зазвичай, причалював Вася Колісник з молдавського берега. З тих пір, як на українському березі з'явилася «Вперед до комунізму», Васі стало веселіше і в районній газеті Атак, де він командував сільгоспвідділом в одній особі, себто самим собою. Вася був з Шаргородського району, що межа в межу з Могилів-Подільським, його тягнуло до рідних пенатів, до спілкування рідною мовою, хоча Атаки теж не назвеш цілковито молдавськими, бо українська там «ходила» нарівні з молдавською, однак цього не вистачало. Є якісь особливі флюїди землі, на якій виріс, надто ж для людини, «робочим інструментом» якої є мова. Шліфувати цей інструмент, технологічні його тонкощі однозначно можна тільки в певному середовищі, а якщо ти не ремісник професії, якщо ти з небуденним талантом, то тим більше. Васі Бог відкрояв щедро — кожен, написаний ним матеріал, привертав увагу своєрідністю бачення. Він умів знаходити блискітки там, де їх майже нікому не було видно.

Так от, надвечір Колісник приходив до редакції, і ми відправлялися на вулицю Дзержинського — у Могилеві дві центральні вулиці — Леніна і Дзержинського. Леніна — бігла від Шаргородського мосту до Дністра, а Дзержинського — від місточка через його притоку Дирло до базару і далі. Вулиці перехрещувалися неподалік від міського комітету партії. Якщо Леніна вважалась елітарною — над нею стояли редакція, Будинок культури, пошта школа, ресторан, книжковий магазин, то весь лівий бік Дзержинського був «загаджений» довжелезною низкою підвальчиків, у яких наші колгоспи продавали сухе виноградне вино по 10 копійок за гранчак. До вина подавалися безкоштовно волоські підсолені горіхи, а інколи (за плату) — варені раки. Ми «паслися» у тих підвальчиках регулярно. Сухе вино нас не «брало», однак настрої підносило, і ми без увагу говорили. Зазвичай, про дівчат, літературу і журналістику. Інколи (дуже, правда, рідко) до цих походеньок приєднувався і Тельнюк, якому на весь вечір вистачало одного гранчака — після прориву виразки і тяжкої операції він берігся, надолужуючи, правда, куревом. Цієї звички Станіслав здолати не міг,

можливо, саме вона вкоротила йому віку. Ніколи не говорив про намір перебратися до Києва — це було, мабуть, потаємним. Але Васю він схиляв до такої думки постійно — як ніхто розумів його ностальгійні настрої. Можливо, тому, що й сам був не з Вінниччини і рідним, персонально своїм краєм, вважав Київщину, бо там, у Переяславі закінчував технікум, а потім, у столиці — університет.

Місце проживання якимсь незбагненим чином формує твій настрій і поведінку. Люди Могилева-Подільського відрізнялися від брацлавських смаглявістю, зовнішнім спокоєм, деякою уповільненістю, велика кількість галасливих циганських табунів була тільки колоритом — вони приходили з Атак і жили в Атаках. На Могилеві, безперечною, позначалася присутність великої води — Дністер тут розпростерся широко, розлого; близькість Молдавії — правий берег ріки був, як на долоні, у пам'яті багатьох — це було боярське закордоння, з кінною поліцією, яка нагаями і гарапниками розганяла демонстрації 1 Травня і 7 листопада, з натовпами людей, котрі стояли на бессарабських пагорбах у ці дні, щоб бачити маєво знамен по цей бік ріки — святкові шестя обов'язково спрямовують на придністровські вулиці, хоча це не центр Могилева.

Мало значення, що тут, на Карпівських горбах, багато літ жив з родиною Михайло Старицький, що саме тут збиралася осісти Леся Українка, а її сестри Ізidora і Ольга з чоловіками, братова Судовщикова-Косач (вона ж — відомий письменник Грицько Григоренко), мати Олена Косач (вона ж Олена Пчілка) мешкали тут не один рік. Постійно впливала на тебе та обставина, що на Шаргородському мосту, при в'їзді до міста, свого часу на пострах люду була прибита голова ватажка Коліївщини Івана Гонти, четвертованого ляхами неподалік у Гонтівці; що тут на кожному кроці — якісь несподівані знаки минувшини, як от ставка румунського головнокомандувача Антонеску, низка дзотів, збудованих у Бронницькій горі самим генералом Карбишевим, монастир-печера високо над Дністром, у білих скелях Лядової, заснований святим Антонієм ще до того, як він започаткував Київську Лавру. До редакції ходили цікаві люди — Іван Глинський з місцевого історичного музею, високий, худий, розумний, колючий, немов кактус — писав статті про мову, культуру, історичні розвідки — теж колючі й гострі, не дозволяючи собі ніяких компромісів в оцінках щодо влади і її політики; лагідний і дивовижно інтелігентний краєзнавець з Кукавки Мефодій Васильович Рябий (від нього вперше я почув про кріпосного художника Василя Тропініна, який розписав купол і стіни Кукавської церкви, що збереглася до нашого часу, намалював портрет бунтівливого Кармелюка, назвавши картину «Дядько з Поділля», щоб не привертати увагу одіозністю зображеної на ній особи. Мефодій Рябий — височінь розуму і духу в шевйотових одягах колгоспних статків, енциклопедичний знавець історії, поводився зі мною так, наче я знав усе те, що знає він. Це у нього йшло з великої поваги до Тельнюка: якщо ти його друг, то повинен бути таким же освіченим. А ще приходило до редакції «вулканічне збентеження мого духу» — Тихон Йосипович Непокойчицький,

директор місцевої спортивної школи, високий, статурний, з гордовитою поставою голови, широко розвернутими плечима, випнутими грудьми і вузьким тазом спортсмена. Все у ньому видавало людину, причетну до регулярних і послідовних занять фізкультурою. Не можна було збагнути тільки одного — чому в цього чоловіка з явно небуденним спортивним минулим обидві щелепи вставні? Де він загубив зуби?

З тих зубів, власне, й почалося наше знайомство, яке відбулося на пляжі. Я щось, як завжди, читав, і того волейбольного м'яча, що впав на мою книжку, прийшов підібрати сам Тихін Йосипович. Спортивна статура людини, котрій за 60, не могла не впасти в очі ще й тому, що все тіло було побите дробом чорних цяток невідомого походження і ця деталь навіть за великого бажання не сприймалася спокійно — зразу хотілося спитати, що це таке. Ну, а коли чоловік засміявся і я побачив неприродну білизну його зубів, то вже знав, що за цим стоїть якась таємниця. На ту пору якраз випала доба хрущовської відлиги. Наробили великого шуму солженіцинський «Один день Івана Денисовича», «Роки і війни» генерала Горбатова про катівні ГУЛАГу і печерний режим людиноббивства за колючими дротами сталінських концтаборів. Ця моторошна тема була під пильним оком партії, цензури і КДБ, розкручувалася спроквола, з осторогою і обережністю, але, заряджена тяжким болем і гнівом, мільйонами скалічених долів і невинних смертей, рано чи пізно мусила пробитися до сонця зі схронів і криївок злочинної каральної системи.

Побачивши, що мій інтерес до його долі далеко не банальний, Тихін Йосипович одного дня приніс у редакцію замітку про спортивні досягнення своєї школи і запитав, чи не виберу я часу погостити з ним декілька годин на самоті. Ну, звичайно, я вибрав, але після того відбулося «вулканічне збентеження мого духу», такий жахливий злам романтичних овидів, наче раптом тріснуло, розкололось і впало на землю святе небо. І «Один день Івана Денисовича», і «Роки і війни» — відбувалися десь далеко, за межами реальної досяжності, в якомусь гіпотетичному вимірі, а те, що розповів Тихін Йосипович Непокойчицький, прийшло до мене разом з ним, його понівеченим тілом, вставними, неймовірно білими щелепами, що раз-по-раз стискалися і скреготіли. І від болю, і від невігубної ненависті. І це була праведна ненависть, вперше мною осягнута і сприйнята так, що душа моя одразу скипілася, зморщилася і, мабуть, пом'якшала. До того дня вона була відкритою, як широкі ворота. Для всіх. А тепер я зрозумів, що у ній сплотився дух непростення і обережного ставлення до рожевих захоплень світом.

Тихін Йосипович відбув 10 років сталінських таборів у Магадані. Його взяли у 1938-му. Полковником, інспектором з фізичної підготовки Радянської Армії. За що?

— Слідчий підвів мене до вікна, показав пішохідний міст, що провисав неподалік, і подав папірця: «Підпиши, що за завданням англійської розвідки ти збирався висадити його в повітря». Я не відчував за собою ніякої вини, зрозумів, що мене беруть на понти і тому сказав спокійно:

— Слухайте, товаришу! Закінчуйте цю комедію і пускайте мене до роботи! Я — чоловік чесний. Думаю, що ви в цьому й самі переконалися?

— Я тебе, собако, волочитиму, як стару швабру, по всіх коридорах і сходах, і ти або перестанеш валяти дурня, або здохнеш у поміях. Підписуй! — рішуче підсунув готовий уже протокол допиту.

— Нізащо й ніколи! — сказав я гостро і твердо. Слідчий ударив мене. Через стіл, треновано — правою рукою навідліг прямо в зуби, і з такою люття, що я не втримався на ногах, упав, ударився головою в стіну і тільки тоді зрозумів, що ніяка це не перевірка, це — кінець. Я — жертва якогось непорозуміння або наклепу!

Найтяжчим було те, що тримали в окремій камері, не доходила ніяка інформація. Чув тільки глухі кроки вартових у коридорі, дзенькіт ключів, іноді скрегіт важких дверей, що відчинялися або зачинялися. Високо під бетонним склепінням жевріла лампочка — єдина цятка того живого світу, що десь був, існував, і в якому лишилося все його минуле — служба, друзі, дружина і двоє синів.

Подумки перебирав життя, шукаючи в ньому грубої помилки чи провини, за що його можна було кинути в цю яму. І не знаходив. Але найстрашнішим було те, що не шукав цієї провини і слідчий. Він тільки бив день і ніч, вимагаючи підписати документа, що був резидентом англійської розвідки. У Непокойчицького було таке враження ніби перебуває не в своїй, а чужинській тюрмі, де з нього умисне роблять злочинця, фабрикуючи жахливо-підступні справи і документи.

Так вони з нього нічого й не вибили. Не підписав жодного документа. Вирок оголошували дуже оригінальним способом. Серед ночі, під лютим осіннім дощем, їх вишикували сто чоловік і прокричали: «Іменем закону, гади, вам — тища років на сто душ!» Отже, десять літ!? Якщо вийде на волю, то аж у сорок вісім? Пізнувато? Але це не головне, головне — що живеш!

По тому їх півтора місяця везли то в телятниках — сушею, то в задушливих, смердючих трюмах — водою. Це було нестерпно, але ніхто не допитував, ніхто не чіпав, ти належав собі самому і тільки від тебе залежало, як тримати в порядку своє здоров'я. Тихін умів давати собі фізичне навантаження, не претендуючи на спортивний майданчик, «перебираючи» м'язи, мов клавіші, «простукуючи» все тіло, дослухаючись, що в ньому так, а що ні. Він легко засвоїв принцип збереження здоров'я, працюючи біля золотодобувної драги, коли треба було дбати передусім, щоб не промокло взуття, не порвалися рукавиці і мороз не торкнувся голого тіла. Влітку, коли в тундрі з'являлася якась жива пташка чи ягода, він шукав нагоди поповнити ними свій раціон. Усе, що залежало від особистої волі, давалося просто і легко. Зумів знайти лінію поведження з кримінальним елементом, який змушений був рахуватися з його розумом і авторитетом. Непоправного удару здоров'ю Тихона завдала адміністрація концтабору. Якимось дивом лист про порядки на золотих копальнях саме їхньої зони утратив до Міжнародного Червоного Хреста. Міжнародний звернувся до нашого, а наш,

звичайно, до найвищої влади. Справа була настільки серйозна, що вирішили звернутися до самого Сталіна, а Сталін несподівано дав команду — пустити комісію в цей табір, хай дивиться!

Одначе за півтора дні до приїзду цієї комісії весь концтабір вигнали між сопки, виставивши довкола кулеметні гнізда для охорони. За одну ніч табір замело снігом, комісія могла дивитись, але там нічого не було. Їй сказали, що це місце вже давно залишене — вичерпалося золото, людей переведено в інші місця. Комісія поїхала, а з двох тисяч людей, вивезених між сопки, залишилося лише шестеро — забилися в печеру і зарилися в сніг. Відкопали їх ледь живими і по тому ще з місяць тримали в лікарні: «Що буде далі?». Всі захворіли легенями, один Тихін, завдяки могутньому здоров'ю, витримав, але перемерзле тіло взялося непереведеною віспою чорних цяток і випали всі зуби. Був по тому дивовижною і для в'язнів, і для конвоїрів, надто влітку, коли роздягався.

На останньому році концтабору дозволили написати сім'ї. Виявляється, що дружину і дітей викинули на вулицю зразу після арешту, і вона, кругла сирота, вихованка дитячого будинку, знала тільки одне тепле місце на землі — Могилів-Подільський, де служив свого часу її Тихін і де їй було добре. Старий приятель з комунгоспу зумів поселити жінку з двома дітьми в приміщенні закинутого міського нужника, злабудавши там якийсь дах, позабивавши непотрібні отвори і поставивши буржуйку для опалення. Але це він побачив уже потім, а при звільненні мав тільки адресу і папірця з тюремною фотокарткою, в якому значилось, що «податель сего, судимый по статье за измену Родине, возвращается после отбытия срока наказания из мест заключения».

Тихін зійшов з поїзда у Жмеринці влітку сорок восьмого року — босий, у піджаку на голе тіло, без єдиного зуба, але незігнутий, статурний, стрункий, високий. Страшенно хотілося їсти, але в кишенях — жодної копійки. Пішов на ярмарок і, шавкаючи беззубим ротом, запропонував бабуні, яка торгувала хлібом, свого піджака в обмін на паляницю. Окинула розумними своїми очима його постать, побачила побите чорнотою тіло і взяла за руку, яка уже знімала піджака, відламала половину паляниці:

— Бери, сину, так.

Він почервонів і часто закліпав.

— Не можу. Соромно мені.

— Бери, дитино, не стидайся. На віку, як на довгій ниві — то дощ, то погода, і все треба перебути. У тебе, бачу, щось із судьбою. Але твоя судьба, слава Богу, при здорових руках і ногах. Коли в тебе буде хліб і до хліба, згадай цю хвилину. Бери і їж на здоров'я!

Мудрий мій і милосердний народе! Він стояв за якоюсь будкою, запихав м'якуш до беззубого рота, давився ним і плакав: «З приїздом, Тихоне! Чи думав ти, полковнику, коли-небудь, що будеш ходити базарами і люди з жалості подаватимуть тобі скибку хліба?» Правда, він ще не знав, що його чекає вдома. Він ще не бачив житла своєї сім'ї, молочно-білих кіс молодшої від себе на десять літ дружини, дорогих своїх хлопчиків — обидва

з туберкульозом, нажитим у «комфортах» колишнього міського нужника. Він приїде до Могилева поночі, щоб не зустріти на вулицях кого-небудь із знайомих, бо служив тут на кордоні з боярською Румунією, він постукає до міського нужника теж уночі і не впізнає чорнокосої своєї любові в сивій змученій молодиці. А двоє підлітків, тонких, худих і довгоруких зиритимуть на нього палахкими наляканими очима і не повірять, що цей старий босий чоловік — їхній батько, той же, що на світлинах, молодий, вродливий, у командирській формі.

— Діти! Синочки мої! Я справді ваш батько!

Усі вони впали на нього, обхопили руками з усіх боків і затіпалися, захлипали, безтямно виціловуючи його у голову, шию, вуха, щоки. «Діти! Синочки мої! Дорога дружино! Ми знову разом! Живу! Живу!» — волато все його єство. І він знав, що б не трапилось, як би тяжко не довелося далі, але вони відчують, що у них є батько. Калічений, майже страчений, майже вбитий, але справжній глава сім'ї.

Він мені розповідав оцю страхітливую епопею поневірян з сухими очима, хоча емоції били через край. Мої міцні молоді нерви не витримували, я ледве утримувався від сліз, а він же розповідав і не плакав. Оце була воля! Оце характер!

— Я пішов шукати допомоги в райком партії і райвиконком, але достатньо було показати документа, що сидів як зрадник Батьківщини, як влада одразу поверталася до мене спиною. Я вже втрачав надію знайти роботу, як одного дня біля мене прогуркотіла смердюча безтарка міської асенізаційної служби з п'яньеньким «золотарем» на віжках. І вмить прийшло рішення: «Тихоне! Забудь, ким ти був у минулому житті! Його вже не вернеш. Починай свою біографію заново! У тебе нема ні виходу, ні часу на інші рішення. За твоєю спиною — діти. Віднині це твоя Батьківщина, честь і мета».

— Коли я прийшов туди, знайшлося місце «золотаря», але через тиждень мені вже доручили весь «обоз» з п'яти безтарок і десяти професіоналів, по два на кожну безтарку. Отже, я знайшов компроміс з собою, але непрестижна моя робота могла шокувати хлопчиків, тим більше тоді, коли б про неї дізналися їхні друзі. Я вирішив поговорити з ними, посадивши біля себе і дивлячись їм прямо в очі:

— Сини мої! Вас чекає нелегке випробування. Ваш батько, мабуть, уже ніколи не буде тим, ким був. В усякому разі, за посадою. Я змушений піти на таку роботу, яку всі оминають і якої всі цураються.

Вони розуміли, що для мене це дуже серйозна і важлива розмова і намагалися не відводити очей, не ховати їх донизу, але, коли я сказав, що іду «золотарем» чистити нужники, вони таки опустили голови і плечі. Дружина теж зблідла тієї хвилини.

— Більше я вам, діти, нічого не скажу. Одна тільки просьба — намагайтеся не соромитися свого батька, якщо побачите його де-небудь у місті.

Вони оцінили мою відвертість і віддячили за неї. Через кілька днів, коли я мив на базі своє робоче причандалля, прийшли обидва, поскидали сорочки, закачали штани: «Що робити? Хочемо тобі допомогти». Мені довелося стягнути у вузол усю свою волю, щоб не заридати. Волю собі я дав уже в лазні, миючи синам спину — сльози мої мішалися з теплою водою і їх ніхто не бачив.

Через роки сини сказали мені: «Тату! Це у нас заговорив твій характер. Ми знали, як багато це для тебе означає, а виявилось, що для нас — теж».

1956 року полковника викликали до Москви: «Партія і уряд вибачаються за несправедливість. Ви повністю реабілітовані з поверненням військового звання, нагород, відшкодуванням заробітку за десять років, з поновленням у партії». Коли він повідомив додому про це телеграмою, дружина втратила свідомість. Вірячи йому, вона все-таки була впевнена, що він усе одно десь у чомусь припустився помилки, десь щось зробив не так — не могли ж людину 10 років нізащо тримати на каторзі. Це не вкладалося в нормативи людського мислення.

Я написав про епопею Непокойчицького через роки, коли перо моє стало не те що слухняним (воно й досі не дуже слухається мене), а більш досвідченим і керованим, але саме тоді, в 1962-му, після цієї зустрічі, стався землетрус мого серця, вулканічне збентеження духу. Я віч-на-віч зустрівся зі страшною правдою — не писаною з когось, не читаною про когось, а з самою голою правдою. Вона мене приголомшила, у неї було важко повірити, але вперше я з усією відвертістю зрозумів, що живу в державі, для якої єдиною метою може бути прагнення зігнути людину в баранячий ріг, почепити на неї будь-яке клеймо і не вибачитися так, щоб від цього клейма не залишилося й сліду. До останніх своїх днів влада дивилася на Тихона Йосиповича, як на людину заплямовану, ненадійну і винну перед нею.

На жаль, ця влада такою й залишилася до самісінького скону, бо виростає вона з більшовизму — дивовижного утворення, що несло на своїх прапорах і в гаслах виняткову любов до людини — над чим працювала ціла індустрія пропаганди, створюючи міфічний образ держави, в якій насправді панували закони жахливого гноблення і зневаги до людяності. Ця влада гудила капіталістичне закордоння за найменше переслідування, піднімаючи на щит найдрібніші факти, а сама створювала цілі держави неволі і наруги, цілі архіпелаги за колючим дротом, де панували волохаті закони середньовіччя з горилами-вертухаями й лікарями-вбивцями. Ця влада, не рахуючись з бідністю і злиднями, тримала найбільшу в світі армію, тратила мільярди на її утримання й озброєння, переконуючи народ, що вона вже — непереможна і легендарна, а коли настала пора виконати свою місію захисту, драпала щодуху від фашиста, залишаючи під його чобітьми цей народ, щоб, вернувшись по тому, записати йому на карб, що був в окупації. Яку ж мораль треба сповідувати, щоб перекласти на плечі народу і судити його за свою бездарність? Ця мораль називається більшовизмом. Досі залишилися нелюди, що обирають його, користуючись законами нинішньої ефемерної демократії.

Утім, я забігаю наперед, хоча не можу сказати, що не забігатиму й далі. Аби ця книга була щоденником, а не спогадами, то цього можна було б уникнути, але вона – спогад, отже, пізній коментар до того, що вже давно відбулося, а це накладає свій слід, це вже відсторонене бачення минулих подій.

Двоє з Карпівської гори

Квартиру з Миколою Рябим ми наймали на Карпівській горі далеко від редакції, снідали там і вечеряли, а на обід, зазвичай, як було вже сказано, ходили через Дністер в Атаки. Спека в Могилеві того літа стояла навіжена. Асфальт був м'яким і вгинався під ногами, стовбурами лип текла клейка чорнота, жирно блищало від неї брудне, запилюжене листя. Такої погоди хотілося на Дністер, або в тривкий, прохолодний затишок. Тому ми жодного разу не ходили до своєї квартири серед білого дня, не знали сусідів і вони не знали нас.

Але одного прекрасного ранку я виявив, що забув дуже потрібного мені блокнота, довелося бігти майже через усе місто — в блокноті були начерки, факти і цифри. Подолавши вже половину гори, якимсь боковим баченням я помітив у сусідньому з нашою хатою дворі жінку, яка йшла вихилясом, тримаючись за білизняну мотузку. Білизна метелялась і підстрибувала, жінка буквально висіла на мотузці, і я грішним ділом подумав, що вона п'яна. Але чого ж це з самісінького ранку?

Так би я, певне, й залишився з цією загадкою, аби якоїсь миті жінку не розвернуло обличчям до мене — вмить стало ясно, що випивка тут ні при чому — обличчя було болісно зсудомлене, а очі розпачливо тверезі з якимось фізично відчутним відчаєм. Я перестрибнув низенького тина, підставив своє плече, і вона з готовністю сперлася на нього.

— Спасибі.

Довів її до порога, посадив на цупкого стільчика при вході до хати.

— Що з вами таке, що ви так тяжко йдете?

— У мене нема ніг.

— ...

— Випроводила Альошу на роботу, хлопчиків до — школи, попраля, що було треба, розвішала, навихалась, натерла свої обрубки, — поклала руки на коліна, — то вже вони так розболілися, що мені до хати хоч повзи, хоч перекачуйся полінякою.

Аж тепер я примітив, що вона дуже вродлива — судоми болю відійшли, полуда напруги вимерхла, біле її личко зарум'янилося, в очах загорілися напрочуд приязні ласкавці, якісь такі, наче вона щаслива з того, що розмовляє не з ким іншим, а саме з вами. Та ще й голос у неї був з оригінальною барвою — ласкаво співливий. Ну, не говорить, а веде мелодію.

— Кажете, двоє хлопчиків у вас? Як же ви їх обходите?

— Без Альоші нам було б тяжко. Це він трьох нас на собі носить, собою заступає, світа не бачить. Каже, правда, що йому іншого світу й не треба, бо цей для нього найкращий.

На цих словах голос її зламався, хлипнув і вона затулилася руками.

— Вибачайте! Ніколи при ньому і при синах не плачу, тримаю свою душу в порядку, щоб не скімлила, не заносила в родину печалі. У нас не гірше, ніж у тих сім'ях, де матері з ногами.

— Як же ви витримуєте?

— Стараюся. Альоша підпирає своїм характером. Ну, а синочки дивляться, теж ростуть такими, як він. Оно, бачите, на білій стіні стежка від моїх пальців. Коли треба кудись швиденько, я, щоб не шкандибати і не розгойдуватися без підпори, ходжу руками по стіні. Хлопчики мої прибіжать зі школи і ще, не скинувши ранців з плечей, хапаються за щітку і забілюють «мамину дорогу» вапном — знають, що я її не люблю і хочуть мені догодити.

— Як я розумію — ви щасливі?

— Авжеж. І не боюся про це говорити, не боюся, що хтось наврочить. Тисячі разів могли наврочити, коли ще не було протезів і Альоша носив мене на руках по автобусах і трамваях. Усі зглядалися на велику нашу біду.

З'ясувалося, що відрізало їй ноги поїздом, коли ще не мала дітей, на третьому році заміжжя. Я поставив необережне запитання, чи не боялася, що він, нічим не прив'язаний, може її покинути. Прикусив, на разі, язика, отямившись, але вона не образилася на цю нетактовність — звикла, мабуть, до всякого.

— Не боялася, знаєте, бо за два с половиною роки подружнього життя я не сказала йому поганого слова, не пустила на роботу, не поцілувавши, в брудній сорочці чи невипрасуваній одежі. Не вийшов він з хати голодним, не прийшов з роботи до порожнього столу, не підійшов до умивальника, щоб на ньому не було чистенького рушника і мила. Альошка бачив, що справнішої жінки йому не знайти, а совість у нього вдячна — все він цінував і не жалів для мене доброго слова. Я в його добрих словах була викупана, як у любистку. Хтось, може, тяжко позаздрив на нашу злагоду. Я про це думала не раз, коли втрапила під поїзд. Пішла провідати батька в село, а верталася назад по шпалах — почалася заметіль, вітер в очі, і я не почула поїзда. Звідки взявся той спаситель, по цей день не знаю — вихопив мене з-під коліс в останню секунду. Альошка потім, коли його біда тяжко вдарила, згарячу, ще без пам'яті, бігав на те місце. Знайти ноги, щоб пришити. Не так боялася за себе, як за нього. Мені здалося, що мої рани боліли його більше, ніж мене саму. Така у нього душа, що за два з половиною роки ми стали одною людиною.

...Господи! Я ще ніколи в житті не чув, щоб хтось про когось розповідав так гарно і з такою вірою й любов'ю. Десь там, усередині, де під серцем — душа, я навіть чув гострий морозець — коли б самому не зурочити, не позаздрити, не так ворухнутися чи не те сказати, щоб лихий не підслухав.

— Найтяжче мені було тоді, коли привезли додому (на ту пору ми вже встигли збудувати цю хату) і Альоша йшов на роботу, а я не могла його до пуття ні провести, ні зустріти. Це мене мучило. Це мені снилося. Одного разу сниться, що Альоша з батьком в селі на сінокосі, вернулися на обід, миють руки і тато говорить:

— Оце дожилися! Косарі прийшли обідати, а хазяйка в ліжку валяється.

Вітром сорому зняло мене з того ліжка, впала я на свої обрубки, розбила їх до крові, викинуло з пам'яті — каліка і все. Коли вже доживу до протезів, щоб бути чоловікові дружиною?

Облаштувала коліна ватую, закутала в куфайчані рукави, полізла по хаті черепахою, а дверей відчинити не можу — до клямки не дістаю. Коцюбою відчинила. Пам'ятаю, як вперше вибралася з хати за поріг, сіла там трохи поплакати, бо перешкоди на кожному кроці — клямка високо, поріг високо, відро важке — тримаєш його на витягнутих руках. Явно бракує ніг. Але чого тепер плакати? Все одно їх не буде. Доведеться тобі, Ганно, навчатися жити по-новому і тренером ти маєш бути для себе сама. Щоб Альошка бачив не сльози, а одне сонце на моєму лиці. Сіла я на порозі, набирала картопельки, запалила керогаза — капарю своєму чоловікові першу вечерю після довгої перерви. Дуже він любить картопляний суп з часником, засмажений салом. Поставила при порозі два стільчики, на них — нашу переносну стільничку (ще до біди любила я йому подавати обід не в хаті, а на дворі під деревами), застелила скатертиною, поклала хліб, тарілки, а перед самим його приходом — каструлю з ополоником, щоб піднялася покритка і пішов улюблений його часниковий запах. А він як побачив — аж засяяв, але нічого не каже. А вже, помивши руки, обнімає й цілує:

— Що, Ганнусю, пробуєш літати?

А мені більше нічого й не треба — тільки, щоб він побачив і зрозумів, як я стараюся, щоб йому зі мною було добре, що нічого в нашому житті не змінилося, принаймні, я не збираюся мінятися. Те, що трапилося — це дорога, а на ній — то яма, то вибоїна, то косогір. Обминемо, об'їдемо, об'їдемо! Головне при цьому — духу не стеряти!

А потім настав той день, коли ми поїхали до Вінниці приміряти мені протези на протезному заводі. Вдягнув мене Альошка по-святковому, взяв на руки, наче малу дитину, поніс до автобусної станції — власних машин у людей тоді ще майже не було.

Люди на нас зглядаються, як на диво, а заховатися нікуди — виставилася наша біда напоказ. Обняла я його, ховаю голову в плечах, ковтаю сльози, а він мовчить, бо що тут скажеш — кожне слово тільки розжалобить, а нам від людської жалості і так хоч криком кричи.

Носив мене Альошка Вінницею з автобуса на автобус, з трамвая на трамвай, а вже на протезному сів коло нас один чоловік з милицею і порожньою штаниною. Вийняв цигарку, припалив, затягнувся.

— Хто вона тобі? — питає Альошку. — Жінка чи сестра?

— Жінка!

— Давно це?

— Скоро рік.

— Діти є?

— Нема. А що?

— Нічого. Будуть. Бачив, сину, як ти її від трамвая ніс.

Тягнеться він через мене до Альошки, трясє його руку і відвертає очі, щоб ми його очей не бачили.

Це вже було так давно, що пора й забутися, а я все не забуваю. Світиться велика біда на всі боки, а той дядько зразу побачив у ній не те, що нас болить, а те, що гріє.

* * *

Я був шокований простотою її мислення, природнім розумом і мудрістю, а ще — фатумом випадковості. Не забудь того блокнота, не прибіжи за ним — не знав би, що поряд живуть такі люди.

Ми тоді не домовилися — часу не було, але я летів до редакції, підпалений натхненням і передчуттям цікаво нарисувати, який може ще сьогодні опинитися в моєму блокноті — домовилися, що прийду до них надвечір, коли Альоша вернеться з роботи і коли вдома будуть обидва їхні хлопчики.

Альоша виявився могутнім, врівноваженим, вродливим чоловіком, з тихим спокоєм і тією винятковою лагідністю в очах, котра видає людей дуже надійних і добрих. Сидів на стільчику біля дружини, допомагав чистити картоплю і коли всміхався, то був схожий на неї, мов брат. Схожість у них була і в жестах, і в позах, і в одночасності усмішок, наче передавалися вони телепатично. Олексій і Ганна здалися мені схожими на пару степових орлів, котрим ще літати й літати, підніматися в небо, широко розгортати крила і робити ще кращим той світ, у якому вони народились і в якому стали орлами. Через роки я напишу про них двох повість «Степові орли». Інценізована на обласному радіо, вона вже багато літ звучить у Подільському ефірі.

Краса Дністрова

Могилів-Подільський і Молдавія — це, як синоніми. Принаймні для мене, бо маю їх і досі за одне ціле. Ну, скільки там тієї річки між двома берегами — аж раптом метрів триста. Сонце пече по обидва боки так само сильно, плавить асфальт, виточує з зажохлих лип чорний клейкуватий дьоготь, який я чомусь не ув'язував зі спекою. Може, тому, що редакція стояла на приземкуватій скелі біля самісінького Дністра, хвиля, власне, біла вже в редакційну стіну і, поки ми з Миколою Рябим, мешкали в редакції, то, відчинивши вікно, стрибали прямо в Дністер. Ліворуч від редакції тулився до води і Могилів-Подільський дебаркадер, риплива дерев'яна споруда, постійно набита людьми, мішками, кошиками, тісною і галасом — аж від крайнього над Дністром Могилівського села Бернашівки щодня туди й назад снував перевантажений катер з базарним народом — базар був щоденним, велелюдним, рясно оздобленим циганськими молодницями і дітьми — вони не ворожили, а може, і ворожили, але я жодного разу цього не бачив, і мені здавалося, що існують тут задля ярмаркового антуражу, щоб дядько-карась не дрімав, коли шука-циганка поруч ходить. Чоловіки циганські мали заняття в кафе біля готелю — засідали там зранку, п'ючи пиво конячими дозами — коли ми приходили на обід, то два-чотири завсідники вже спорожняли, певне, по два десятки півлітрових бокалів (інколи їх не встигали помити, і вони стояли на столах порожніми свідками ненормальної людської пристрасі). Вечорами в красивому парку міста над дністровською притокою з гарним іменем Дирло грала музика, були танці, і ми ходили дивитись, як стрункі, граціозні, дуже гнучкі і красиві циганські парубки в червоних або білих сорочках, з обов'язково білими або червоними галстуками прекрасно танцювали з українськими дівчатами. Циганські дівчата з Атак на танці не ходили — таке їм, либонь, і не снилося. Вони змалечку готувалися до заміжжя. Ну, а наші за циганів заміж не йшли, хоча танцювали з великою охотою. Який з гультая і бродяги-цигана чоловік? Це, очевидно, засіло так глибоко і ґрунтовно, що винятків не було. Принаймні, я про таке й не чув, хоча дуже цим цікавився.

Буваючи на обідах в Атацькій чайній по той бік Дністра, ми зустрічали там гурт циганчат. Було їх, певне, з тридцять. Їх приводила російськомовна вчителька. Непосидючі і галасливі, вони натхненно сьорбали зі своїх тарілок, випорожняючи їх швиденько і до дна, слухалися своєї наставниці напродив беззаперечно. З'ясувалося, що так наказували батьки. Дітки були різновікові — семи-десяти років, себто молодші класи, не старші четвертого. Всі діти смаглисто задимлені, чорноокі, лише один хлопчик світлий, як кульбабка.

— Це якесь нециганське? — допитувалися в учительки.

— Крадене, — була її відповідь. — Цигани дітей люблять. В однієї пари довго не було, то вони «позичили». Але різниці ніякої. По Марксу: буття визначає свідомість. Такий же рухливий, танцюристий, справжній, як і всі. Маємо з них шкільний танцювальний ансамбль на всю Молдавію.

Учителька розповідала, що вдається навчати циганчат лише до четвертого класу. Після цього їх забирають у близькі і далекі мандрівки «за

щастям», навчають по-своєму заробляти хліб. Середньої школи ніхто не закінчує. Одну тільки дівчину вдалося відстояти — дуже добре навчалась, умовили батьків не забирати, дозволили дитині здолати десятирічку — скінчила з усіма відмінними оцінками. А далі все одно видали заміж, посипалися діти і навчання не знадобилося в подальшому житті.

Серед того, що нагонило на мене сум, були печально-сірі вапнякові гори Карпівки і Бронниці, які оточували Могилів-Подільський, притискаючи його до Дністра. Паркани, вулиці і дороги, припадаючи сірим пилом цих вапняків, мовби доточували нудьгу і нерухомість безвітря в період тривалої відсутності дощів. Зажохлий Могилів рятувався у Дністрі. Пляжі його були переповнені. Швидка вода ріки чаїла в собі таємниці стародавнього мореплавства, не раз говорили про те, що в часи Птолемея сюди добивалися купці з заморських країн і Європи, що по Дністру одна на одній стояли митниці з суворими і продажними митарями, що цілими флотами прибували сюди прошені і непрошені гості. Аж не вірилося в ті дива, зважаючи на нинішній стан Могилів-Подільської річкової флотилії з двома катерами, один з яких ходив до Ямполя, а другий — вгору, до Бернашівки.

Рано-вранці, на вихідний, я вибрався до Бернашівки, себто, проти течії Дністра разом з кількома тітками, що верталися додому після ночівлі в родичів. Рання вода була темна і густа, як олія. Ще у ній блищали зірки і гойдався кволий місяць, що вже вичахав і втрачав своє тіло. Обидва береги — і молдавський, і могилівський давно попрокидалися. Світилися вікна, ревіли корови, лементували собаки, брязкали відра на криницях. Заохочений цими звуками, напівсонний капітан нашого катера шарпнув і за свою шворку — катер хрипнув двічі, і це хрипіння весело побігло над водою, вдарилося у береги і розсипалося на друзки.

Я собі думав, що ще дуже рано, але хвилин буквально через п'ять на небокраї пробилися рожеві поблиски, чітко вимальовувалася лінія горизонту над суцільним кряжем дерев, рожевість враз набубнявіла, набрякла і за тим лопнула, як грандіозна порхавка — стрельнули навсібіч гострі шпичаки променів, Дністром пішли барвисті відблиски, борозна за катером стала чорною, а її «загривки» спалахнули малиново. Краса, скажу вам, ще та! Катер збавив швидкість, двигун заворкотів геть по-домашньому сумирним котиком, пообіч пішли якісь довгі тички, явно застромлені в дно людською рукою.

— Тут — мілина, — пояснив мені капітан. — Саме в цьому місці козаки Тараса Бульби переходили Дністер, втікаючи від ляхів. Перейшов би і Тарас, але загубив люльку, не захотів, щоб вона — розвага і розрада його походів, залишилася ворогові, вернувся, почав шукати, і тут на нього й накинулися табуном. Он там, на горі, стояв дуб, до якого Бульбу примуцювали мотуззям і спалювали живцем на вогнищі.

— А ви того дуба бачили?

— Хто його бачив, якщо він згорів дотла? Коли то ще було. Віки пішли за водою. Але всі кажуть, що козаки ходили цією мілиною і що Тараса палили саме тут. За що купив, за те й продаю...

Уперше я виразно відчув, що таке сила художнього образу, потужність творчої уяви письменника. Ніколи того Бульби не було на нашій землі — Микола Гоголь його вигадав. Власне, і дислокація літературного подвигу мала іншу адресу — все відбувалося десь під Дубном, на Волині. Більшість з тих, хто читатиме ці рядки, дорікне мені за таке святотатство: «Як ти смієш говорити, що Тараса Бульби не було на нашій землі? Він був. Може, під іншим прізвищем, але був».

У тому то й велич Гоголя, що вигадану людину сприймають, як живу, і готові наполегливо і азартно доводити, що ніякої тут вигадки. Тим часом, дуб Тараса, вірніше гору, на якій той дуб стояв, показували мені не тільки на мілині напроти села Козлова, а й з Лядівського скельного монастиря і з Плитки — дністровське узвишся в Мурованокуріловецькому районі, що стоїть на межі трьох областей — Вінницької, Хмельницької і Чернівецької. Всім хочеться мати подвиг Тараса Бульби у себе. А підставу для цього дає та обставина, що тут, у Придністров'ї, в часи Богдана Хмельницького і пізніше прадід Миколи Гоголя Остап (Євстафій) очолював Могилівський полк, до складу якого входили Шаргород, Ямпіль, Вільшанка, Рашків, тобто понад 20 тисяч левенців (так тоді називали придністровських козаків).

Помер Остап Гоголь 1679 року. Схоронений у Межигірському монастирі. Внуки його Федір і Ян переселилися на Полтавщину, заснували там село Василівку, хутір Янівщину, де й народився геніальний письменник. Тут він, либонь, і почув героїчні розповіді, що запалили його на створення «Тараса Бульби».

Утім, усю цю фактуру я почерпнув не з тієї поїздки катером, а значно пізніше, з архівних джерел. Фактом є і те, що у Могилеві-Подільському з 1907 року стоїть пам'ятник М. В. Гоголю. Гадаю, що причетність до цього факту має легендарна постать Тараса Бульби. Уявляєте, його ніколи не було, але сила літературного персонажу така переконлива, що спонукала до побудови пам'ятника письменникові. Парадоксально?

Справді. Але це святі парадокси.

Та мандрівка Дністром закінчувалась у мальовничому селі Бернашівці. Напроти цього села вирости Новодністровська ГРЕС, велике місто біля неї. Потужна гребля перепинила велику річку. А тоді тут панувала грандіозна тиша, соколи і степові орли краляли небо над кучерявим селом, стародавня дерев'яна церква з забитими вікнами дрімала під спекотним сонцем. Я йшов від церкви довгою вулицею, не питаючи дороги. Власне, якої дороги? Адже їхав у крайне над Дністром село Могилів-Подільського району без мети і завдання, в його природу. Коли не стало вулиці, я побачив стежечку, що дряпалася самотою між каменями і приземкуватими деревцями, з викрученими у суглобах ліктів гілляками — видать, тяжко давалося їм існування на цих кам'яних крутосхилах. Тут паслися табуни овець. Без пастухів і погоничів. Низько пливли білі хмари, ніби небо раптом наблизилось. Гостро біла по очах блакить Дністра — звідси бачилася неосяжна розкутість і розлогість. Здавалося, що там, за плечима поворотів, на обидва боки річці нема кінця і краю. Піднімався горою все вище і вище, до

низькорослого лісу на каменях. Пахкотіло на цій височині духмяними трунками такого замісу, що голова туманіла. Тутешнє зело, маючи за ґрунт камінну твердь, мусило не рости, а вгвинчуватися в неї корінням, щоб дати життя убогому стеблю і листю, видобуваючи поживу цілющої якості і божественних ароматів. Я подумки назвав це місце Горою запахів, пішов між деревами, але стежечка повела мене не вгору, а донизу і скінчилась біля урвища, на схилах якого росли могутні дуби, граби, а далі — навіть вільхи. Там була зелень темного окрасу, несподівано жирна і густа, геть невластива тутешньому лісові, наче природа вмить поміняла мундира з буденного на парадний. На якомусь закруті того урвища переді мною відкрився глибокий каньйон зі стрімкими схилами, такими білими, ніби вони з вапна чи мергелю. З того боку на схилах нічого не росло, вони здавалися височезною стіною якогось приміщення. Глибини туди було метрів, певне, зо сто двадцять або й більше. Широко розпростерши крила, над каньйоном літали орли, соколи і ворони. Воронам подобалось каркати, їхні голоси озивалися виразно і округло, в тих звуках жила якась неочікувана приємність. Простір і білі стіни додавали їм невластивої, не воронячої тональності. «Поетичний зал Бернашівки» — почувуючись Колумбом цих займищ, я нахабно продовжував вигадувати їм свої назви. Але, мабуть, я не був першим відвідувачем.

Дорогою зустрівся дядько і, побачивши мене з роззявленим від подиву ротом і очманілими очима, сказав, що той каньйон у селі називається Воронячою церквою — голоси звучать справді по-особливому і хтось давним давно вже сказав, що ворони тут моляться.

Бернашівські враження скінчилися тим, що, входившись, я приліг під грабом на теплих каменях Горба запахів і проспав до тих пір, поки не гукнув катер з Дністра — треба було вже бігти до причалу і вертатися додому.

Відкриття Бернашівського героя

Перебуваючи у Бернашівці, милуючись її краєвидами і пейзажами, не думав — не гадав, що приїжджатиму сюди не раз і не два, і вже не з Могилів-Подільського, а з Вінниці, і не сьогодні-завтра, а через два десятиліття, прочитавши в «Правде України» заміточку колишнього кореспондента «Красной звезды» Василя Коротєєва «Где ты, Алексей Бетюк?». Замітка була надрукована ще в 1959-му — я наткнувся на неї випадково, гортаючи газету в пошуках іншого матеріалу. Розповідалося у ній про радянського солдата, котрого десь за Чопом, у Прешовських висотах, послали в розвідку, звідки він не вернувся. Підібрали Олексу на полі бою через пару днів однополчани. Вигляд у нього був жахливий — відрізаний ніс, вуха, язик. Сліди явних катувань — в бою таких поранень не зазнають.

У госпіталі вдалося з'ясувати, що, піймавши розвідника, фашисти захотіли дізнатися, хто, що і в яких кількостях перебуває на цій ділянці фронту. Солдат уперто мовчав, хоча його били, мучили, притискали дверима пальці рук і ніг. Потім почали різати носа, вуха, а позаяк розвідник мовчав, а часу на розпитування вже не залишалось (відчувалося, що ось-ось почнеться широкий наступ), німці вирішили елементарно над ним позбиткуватися — натиснувши на горло, вичавили язика, і теж порізали.

Ця страхотлива історія і портрет Бетюка були надруковані у фронтовій газеті. Кров закипала від споглядання того портрета. Солдат зостався живим. Нагородили орденом Бойового Червоного Прапора, однаке психіка була сплюндрована, фізичне здоров'я — теж, його демобілізували і одвезли додому. У село Бернашівку Могилів-Подільського району!?

Можете уявити докори мого сумління собі самому? Як же це, побувавши тут, було не дізнатися про такого знаменитого місцевого героя, не розпитати людей?

Правда, 1962-й рік, коли я працював у місті над Дністром, належав до тих років хрущовського розгардіяшу, коли радянський цар Микита, шукаючи резервів, щоб перегнати Америку, добряче підірвав у народів традиційно високий авторитет армії, скорочуючи її мільйонами, відправляючи на пенсію тисячі досвідчених офіцерів. А щоб умотивувати такі скорочення, доводилося їх критикувати за те, що молоді, здорові, тренувані і — лежебоки. Малювали в «Крокодилі» карикатури: стоять двоє, чухають потилиці, ніяк не можуть збагнути, хто це зав'язав вісімкою залізничну рейку. Під карикатурою значилось, що це військові пенсіонери бавились. Мовляв, бачите, ви працюєте, а ці трутні живуть на вашому хлібі? На тлі такої критики знівельовалася і перемога армії у війні. Немодно було писати про подвиги і фронтові долі. Тому я нічого не знав і про Бетюка, хоча замітка в «Правде України» була надрукована в 1959-му, довкола цього імені зв'язався певний шум, але на ту пору, коли я з'явився у Бернашівці, він уже згас. Втім, і їхав я не в село, а в природу, яка його оточувала.

Мені в ті роки було достатньо й Воронячої церкви. Я ще не ставив людини понад усе, мої життєві орієнтири були розмитими, контури їх тільки намічались, найбільшої краси, снаги і натхнення я чекав від світу трави,

води, дерева, пейзажу, ландшафту, дощів, завірюхи, зорепадів і так далі. Ну, звичайно, це неодмінна іпостась захоплень для кожного небайдужого, в чий душі є корінчик романтики, ліризму, поетичного бачення світу, але людина, однак, стоїть над цим усім так само, як Бог. На землі вона рівна Богові і природа належить людині так само, як людина Господу. Але до цього висновку треба було дійти. Щоб він перетворився на головну і вирішальну істину, треба було прожити, побачити, перепустити через себе, не раз обпалитися, розчаруватися до відчаю і врешті-решт збагнути — все-таки Людина!

Дякую долі за професію. Це та висота, яка дозволяла і змушувала щодня зустрічатися з людьми, слухати їх і, аналізуючи, сприймати чи не сприймати. Іншими словами, це був не примусовий, а самостійний вибір, продиктований, звичайно, структурою серця, здатного зворушуватись, захоплюватись, по-доброму заздрити і водночас не ставати над людиною, хоча специфіка професії сприяє і таким варіантам, і трапляється вона на журналістському полі, на жаль, досить часто. Це звідти — задерті носи, помпезні амбіції, стомлені знаменитості, дратівливі хвальки та інша «рослинність» подібного походження.

Але через двадцять років після Могилів-Подільського я був уже достатньо тертим радіогазетним «калачем», щоб уміти захоплюватись, шанувати і не вивищуватись. Я приїхав до Олексія Мироновича Бетюка, який виявився Бицюком, якраз тієї пори, коли — бабине літо виводить все Придністров'я на городи. Уже давно не було в країні царя Микити, вже над причілковим вікном Бицюкової хати висіла табличка з червоною зіркою, на якій написали, що тут мешкає герой війни Олексій Миронович Бицюк, уже екранами кінохроніки пройшов широко розрекламований фільм «Слухайте, слухайте Бетюка» (таки Бетюка, а не Бицюка, бо Бицюк, певне, було не вельми благозвучним), уже всі знали, що ордена під час війни Олексію Мироновичу вручав особисто начальник політвідділу 18-ї армії полковник Брежнев і, збираючись щороку до Москви, ветерани армії запрошували туди й Бицюка, але він не любив масових учт широкої уваги та і не мав, відверто кажучи, належного здоров'я, щоб так далеко їздити, відбувати великі застілля і тривалі сидіння в президіях. Інший, амбітніший, уважніший до своєї особи, неодмінно поїхав би, може, на цій хвилі, пробив би навіть Зірку Героя, але Бицюк не хотів.

— То — суєта суєт, — говорив він мені, припалюючи чергову цигарку (смалив безупину). — То не моя робота. Все моє отут, над Дністром і Жванчиком, у Бернашівці, бо хоча й маленьке село — всього лиш двісті дворів, але в ньому — люди, а в людей — робота і проблеми.

— Бицюк на той час був «президентом» Бернашівки, авторитетним старійшиною, а якщо простіше, то — головою сільського комітету. Сільради в Бернашівці нема, а за порядком хтось має пильнувати, то це поклали на сільком, себто, на Бернашівську депутатську групу. Ну, а в групі — хто найбільше знає, уміє і може?

— І сія честь, — жартував Олексій Миронович, — впала на Бицюка. Прізвище моє, либонь, народилося з чийогось доброго здоров'я. Я навчився сміятися зі своєї інвалідності, з того, що волочу ноги, ходжу з паличкою, що в мене шлунок, серце, нирки... Цим задаватись не прийнято — вони в кожного є. Але я вмю шити куфайки, валянки, сорочки, сукні; плести — рибальські сіті, металеві загорожі для садіб і курників; баляндраси — для масового вжитку; ремонтувати — годинники, фотоапарати, двигуни, швейні машинки, горшки, відра, кухлі, примуси, дахи; варити і пекти — все, що вариться і печеться; поставити хату, засклити вікна, поробити двері і лутки, намалювати якусь химеру — все можу. Заробляв копійчину своїми руками, брав по совісті з хазяїна і вдовиці, ніколи не осуджував людину поза очі або нізащо, не підспівував начальству і сусідам — свій розум маю. Посадив чотириста яблунь коло школи. Весною цвіт — як молоко. А в тому молоці — сиві зозулі гадають, скільки ще Бицюкові ряст топтати.

— Ви у школі директором були?

Він аж похлинувся димом на разі. Від сміху.

— Яким директором? Я з фабрично-заводського навчання — слюсарював на паровозобудівному заводі у Луганську, на шовковому комбінаті в Дарниці, а в школі — завгоспом, а якщо точніше, за штатним розписом, то — на жіночій посаді прибиральниці. Підмітав, мив підлоги, копав города, справляв парти, робив стільці і столи, перекривав дах. Там був клинець поганенької землі, безнадійний — глинисте пониззя, ніщо на ньому не хотіло родити. Я теж був безнадійним у тому плані, що до мене не верталася мова. Руки вже багато переробили, рани на вухах позаростали, до відрізаного носа люди тут звикли, а в язика в мене німець (медкомісія потім вимірювала) вирізав якимись щипцями два з половиною на два сантиметри. Язик дуже вкоротився, йому не вистачало довжини, а ще мене під час артпідготовки сильно кинуло об землю, контузило, замкнуло мову, я геть онімів, на мигах розмовляв з жінкою, дітьми, вчителями, а коли дуже припікало, то писав на листку, чого мені треба. Мова до мене вернулася саме в школі, через 14 років після війни, у 1959-му, коли Каротеев почав мене шукати через «Правду України». Тоді випустили листівку про те, як мене німці мучили, як вони наді мною збиткувалися. Вчителька читала це у класі дітям. Я теж там сидів, лабудаючи табуретку. І раптом один хлопчик подивився на мене такими співчутливими очима, що аж за серце торкнуло, і спитав обережненько, щоб не образити:

— Дядю Олексо, а вас дуже боліло?

У мені щось наче прокрутилося тої миті, наче з місця зрушило, я сказав: «Да!», сам собі не повірив, устав з рознятим ротом, подивився на дітей наляканими очима, знову зронив: «Да!», а потім уже почав верещати: «Да, да, да!». Вилетів з класу, погнався вулицею додому, весь час перевіряв себе, чи не пропало воно в мені. У дворі своєї хати знову почав гукати: «Да, да, да!». Вистрибнула з сіней старша моя донька Марія, остовпіла, потім звереснула: «Ма! Тато говорить», — і кинулася мене обіймати. Вчився я по

тому, як дитина: «Ган-на», «Ма-ру-сь-ся!», «Оль-ля». Все вже давно вимовляю, тільки на довгі слова язика не вистачає.

«Кукурудза» у нього звучить, як «куруза», «екскаватор» — як «екаватор» або й «екватор». Кожне слово в мові відшліфоване до якості шедевра, у якому з ідеальною доцільністю підігнано «вузли і деталі» під механізм артикуляції, а якщо в цьому механізмі головний інструмент зіпсований, то є і недосяжні висоти мовлення.

Зовнішність в Олексія Мироновича приємна. Вуха німці обтяли не повністю: раковини по краях, носа обрізали тільки кінчик — найболіснішу його частину. З роками поранення затягнулися, а позаяк у молодості Бицюк був писаним красенем, з виразно лагідними, усміхненими очима, то ці очі й досі приязно осявають його лице і воно не здається потворним.

Найтяжче йому було тоді, коли вперше побачив себе у новому образі, коли подивився в дзеркало. У нього почалася істерія. «При обстеженні фізичного стану Бетюка О.М., — писалося у висновках спеціальної медкомісії 13 грудня 1944 року, — виявлено, що він втратив мову і слух, перебуває в стані глибокого пригнічення, страждає галюцинаціями, страхітливими сновидіннями, інколи встає і намагається втікати».

У такому стані він просився на фронт, йому обіцяли, знаючи, що це неможливо. А коли його наполягання стали нестерпними, пообіцяли, що оформлять документи через місяць, але перед цим завезуть у відпустку до сім'ї. Це була відмовка. У Бернашівку Бицюка привезли 4 травня 1945 року. Берлін уже лежав під ногами переможців, війна, власне, скінчилася. Усі чекали тільки останньої і безумовної капітуляції. Олексій Миронович цього не знав. Зустріч з сім'єю і односельчанами вплинула негативно. Він бачив, якими очима дивляться на нього дружина і дві доньки, а на додачу сердобольна сусідка ще й звернула необачно: «Ой, Олексю, що вони з тобою зробили?»

Цього вигуку було достатньо, щоб його викинуло з пам'яті. Потім це стало нормою. Він свого стану не усвідомлював, щось до нього почало доходити аж тоді, коли помітив, що дружина швидко сивіє. Від чого б це?

Вирішив наполегливо розпитатися, і тоді вона розповіла, що почали йому снитися якісь страхи, він схоплюється, щось белькоче, ходить в атаку, вибиваючи в хаті вікна, хапаючи в руки дровеняку, сокиру, молотка. Змушені від нього все ховати, бояться його. І тоді Олекса наказав перед сном прив'язувати себе до ліжка. Тривало це декілька місяців.

Після цього він пробував «лікуватися» горілкою, але результат — той самий. І тоді, озброївшись мотузкою, він подався до Воронячої церкви, щоб звести рахунок з життям. Навіщо так жити?

Від цього останнього кроку його утримала Марійка, вона йшла назирці і загубивши батька серед лісу, перелякано й панічно закричала: «Татку! Де ти?»

Повернення до себе було довгою і тяжкою дорогою. Він розповідав мені про це, копаючи бараболу, яку я вибирав услід за ним. Мені не вірилося, що я поряд з такою людиною. Він відбудував колгоспну контору,

млина, полагодив сотні покрівель у селі, освоїв фотографію і влаштував фотоательє — німим. А коли у школі нарешті заговорив, то вирішив, що має на честь цього посадити великий сад.

— Найдовшу пам'ять про людину на землі тримає дерево, — ділився він зі мною своїми думками. — Жив у Бернашівці хазяйновитий дядько Танасій Бузник. Нерівно жив — то золота шукав, то в спекуляцію вдавався. А потім, либонь, і до нього думка прийшла в гості: «Що ж лишиться після мене?»

Почав Танасій відбирати найкращі плодові сорти і засаджувати ними землю, яку мав. Насадив стільки, що для самого було забагато. Широко відчиняв ворота перед кожним: «Набирай скільки хочеш, лиш гілляччя не ламай».

Усе, що було поганого в житті Танасія, забулося, пам'ятається тільки одне: хто виплекає сад, про нього й кажуть: «Ти диви! Як у Бузника!», то я вирішив, що посадити сад, щоб про нього говорили люди — це найкраще в житті діло. І посадив. Чотириста яблунь у нього — по дві на кожен двір Бернашівки!

Скільки літ уже минуло від тієї зустрічі, скільки людей за цей час стрічалося на моїй дорозі, а Бицюка забути не можу. Він один з кращих, хоча не зробив чогось особливого. Йшов своєю дорогою наполегливо і послідовно, не чекаючи слави, поклонів і подяки, хоча сто разів міг зламатися — були неабиякі підстави.

Переміг осоружну долю і залишився в людській пам'яті, як приклад і взірець. Мені приємно, що я його знав, що Бернашівка була в моїй біографії особливою адресою. Я туди багато їздив, залишив там часточку свого серця, написав про Олексія Мироновича повість «Чим сильніший вітер» і коли чую щось про Бицюка чи Бернашівку, то це як про щось рідне, близьке і незабутнє.

Обласне радіо. Чкалова, 15

Газета «Вперед до комунізму» проіснувала дев'ять місяців. Цей «період вагітності» завершився викиднем. Партія, поділена на дві половини — промислову і сільську, сама собі наробила клопоту. Два господарі в одній хаті пробували тягнути ковдру кожен на себе, загострилися суперечності міста і села, амбіції різних обкомів і райкомів переростали у відверту ворожнечу, йшлося до того, що треба ділити не тільки приміщення, столи і стільці, а і владу. Вчасно схаменулися, і «Вперед до комунізму», що належала до промислового крила партії, була ліквідована, ми zostалися без роботи, але не були покинуті напризволяще. Мене, як людину з агрономічною освітою, направили до Немирова — там відновлювалася районна газета, і я мав бути у ній завідувачем відділу сільського господарства, Микола Рябий — відповідальним секретарем. Редактором призначили колишнього секретаря райкому Василя Сидоровича Деця.

У цій колотнечі і веремії довго вирішувалися фінансові проблеми, доводилося чекати, поки згори спустять штатний розклад, ставки і гроші, а тому я зі спокійною душею домовився, що Дець зателефонує мені на сільську раду в Ометинці, коли їхати робити перший номер. Брат мій Микола працював тоді лісорубом, будував нову хату і дуже зрадив, що у мене випадкові канікули: «Підеш замість мене бодай на тиждень у ліс, а я, тим часом, займуся хатою».

Зима тоді стояла просто чарівна. Сніжна, сонячна, без хмар, відлиг і завірюх. Мені дали конячину. Я зранку до вечора трелював деревину, почувачись на сьомому небі. Правда, дні були короткі, нароблялися ми добре, і я не ходив ні до Будинку культури, ні до сільради, ні до колгоспної контори. Аби подзвонив Дець, мені обов'язково повідомили б. Ну, а якщо не телефонує, то газета ще не виходить.

Одначе на вихідний, у неділю, я нарешті вийшов у люди і з великим подивом побачив, що надруковано вже другий номер Немирівської районки. Звичайно, наступного дня я був у Деця, а той пояснив, що я — чоловік неодружений, не обтяжений турботами про сім'ю та ще й після такого міста, як Могилів-Подільський, мабуть, не дуже рвався до Немирова, шукав собі роботи на обласній або й республіканській орбітах, як ось Микола Рябий, котрого прийняло «Комсомольське плем'я».

— А тебе, до речі, кілька разів шукав Петро Рудий з обласного радіо, і я подумав, що ти вже там. Утім, якщо хочеш, можеш оформитися в газету коректором і на півставки в районне радіо. Хіба тобі не все одно, як тебе називатимуть? Аби лиш зарплата!

Але мені, мабуть, було не все одно. Я подякував Василю Сидоровичу за його щире переймання моєю долею і поїхав до Вінниці, на обласне радіо. Відверто кажучи, для мене це був болісний варіант — я вже відчув смак друкованого газетного слова, смак шліфування газетного рядка, коли речення має мелодику, пластичність, об'ємну фактуру, викінченість, яка залежить не від того, хто сидить напроти тебе перед мікрофоном і вимовляє на свій розсуд власні речення і ти не можеш тут вплинути на стилістику, щось

переробити чи переосмислити, ти цілком залежиш від іншої людини. Це для мене здавалося нестерпним і я не хотів від цього залежати. Але довелося. Петро Рудий весело і вдоволено потирав руки:

— Старий, не вішай носа. Усе буде в порядку, а те, що Совко не любить заочників, ми якось переживемо. Як не любить, так і буде любити. Ти тільки впрягайся негайно.

Петро був старшим редактором редакції сільськогосподарських передач, я у нього — редактором, а Митя Педорук, який уже мав півтора року радіостажу, чомусь схотів залишитися кореспондентом (чоловік одружений, з сім'єю в найманій квартирі, з'ясувалося, одержував оклад на 15 карбованців менший, зате міг надолужити гонораром на повну ставку (з якої редакторові дозволялося виробляти гонораром тільки половину).

Обласне радіо дислокувалося в затишному особняку на вулиці Чкалова, 15, з колонами і дуже красивим куполом. Стеля у ньому було заввишки до чотирьох метрів, до великої кімнати на другому поверсі вели скрипливі дерев'яні сходи. Саме на цьому, другому поверсі, промайнули 14 років мого життя. Не знаю, чи найкращих, але і не найгірших, бо тут я остаточно зміцнився у думці, що займаюся тією справою, яка мене цілком влаштовує і яку, здається, цілком влаштовую і я. Принаймні, я відчув свою велику потрібність саме в журналістиці і що найголовніше: за будь-яких обставин ходив на роботу з радістю, як на свято. У мене був не найкращий голос, якого ніхто так і не зумів «поставити». Більшість моїх текстів (за винятком репортажних і тих, що в бесідах та інтерв'ю) читали диктори й аматори любительського радіотеатру на чолі з чудовою артисткою Ганною Кодоло. Ці тексти завше мали специфічний ухил у бік сільського господарства, але не викликали нарікань на пісноту і суконність, їх майже не критикували, бо це ж факт, що про нудне можна написати цікаво, так само, як і про цікаве — нудно. Ми були тим першим поколінням обласного радіо, яке сповідувало і утверджувало творчу журналістику. Ми не боялися «вгризатися і копати» на повну глибину і ширину захвату, бо відчували, що щось можемо і вміємо. Справді талановитими людьми були Володимир Воронюк (згодом редактор Одеської обласної газети «Чорноморська комуна», кореспондент «Правди України» на Буковині, редактор видавництва); Олександр Воронюк, що уславився своїми фейлетонами і гуморесками в «Перці», багатолітній кореспондент Уккрандіо по Вінницькій області; Петро Рудий, котрий після облрадіо був кореспондентом «Радянської України» в Кіровоградській області, а завершив творчу дорогу в «Чорноморській комуні»; Анатолій Бортняк — нині відомий на всю Україну поет, лауреат, певне, з півтора десятка різних літературних премій, керівник обласної письменницької організації, літературний метр першого ряду, класик. Блискучими і багатогранними здібностями репортера, диктора й аналітика заявив про себе Євген Захар'яш, що був по тому кореспондентом державних інформаційних агентств РАТАУ й ДІНАУ з постійною акредитацією на висвітлення найважливіших і найвідповідальніших подій у державі. Був ще цілий ряд осіб, яких я тільки назву — Тимофій Боборикін, Євген Київський, Лідія

Чуклінова, Олег Пасічник — кожен з них був особою, постаттю, а передусім неперевершеним трудівником і слугою її Величності Журналістики. Скажімо, Боборикіна я застав інженером технічної служби — демобілізувавшись з офіцерської посади військового зв'язківця, він працював оператором монтажу — вирізав з магнітофонної стрічки зайві слова, речення, фрази, щоб надати передачі тієї стрункості, яка б відповідала потрібному рівню етики, естетики і фонографії. Робота — відверто марудна. Плівку різали ножицями і склеювали ефірним клеєм. Плівка мала властивість рватися на стиках, а якщо стиків було багато, то й поготів. А крім усього, ця плівка, як і більшість товарів у Радянському Союзі, належала до категорії гострих дефіцитів, не завжди її вистачало на перепис, і справжньою катастрофою був той момент, коли вона рвалася під час трансляції в ефірі. Щоб уникнути неприємностей, оператор ефіру інколи весь півгодинний рулон мусив «зливати» на підлогу, поки не закінчиться передача. Неможливо було потім весь його змотати назад, не порвавши і не зім'явши нічого.

Боборикін був віртуозом монтажу, який умів вирізати з плівки навіть півслова, а крім того, він ще був тонко унятликим до нюансів мови, звуку і музики. Коли траплялася хороша передача (будь-чия), то не шкодував уміння і часу, щоб довести її до рівня найвищої досконалості — тоді він, власне, ставав співавтором, настільки його втручання поліпшувало матеріал. Особливо це стосувалося музичних передач, чи тих, де широко використовувалися звукові ефекти або їхні імітації. Власне, Тимофій Боборикін «в'їхав» у радіожурналістику саме на вмінні доречно застосовувати і вплітати звук, щоб той поліпшував передачу. Він умів працювати самовіддано. А надто у вихідні або після роботи, коли не заважали поточні справи, і тому практично не вилізав зі студії чи апаратної. Аби був у державі орден за самовідданість, то Тимофій був би першим претендентом на цю нагороду.

На наших очах виросла з диктора в кореспондента і Лідія Чуклінова. Жінка ефектної зовнішності з чарівною усмішкою і ямочками на рожевих щоках, вона знала ціну своїм принадам і вмiла використати ці свої якості, щоб пройти і пробитися туди, куди не проб'ється ніхто. Богом її творчих захоплень були репортажі — коротенькі, але цікаві, бо ж кажу — черпала з тих витоків, до яких будь-кому не пробитися! Скінчила факультет журналістики. На жаль, рано пішла з життя, загинувши від автомобіля на перехресті міських вулиць.

Окреме слово треба сказати про Женю Київського. Син бідної прибиральниці, мав широку душу, м'який добрий характер, відзначався надзвичайною контактністю і інтересом до життя. Він був звільненим комсомольським секретарем у медичному училищі (через дорогу від обласного радіо), закручував там масу різноманітних живих заходів, приносив про це замітки, записувався в студії, постійно відвідував радіотеатр Ганни Кодоло, навчався там акторської майстерності, і його перехід на радіо уявлявся мені вищою мірою органічним. Вів молодіжні передачі під опікою Анатолія Бортняка, широко застосовував інсценізації і звукові ефекти.

Любив живу задушевну бесіду, шукав співрозмовника, який міг би говорити і мислити, не боячись мікрофона. Його записи розмов і пісень фольклористки Насті Присяжнюк з Погребища стали золотою скарбницею фонотеки обласного радіо. Він місяцями розшифровував це багатство і, маючи веселу вдачу, співав разом з бабою Настею на всю «спальню Симона Петлюри» — так ми називали наш другий поверх. З'ясувалося, по тому, що у 1919-му, коли до Вінниці була перенесена столиця України, на Чкалова, 15 знаходилася резиденція Петлюри, а на другому поверсі він спав. Ця обставина якось не впливала на наші атрофовані національні почуття — ми її сприймали скоріше не як факт, а як анекдот. З позицій нинішньої доби це було, мабуть, непатріотично. Але нікуди подітися від істини. Нас виховала інша доба, яка відвела Симону Петлюрі роль ворога українського народу, а ми були вихованцями тієї доби і перебування в історичному епіцентрі минулого не позначалося на нашій, так би мовити, ідейності. Революціонерів серед нас не знаходилося і не помічалося, хоча душі і гени в усіх без винятку були українськими. Зараз мене навіть дивує, чому ніхто з нас не цікавився історією, яка жила у цих стінах, ступала тією ж долівкою, по якій ми щодня ходили, чому ніхто не робив навіть спроби дізнатися про якісь подробиці?

Цілковита байдужість, чи осторога переступити заборонений рубіж?

Либонь, і те і те одразу. А ще ми справді не знали нашої історії. Хто тоді знав, що Юрій Коцюбинський і Віталій Примаков, яких ми мали за витязів і героїв, були першими ворогами України, котрі привели з собою зарізяк полковника Муравйова, що це вони вбивали гімназистів і студентів під Крутами? Хто тоді знав, що Шварцбард, який убив Симона Петлюру на одній з вулиць Парижа, керувався не почуттям помсти за єврейські погроми, а мотивами більшовизму, продовжуючи свою місію чекіста, яку виконував у війську Котовського? Хіба ми, сліпі й національно неосвічені, могли подумати, що червоні єврейські погроми були буднями громадянської війни, а в уряді Петлюри, якого убив єврей і якого виправдав французький суд, було три чи чотири міністри-євреї?

Однобокність нашого виховання полягала в тому, щоб ми цього не знали. Що ми чули про січових стрільців, Українську народну республіку? Та нічого. Коли вже в незалежній державі вперше відзначався День злуки і українці від Києва до Львова бралися за руки, утворюючи грандіозний живий ланцюг, ми навіть не знали до пуття, що це таке і навіщо воно потрібне.

Від Насті Присяжнюк, яка відсиділа 10 років за те, що знала українську історію і брала в ній енергійну подвижницьку участь, можна було дізнатися дуже багато, але треба було й самому знати, що запитувати. І ще невідомо, чи дала б вона відповідь на твої запитання, бо, попри свою балакучість і співучість, уміла мовчати про те, про що говорити було не прийнято. Пам'ятаю ніч, яку я відбув у її хаті в центрі Погребища на вулиці Комсомольській, серед жахливих побутових злиднів і убогості зі старими меблями, вірніше уламками меблів, іржавими відрами, запахами мишаків, що поєднувалися з дивовижною людською величчю і талантом господині.

Багатодітна родина Присяжнюків була дуже діяльною і революційною. Її сестру есерку Мотрю за експропріацію грошей на Погребищенському цукрозаводі (підстрелила жандарма) було засуджено до страти через повішення, і вона сама наклала на себе руки в тюремній камері, прийнявши передану їй отруту. Друга сестра Текля, більшовичка, що діяла на орбітах Москви, вийшла заміж за першого в Союзі комісара авіації, що загинув в авіакатастрофі і схоронений в Кремлівській стіні. Саму Настю ще до повноліття тричі судили за участь і агітацію в робітничих страйках Одеси, а не посадили тільки тому, що бракувало років. Але їй не було дозволено жити у великих робітничих центрах, і з Одеси її доправили до Чернігова, де познайомилась з Юрієм Коцюбинським і Віталієм Примаковим — друзі її юності. Вона пішла в педагогіку, закінчивши після революції педінститут у Кам'янці-Подільському, викладала у Києві в педінституті і сільгоспакадемії, дружила з чоловіком Лесі Українки Климентієм Квіткою, який знався на фольклорі і записав у її виконанні українські поминальні плачі для Британського історичного музею. Вона брала участь у складанні першої української граматики під орудою комісара освіти Миколи Скрипника — доля звела її там з Агатангелом Кримським. За цю свою діяльність Настя Андріянівна поплатилася в 1937-му. За націоналізм засівала й доглядала тюремні городи в сталінських концтаборах.

У розмовах ніколи не згадувала прізвищ вождів (при мені в жодному разі), Коцюбинського і Примакова — з шанобливим пієтетом, Агатангела Кримського — тим паче.

До речі, саме від Насті Андріянівни я почув, що Кримський загинув у тюремному телятнику, яким його везли до Сибіру під час війни. Бачив це один ветеринар з Погребища — їхав в одному й тому ж вагоні. Агатангел Юхимович помер від холоду і голоду. Це вона мені повідомила під великим секретом.

Після звільнення Настя Андріянівна жила у батьківській хаті, але роботи в Погребищі їй не давали. Мусила учителювати в селах, читаючи все, що попало — була «багатоверстатником». Пам'ять мов губка, усмоктувала і переварювала почуте — розповіді про цікавих людей, умільців, пасічників, байки, легенди, притчі, прислів'я, пісні, обряди. Де б не з'являлася, на меду її таланту зразу зліталися люди, її просили на весілля, похорони, поминки, хрестини, родини, вечорниці, її слово було таким цікавим і багатим, що вона у селах ставала ніби священиком, але тому, що вчителька, тому, що сиділа десятирічку і навчилася не говорити зайвого, то священиком — радянським. Зрештою їй дали орден Трудового Червоного Прапора, яким вона дуже пишалася, бо це був знак її реабілітації.

Шкода, що ми мало знали і не могли її запитати про багато таких речей, на які могла відповісти тільки одна Настя Андріянівна. Вона залишила величезний архів своїх записів і лише одну видану книгу «Пісні Поділля» та фонотеку народного пісенспіву у запису Жені Київського. Відійшла у краший світ 94-х років. Схоронена в Погребищі, яке досі не спроможеться перетворити її маленьку однокімнатну квартирку на музей Насті Присяжнюк.

Нема грошей. Усе нам чогось не вистачає для збереження рідних святостей, все нам хтось заважає, а найбільше — ми самі. Така вже ментальність вічно підневільного народу, який, маючи волю, все одно шукає ярма, погонича, командира.

Совко і справа Грушківської

Працювати на радіо було нелегко. Специфіка. Якщо в газеті, написавши матеріал і надрукувавши його на машинці, ти міг братися за інший, то на радіо після цього робота над ним, власне, тільки починалася. Треба було з плівок вибрати те, що увійшло в тексти, почистити їх, щоб не було «сміття», потім начитати власний текст, в разі потреби покласти його на музику і лише тоді здавати на прослуховування. Іншими словами, якщо порівнювати, то різниця в затратах зусиль, як оранка одиниці площі конем і трактором.

Цікавість була в тому, що колектив підібрали молодий, талановитий, а керував нами, переважно двадцятип'ятилітніми, «дуже старий», з нашого погляду, тридцятивосьмилітній Владилен Совко. Найосновнішою знахідкою його демократії була щопонеділкова летючка. До цієї летючки призначався оглядач тижня, який читав, слухав і записував у велику канцелярську книгу свої враження про кожну передачу. Фактично він ставав і диригентом летючки, задаючи тон розмови. Критикувати дозволялося всіх, у тому числі й самого Совка, однак він уникав привселюдної критики досить таки мудро. Не відчуваючи себе майстром слова, він писав нечасто, а якщо й писав, то пускав свій текст по руках всієї творчої служби, а в разі поспіху — через найавторитетніших журналістів з проханням письмово сказати свою думку і викласти зауваження, до яких він ставився з найскрупкульознішою серйозністю. Якщо матеріал після цього в чомусь недотягав, то на летючці про це говорити вдруге було незручно — ти ж уже висловив свою думку. Таким способом Совко уникав небажаної привселюдної критики і успішно обстоював честь свого мундира.

Нашого брата можна було критикувати на всю губу, що ми і робили з превеликим задоволенням і азартом. Летючки, правда, не виправдовували своєї назви, вони ставали тягучками, зашкалювали, часом, аж в обідню перерву, але користь від них була безперечною. Ми вчилися на власних помилках, росли професійно. Ніде більше потім у жодному колективі я летючок такого резонансу не зустрічав. На критику там обов'язково ображались і сердилися. Аналізуючи, чому в Совка було по-іншому, я зрозумів причину. Височінь найгострішої критики ніколи не підпіралася жодним адміністративним порухом. Кращі передачі тижня обов'язково заносилися до спеціального реєстру і відзначалися матеріально, а розкритиковані не каралися. Критикували їх заради того, щоб наступного разу ти більше не наступав на ці граблі.

Години до третьої дня, коли готувались і формувались інформаційні програми на вечір і наступний ранок, на радіо панувала тиша. Тиша, звичайно, умовна. Хтось обов'язково щось розшифровував, хтось видобував інформацію телефоном, хтось друкував на машинці. Тишею це справді не назвеш, бо кожен трудився в поті чола. Дух можна було перевести вже після третьої — покурити, покалякати, подуріти. «Дуріли» ми на грі в словах. Бралось одне, зазвичай, довге, на багато літер, з нього треба було утворити якнайбільше іменників мінімум з чотирьох букв. Обдумували і записували

хвилин десять. Попри свою простоту, ця гра захоплювала, розвивала і розширювала словниковий запас.

Інколи грали в мішень. Здається, Бортнякові хтось приніс метрову мідну люфу діаметром якраз на товщину олівця. Малювали мішень, чіпляли на стіну, люфу заряджали заточеним олівцем, клали її на бильця двох стільців, наводили, дули в люфу, олівець вилітав і попадав чи не попадав. Нарховувались очки. Усі учасники скидалися на закуску і півлітру переможцеві-снайперу. Це було весело.

Проте пили ми небагато і не щодня, хоча робота вимотувала нервову систему і розвантаження було потрібне. Хто «розвантажувався» регулярно і великими нормами, той потім, коли було вже пізно, гірко розкаювався. Не хочуч називати прізвищ, але чимало нашого брата пішло з життя передчасно.

Одного разу я привіз від матері з Ометинець літр перваку, ми пішли з Женею Захар'яшем обідати, а оскільки закусь була великодня, то ми чарочка за чарочкою «оприбуткували» всього слоїка, не мигнувши, як кажуть, оком, прийшли на роботу, нічого по нас не було видно, але Совко покликав мене з якоюсь претензією до передачі. Я надто близько схилився до нього, дихнув, і він змінився з обличчя.

— Це де ти так надерся?

— А що, видно?

— Не вистачало, щоб ще було й видно і тобою носило. Ану сідай — будемо балакати!

Він зачинив на замок двері кабінету, сів навпроти мене.

— Задовбай собі в голову, запиши в усі блокноти, запам'ятай назавше — ти працюєш в тій інституції, де тебе ніхто не повинен бачити п'яним, де від тебе не повинно нести перегаром. Це питання честі. Ти — журналіст. Красиво звучить, і робота, без перебільшення, теж дуже красива. Будь гідним її, не затопчи п'яними ногами. Я свого часу був завідувачем відділу пропаганди міськкому партії. А міськкомом керував Андрій Вагов, який був під час війни секретарем ЦК Вірменії, дуже розумний і мудрий чоловік. До мене приїхав армійський друг, часу в нього не було, ми перебігли в їдальню, випили по чарці, не більше, але запах зостався. Вагов дав мені такого стусана під ребро, що я на ногах не втримався. «Це я тобі для того, щоб вперше і востаннє. А ні, то виставимо і з роботи, і з партії. Працівник ідеологічної служби має не тільки сповідувати мораль для інших, а й сам бути взірцем цієї моралі!». Я — не Вагов, під ребра кулаком не дам, але вважай, що це замість кулака. І Захар'яшеві скажи.

Як він здогадався, що ми обідали з Захар'яшем? Чи хтось шепнув, чи сам бачив, що йшли на обід разом?

Цією розмовою за зачиненими дверима все і закінчилося. Але я її запам'ятав, бо думав чоловік не про себе, а про мене. Не скажу, що я був дуже піддатливим до Совкової виховної роботи. Сприймав тільки те, що лягало в душу, а загалом стосунки наші не були гармонійними. Партійна виучка в комсомолі і міському комітеті партії зробила Владилена Миколайовича таким слухняним і боязким функціонером, що навіть

обкомівська прибиральниця була для нього начальником, не кажучи вже про інструктора, завідувача відділом чи секретаря. Він усім їм низько кланявся і хотів, щоб ми теж кланялися, і головне, щоб вони це бачили і хвалили Совка за розумне виховання своїх хлопців. Обов'язково треба було нести квартальні виробничі плани на візу в обком партії. Я не віднікувався, але знаходив причину, щоб не нести, тим паче, що обкомові це була зайва робота — радіо вважалось органом обласної ради, а не обкому партії і всі наші плани візувала облрада. Йти на поклін ще й до обкому було приниженням. Від тебе відганялися, як від надоїдливої мухи, а ти все одно ліз доводити свою відданість дорогій Комуністичній партії.

— Чого ви все боїтеся? — запитував я Совка, коли він тиснув дуже наполегливо. — Ми ж не їхні, ми — радянські!

— Хто це тобі сказав? Викинь з голови цю дурну тезу. Всі ми належимо партії. Не задирай голови!

— Та не задираю я — буває, що нема часу підняти її, а тут ще цей обком?

Розмова в такому ключі доводила його до істеричного відчаю. Загалом незлий чоловік, він наливався кров'ю, темні очі починали блищати і дивився він на мене майже з ненавистю.

— Ти колись зламаєш на цьому хребта!

Однак мені багато що прощалося. Я вів сільськогосподарські передачі в нашій аграрній області і вмів писати показові довідки для Києва. Це був той жанр, в якому я не зупиняв польоту фантазії, піднімаючи до захмарних висот який-небудь випадковий факт і вив'язуючи навколо нього важливі узагальнення. Наші довідки подобалися столиці, Совка підхвалявали, і він змушений був миритися з вибриками мого характеру.

А ще на кожен понеділковий ранок я готував гостру або проблемну передачу. Звучала вона о десятій хвилині на восьму годину — в цей час перший секретар Вінницького обкому В.М. Таратута зазвичай голився і любив її слухати. Здебільшого йому подобалося, він Владилену Миколайовичу дякував, інколи передавав привіт і автору. Це було добре, але я мусив щоп'ятниці виїздити у відрядження, в суботу, а коли не встигав, то і в неділю, гратися з плівками, текстами, неодмінною цензурою, мої вихідні, як правило, пропадали і я вимагав відгулів. Зазвичай, поступливий Совко дуже не любив, коли доправлялися справедливості — він ставав непідробно гнівним, апелював до моєї професійної і партійної совісті, а коли я все-таки домагався свого, мотивуючи порушенням трудового законодавства — людина перепрацьовує, організм її зношується, всі це бачать, один тільки керівник організації вдає, що ніяких порушень нема, що мого здоров'я вистачить на сто з лишком років, бо я найбільше буваю в гаях і байраках, мені знайомі всі подільські зозулі і дехто, либонь, всерйоз думає, що вони накукають мені бадьорості і натхнення більше, ніж іншим. Значною мірою це було блазенство, воно мені подобалося, я любив його розкручувати, а Совка воно просто виводило з рівноваги. Він би мене й позбувся б при нагоді, але я вже багато друкувався в обох обласних газетах «Вінницькій правді» і

«Комсомольському племені» і вони мене забрали б, а Владилен Миколайович уклав у мене багато праці і вважав за краще вряди-годи давати мені відгули, ніж за так собі відпустити працівника, який нормально забезпечує свою нішу.

Одного разу я по-справжньому влип, розповівши про прибиральницю Райгородського гранітного кар'єру Галину Грушківську, яка під час війни врятувала нашого генерала. Уже й не пам'ятаю, за яких обставин почув я про цю історію, хто мені її розповів, але я знайшов Галину Петрівну і записав на магнітофон.

А це було якраз у ту пору, коли в магазинах ні ковбаси, ні м'яса, і весь народ їздив до Києва отоварюватися. Поїхала і Галина Петрівна. А в Києві — з магазину в магазин, з черги в чергу, все бігом, все похапцем, ледве встигла на поїзда, а вже, усівшись на місце, вийняла свої торби, видобула згорток зі смаженими карасями, розгорнула газету, в яку були загорнуті і почала читати. Це для неї любе діло — їсти помаленьку і читати собі в супокої. Цього разу, правда, спокою не вийшло, бо прочитала в газеті, що генерал авіації Геннадій Костін розшукує Галину Петрівну Грушківську, котра під час війни врятувала його од вірної смерті.

Господи милостивий! То ж це вона цілий день, мов підпалена, гасала вулицями Києва, може, пробігала й під генеральськими вікнами і ніяке передчуття її не зупинило? Дорікала собі, як могла, за те, що не прочитала тієї замітки ще дома, у Райгороді.

Утім, Галина Петрівна згодом усе надолужила, обізвалася, генерал приїздив до неї в гості, привозив подарунки і, записавши все це на магнітофонну стрічку, я видав в ефір цікаву передачу. Але першою відгукнулася на неї контора глибокого буріння з вулиці Дзержинського — іншими словами, КДБ. Отже, викликає мене Совко на килимок, обличчя сіре, очі згаслі, і каже, що моя безпечність і неперемінливість скінчилися тим, чим і мали скінчитися — видавши в ефір передачу про Галину Грушківську, я вихваляв ворога народу, який відбув за це свої десять років там, де Макар телят пасе. Під час війни це була німецька пособниця, яка співала з гестапівського голосу, її возили до Вінниці на провокативні розкопки могил у парку імені Горького, видаючи свої жертви за жертви НКВС, там вона ніби знайшла шапку свого батька, і націоналістична газета написала, як Грушківська артистично побивалась і плакала. Коли вернулися наші, то цей злочин їй не минувся так собі.

— Сиди і пиши пояснення, як ти влип у цю історію! — сказав Совко.

— Що я напишу і що це, зрештою, дасть? Мені треба було зв'язатися з КДБ і перевірити факти. Але ж генерала вона справді врятувала. Я бачив його подарунки і фотографії з Грушківською, читав його листи до неї, не знав тільки того, що вона сиділа в тюрмі.

— Отож бо! — підсумував Владилен Миколайович. — Якщо КДБ наполягатиме, то тебе доведеться звільнити за втрату політичної пильності.

— А що, така стаття ще й досі існує?

— Ну ти і даєш! У лайні по самі вуха, а йому хоч би й що.

— Ну, не що, бо відповідати, мабуть, доведеться. Я своєї вини на когось не перекладу.

Я був готовий і до виключення з партії, і до звільнення з роботи. Але, як де дивно, ніхто мене не викликав, ніхто не допитував, обійшлося нотацією Совка. Я пережив не найкращі дні, одначе до Грушківської вдруге не поїхав — що можна було сказати людині, яка тебе обманула?

Потім, коли прийшла Горбачовська перебудова, я вже не працював на радіо, а в газеті, зашелестіли розмови, що розкопки в парку імені Горького не були провокацією геббельсівської пропаганди, а гріхом НКВС — нещадного збройного загону Комуністичної партії, який знищував безневинних людей, щоб тримати народ у страху і покорі. На одній з прес-конференцій я прямо запитав у начальника обласного управління КДБ генерал-лейтенанта Давиденка, що він може сказати з приводу розкопок літа 1943 року.

— Це провокація геббельсівської пропаганди! — відповів генерал. — Вони скапарили навіть брошурку на цю тему.

Через два місяці Давиденко опублікував у «Вінницькій правді» статтю протилежного змісту, однозначно визнавши, що тисячі людей були знищені енкаведистами.

Відтоді я у своїх публікаціях називаю Давиденка не інакше, як генерал Брежня.

Коли стало можливим, я звернувся до архівів служби безпеки і знайшов там справу Г.П. Грушківської. Їздила 1943 року в парк імені Горького її мати, знайшла шапку, яку сама чоловікові зшила. Пасічник Петро Грушківський утратив під одну з розстрільних рознарядок енкаведистів і вся його вина полягала в тому, що за походженням був поляком. Про те, що родина впізнала свого годувальника, у «Вінницькій газеті» справді згадувалося, але цей зовсім не кримінальний факт був умисне роздутий. У протоколах значиться, що «вместе с немецкими властями встречала немцев с цветами в руках. Грушковская в это время была впереди. После того вместе с немцами пошла в школьное здание, где села рядом с немцами за столом, который был накрыт продуктами питания и спиртными напитками. Сидя за столом, смеялась, вела себя развлекательно, пела и танцевала вместе с немцами. Это в конце 1941 года».

У 1971 році Галину Грушківську і її батька Петра Грушківського реабілітували «за відсутністю складу злочину». Якби вона навіть їздила на місце розкопок могил, впізнала батькові речі і про це написала «Вінницька газета», ці дії «признаков преступления не содержат и не могут расцениваться, как уголовно наказуемые».

У документах справи — жодної згадки про пораненого офіцера Радянської Армії, якого Галина Петрівна і її мати з надзвичайним ризиком для життя декілька місяців переховували і лікували аж до приходу наших. Хто ж постарався запроторити Грушківську на десять років до сталінського концтабору?

Є відповідь і на це запитання. У Галини Петрівни були особисті неприязні стосунки з односельчанином, командиром партизанської роти з

Шабельнянських лісів Володимиром Волошановським. Він не раз навідувався в село зі своїми хлопцями. Навідався і під час престольного свята, коли німці пили горілку в декількох садибах, у тому числі і в садибі Галини Петрівни. Коли заговорили автомати, німці вмиль вимелися з-за столів, покинули навіть свої шинелі і мундири. Замість того, щоб реквізувати цю одягу, партизани зробили ревізію скринь і сундуків, обчистивши їх з великим апетитом. Цього Грушківська не могла простити «народним месникам» під командою земляка і не раз привселюдно обурювалася.

Одразу після визволення ніхто ніякої «развлекательної поведінки» з німцями, тим паче зради, Галині Петрівні не інкримінував. Зате Волошановського, попри його безперечні заслуги перед Батьківщиною, посадили одразу, в 1944 році. З'ясувалося, що він ще в 1939-му при хуліганських розборках убив чоловіка, одержав 10 років тюрми, але втік з неї, позичивши паспорта в рідного брата. Працював у щойно приєднаній до Союзу РСР Бессарабії, потім пішов у партизанський загін, добре воював, але вбивство людини — не жарт, утеча з тюрми — теж. Його знову посадили, та, зважаючи на позитивну сторінку війни в біографії, 1949 року випустили. Галина Грушківська на ту пору працювала ветеринарним фельдшером у Брацлаві, і її «кримінал» полягав у тому, що коли заслабла свиня в садибі Волошановського, заявила вголос, що до свині цього бандита не піде. Пішов хтось інший, але Волошановський почав «копати», підговорив свідків, яким по-земляцьки видав довідки про участь у партизанії, випив по чарці зі слідчим — загнали невинну людину в тюрму, оголосили ворогом народу. До самісінької смерті «доблесні чекісти» мучили її, з'ясовуючи й після реабілітації окремі штрихи і деталі.

Про все це, на жаль, я дізнався аж у 2007 році, уже після смерті і Грушківської, і Совка.

На роботу, як на свято

Я любив приходити на Чкалова, 15 не о дев'ятій ранку, як належало за графіком, а на годину раніше. Ми називалися обласним радіокомітетом, і творча служба включала в себе редакції сільського господарства, промисловості, пропаганди, музичних передач. Кожна з редакцій мала свої передачі в ефірі, а найважливіший, найцікавіший і найбойовитіший випуск «Останні вісті» робили всі разом. Основну інформацію брали вранці, розмовляючи з керівниками районів, з повідомлень працівників районних радіоредакцій (там іноді траплялися здібні люди), з того, що випадково припливе само собою. Певна річ, головні зусилля — на пропаганду виробничих успіхів: своєчасне проведення польових робіт, забезпечення високих врожаїв на полях і приростів молока та м'яса на фермах, виконання і перевиконання виробничих норм на фабриках, заводах, рекорди, передовики, ініціативи. У рутинному цьому повсякденні була віддушина — різноманітні інформацію можна було з допомогою мови, не вживаючи дубових трафаретів, а шукаючи ходи для пожвавлення. Іноді траплялися незвичайності — то якесь господарство придбало кнура закордонної породи, то барана-мериноса з Вірменії, то жеребця, про вартість якого ходили легенди. А одного разу на стіл Совку ми поклали інформацію з Калинівки: «У колгоспі «Зоря» корова Меланія привела двоє теляток. Подивитися на це збіглася вся ферма, а Меланія, перепочивши хвилин 15, народила ще дві телички. Ця чутка підняла на ноги все село. Поки люди бігли з усіх усюд на це диво, Меланія привела ще одного бичечка. Браво, Меланю! Це твій персональний подарунок рідній партії».

Інформацію організував Сашко Воронюк, дотепник і видумаха, неодмінний учасник всіляких розіграшів і покупок. Побачивши, що в редакції з'явився Петро Булатов, редактор радіо з Немирова, вдумливий, глибокий, сумлінний, добродійний, в дечому, правда, наївний, як дитина, Сашко зразу посадив його біля телефону, всім, хто був у кабінеті, моргнув, щоб вимелось, перебіг в інший кабінет, набрав номер свого телефону, а Булатов, повагавшись якусь мить брати чи не брати слухавку, все-таки взяв.

— Алло! Вас турбують з Калинівки. Запишіть інформацію!

— Зачекайте хвилинку, бо тут нема нікого з редакції, я підю покличу!

— Та не треба. Запишіть самі. Тут небагато. А це ж — гроші, поки будете ходити.

Писав, прицмокуючи язиком. Щодо подарунка Меланії рідній партії засумнівався: «Ну, це ви занадто!», але Сашко зумів його переконати, що п'ятеро телят за один раз — це така рідкість, що можна вживати окличні захоплення. Булатов, вражений сенсацією, розповідав її кожному, хто заходив, але Сашко попередив, щоб сприймали всерйоз і ніхто не засміявся.

Совка кінець інформації про подарунок корови рідній партії обурив. Черговий по випуску «Останніх вістей» сказав, що це хотіли розіграти Петра Булатова (Совко жарти любив), а інформацію у випуск поклали для розрядки і сміху.

— Хлопці! З партією так жартувати небезпечно!

Цікаво, що, не почувши інформації про рекорд Меланії у випуску наступного ранку, Петро Булатов одразу ж зателефонував:

— Чого не було сенсації?

— Петре! — печальним голосом відповів йому Сашко Воронюк. — Всі телята поздыхали, і Совко інформацію відклав. Невідомо, чи вона прозвучить взагалі. Аби хоч двоє живих залишилось. А коли всі здохли, то це може кинути тінь на стан радянської ветеринарії. З мого погляду, таку інформацію не треба давати взагалі.

Різно погіршувалась якість передач у дні союзних або республіканських з'їздів, партактивів чи конференцій. Усе це проходило під ажіотажним ентузіазмом всенародної радості, радіо день і ніч говорило про велич партії, її нерозривну єдність з народом. Старі, затерті, мов ганчір'я, слова і фрази, фальшивий пафос — бідні диктори! Як їм доводилося надривати горлянки!

Особливо бридкою в цій п'єсі бувала кінцівка — яке б рішення не прийняли з'їзд, актив, конференція, це супроводжувалося бурхливими оваціями, а на всіх щаблях суспільства — захопленим схваленням. На підготовці цих схвалень мали добре набиті руки наші ветерани Іван Феодосійович Овчинніков і Борис Самійлович Грінберг.

Іван Феодосійович, в простонародді Папа, учив нас:

— Слабаки! В дні з'їздів, особливо на їхньому закінченні, ваші ночі мають бути безсонними. Вранці, коли люди тільки прокидаються, а ви вже подаєте голоси з їхнім схваленням рішень партії.

— Ну, а якщо вони тих рішень ще й не чули?

— А хто про це знає? Крім тебе одного....

— Іване Феодосійовичу! Але це чистої води профанація!

— Салага! Так було, так є і так буде. Це — основа пропаганди. Хто раніше дасть напрямок людським думкам, той — на коні. А при соціалізмі, коли всім править одна всенародна партія, гріх було б комусь іншому віддати в руки волю і думки рідного народу.

Говорив це з барабанною відстороненістю, намагаючись дивитися тобі в очі, не соромлячись дивитися, бо знав, що коли ти йому заперечиш, він може спокійно говорити на партійних зборах про твою недостатню ідеологічну стійкість. Це був стиль його часу — товкмачити, не ховаючи очей, те, що противне людській природі і нормальній совісті. Партія любила, коли їй брехали про свою до неї любов, в її активі — завжди були ентузіасти, які без тіні сумнівів і роздумів підтримували все, що їй було треба. Потім цей стиль, після того, як партія впала, назвали одобрямсом.

Але в тій партії були й люди іншого ґтибу. Працював у нас завгоспом відставний полковник Георгій Артурович Христіансен, латиш, з твердим обличчям вольового командира, відвертим поглядом, якому зразу віриш, і майже дитинною усмішкою добра до кожного. Я не знаю, хто його рекомендував Совкові, але це була знахідка, діамант нашого колективу. Коридори у нього завше помиті і підметені, грубки справні і підбілені (палили вугіллям), сходи на другий поверх не рипіли (сам брався за молоток і цвяхи): «Кореспондентів ніщо не повинно відволікати від важливості їхньої

місії». Говорив про це ніби жартома, але відчувалося, що з переконаністю і щирою повагою. До Артуровича було питанням честі йти за порадою — він зразу вникав у твої проблеми, переймався ними і ти відчував, що ця людина хоче тобі допомогти. Всі його любили. Але коли ти робив щось не так, Артурович першим говорив:

— Друже! Хоча я тебе глибоко шаную, але мушу сказати — ти робиш неправильно.

Брав тебе за руку, тиснув її міцно і додавав: «Виправляйся!» Це наодинці або й привселюдно, якщо вважав, що так треба. Пам'ятаю, як він перед якимсь святом, вітаючи всіх, окремо вручив у подарунок Петрові Рудому пляшечку гальмівної рідини, що викликало загальну веселу реакцію — Петро легко заводився, спалахував і сам собі шкодив у стосунках з колективом.

Совко мав незбагненну і незрозумілу для мене звичку тонко збиткуватися над людьми другого, так би мовити, ешелону — прибиральниками, техніками, до яких потрапили в нього і диктори. Не всі, правда. Ганна Кодоло, працьовита, талановита, уміла, підходила йому за всіма статтями — ніколи ні в чому ні за яких обставин не заперечувала, не чинила спротиву. Зате Неоніла Геркалюк, молода, теж обдарована, але обтяжена сім'єю, чітко вимагала законних відгулів, і одне це вже ставало причиною нелюбові. Віталій Григор'єв, самотній, суперосвічений, суперрозумний, ніколи ні в чому шефу не заперечував — принаймні словесно, але з виразу його очей і поведінки можна було зрозуміти, що він насправді думає з того чи іншого приводу. За це Совко постійно перелопачував робочі графіки Неоніли і Віталія, щоб не поліпшувати їх, а погіршувати. Весь час там, унизу, на рівні «другого ешелону» йшов дріб'язковий перерозподіл мізерних доплат, і Совко тут розкошував на всю широчінь своєї несправедливості — йому було приємно дошкулити нелюбу хоч якимось дріб'язком, і він робив це з утіхою. Але ж на тому «низу» постійно перебував і Георгій Артурович Христіансен. А совість його була не службовим інструментом догідливості, а непідкупним знаряддям справедливої душі. Він, найнижчий за посадою чоловік, говорив найвищому: «Владилене Миколайовичу! Тут ви рішаєте питання несправедливо. Так не можна. Люди ображаються».

Совко не міг посунути Христіансена на нижчу посаду — не було куди. Не міг він його і звільнити так собі, знаючи любов і думку колективу. Він вигадав тихий езуїтський хід — доручив Георгію Артуровичу бути ще й касиром. Чи випадково сам дізнався, чи хтось усе-таки шепнув, що Христіансен зоологічно не любить мати справу з грішми і накинув йому це нелюбе діло, як зашморг на шию. Чоловік змушений був покинути обласне радіо і перейшов помічником до генерального директора «Вінобленерго», де і допрацював до глибокої старості.

З людей старшого покоління на радіо був головний бухгалтер Штіль Йосип Іванович, старомодний парубок у надраєних до блиску штиблетах, напрасованих костюмах і сорочках, охайний до безтями, гострослів і єхиди,

що стояв над всіма чеснотами сучасного життя, жив собі самотньо на власний страх і розсуд. Непоступливий, різкий у спілкуванні, ні за яких обставин ніколи і нікого не підпускав до себе на відстань душі. Він сидів сам у тому кабінеті, де, кажуть, стояло ліжко Симона Петлюри, ті часи припали на зеніт Штілевої молодості, вже тоді він бухгалтерував, непогано заробляючи, однак нічого в Йосипа Івановича випитати було не можна. Він зятято мовчав або скептично всміхався у відповідь на мої запитання. Один тільки раз зізнався, що замолоду частенько любив провідувати платні номери готелю «Савой», де тепер була редакція газети «Вінницька правда». Ми ще сміялися: який символічний збіг — партійна газета опинилася в приміщенні колишнього публічного дому!

З людей тієї доби запам'ятався мені Леонтій Іванович Шипович. Улітку він їздив велосипедом, одягався у полотняний літній костюм і солом'яного капелюха. Постійно при ньому була стара шкіряна тека. Леонід Іванович був дворянського походження, закінчував престижний Олександрівський інститут у Харкові. Його галантність видавала стару виучку. Взуваючи поверх туфель калоші, він скидав їх під дверима, заходив, кланявся і пристукував закаблуками, через пару кроків — вдруге і перед самісіньким твоїм столом — втретє. Не можна було не встати з-за столу, спостерігаючи таку люб'язність.

Леонтій Іванович був білий, як молоко, навіть брови і кліпки білі, а очі — блакитні. Дивився на вас з добротою непідробною і повагою такою самою. Приносив він мені замітки на природоохоронні теми — я запровадив щомісячний випуск альманаху «Природа Поділля», і ми порушували в ньому багато злободенних питань. Леонтій Іванович зразу став ентузіастом і автором цього видання.

З'ясувалося, що батько його Іоанн Шипович був одним зі стовпів католицького подільського духовенства. Людина широкоосвічена і багатогранна. Отой скелет мамонта, що зустрічає вас у першому залі обласного історико-краєзнавчого музею — це знахідка Іоанна Шиповича; є у нього книга «Фауна Поділля» випуску початку 30-х років, де буденним персонажем нашої природи був ще навіть дикий кіт; він захоплено займався садівництвом, дружив, листувався і постійно приймав у гості знаменитого російського ґрунтознавця, лісівника і географа Докучаєва; написав також дослідження «Історія Вінницького капуцинського кляштору». Леонтій Іванович був спеціалістом лісу, але походження позначилося на всій його долі. На пагорбі на вулиці Гоголя, де сьогодні стоїть офіс колишнього міжколгоспбуду, я ще застав невеликий приземкуватий будиночок з вивіскою мисливського магазину. Леонтій Іванович з дружиною займали в задній половині того будиночка дві крихітні кімнатки — стільки залишила їм радянська влада на проживання у власному домі. Проте аристократизм залишився шармом і антуражем його повсякденної поведінки, а в ставленні до людей це була сама святість, доброта і увага. У нього не було ні розмов, ні думок про колишню заможність і місце в суспільстві. Він те вже давно забув, сприйнявши нову добу, як історичну данність. Я відчував, що це для нього

особливо болісне і тому ніколи не вдавався до розпитувань і розмов на цю тему. Він був справжнім громадянином своєї країни, знав Вінницю і область як своїх п'ять пальців, пам'ятав масу історичних подробиць і подій. Свого часу, після громадянської, він працював поряд з дружиною першого голови Подільського губревкому Миколи Козицького, який загубився десь на неспокійних дорогах України, втікаючи з Вінниці до Харкова. (Уже наприкінці 20 століття, коли Україна здобуде незалежність і стане можливим доступ до архівів і джерел європейської літератури, ми дізналися, що, втікаючи з начальником Подільської губчека Вільдгруде-Соколовим вони приховали багатенько золотого і діамантового добра, але поблизу Холодного яру потрапили в руки будьоннівців, які виявилися захисниками республіки «Холодний яр», стояли за Україну і збагнувши, де він, Микола Козицький стрельнувся з браунінга). Євгенія Козицька не була фанатичною більшовичкою, вона була звичайною жінкою, що закохалася в професійного революціонера і подалася за ним навіть у заслання.

Шипович розповідав, що перед тим, як одружитись, вона подарувала свого паспорта латиській більшовичці Марті Лієпінь, яка потім стала першим секретарем Виборзького райкому партії, видавала квитка самому Леніну із підписом «Євгенія Єгорова». Леонтій Іванович любив вишукувати перламутрові блискітки в нашій історії і запам'ятав навіть, коли Євгенію Козицьку схоронили в тридцятих роках (вона прожила недовге життя), що на її могилі поставили простий дерев'яний пам'ятник з оригінальним написом. Він розшукав могилку, але дерев'яний обеліск потріскався, напису на ньому прочитати було неможливо. Тільки спеціальна фарба дозволила прочитати «Пам'ятником тебе будет всемирный Октябрь». Вони щиро вірили і хотіли, щоб чорна хмара більшовизму, яка впала на нашу країну, накрила весь світ, хоча важко навіть уявити, що це було б. Життя на Землі зупинилося б, весь світ перетворився б на катівню, обплутану колючим дротом.

...Початок наших біографій припав на Хрущовську відлигу, основи більшовизму зазнали серйозного землетрусу. Величезна маса народу, особливо молодого, завагалася щодо напрямків і орієнтирів подальшого руху, але партія все одно правила далі, вважаючи себе розумом, честю і совістю народу, єдиною авторитетною і впливовою силою, котрій ця ноша по плечу. Частіше пішли на трибуни, наради, в колективи старі більшовики — ці ікони соціалістичної доби. Але вже від них можна було почути (надто в розмовах наодинці) щирі зізнання в тому, чого не сприймала душа з самісінького початку. За чарочкою, у власній квартирі, старий більшовик Юрченко зізнався мені, як його розламала навіл смерть Миколи Щорса. Звечора у їхню дивізію прибув бронепоезд Троцького, в його штабі відбувалася гостра суперечка з начдивом, якого головком звинувачував у партизанщині, а наступного дня він уже загинув від пострілу в спину, тобто вбили люди зі свити червоного головкома, негайно влаштували грандіозний похорон, спорядили цілий поїзд і повезли ховати аж у Куйбишев. Мені самому було страшнувато слухати старого більшовика, слова його запам'яталися, але я йому не дуже й довіряв. Інший старий комуніст в

Іллінцях розповів мені про розстріл графині Щербатової в Немирові. Він тоді служив у Богунському полку, саме їхній підрозділ дислокувався у маєтку графині, вона прийняла їх щиро, наказала влаштувати лазню, приготувати чисті постелі, добру вечерю. За це її саму і найближче оточення вивели вдосвіта під паркан і, розстріляли, завиграшки, мов це не люди, а худоба.

Такі розповіді впливали. Мені чомусь згадалася вулиця Войтовича у Могилеві-Подільському. Я зацікавився, що це за прізвище, за що йому така честь, і мені сказали, що це морячок з нашого краю, загинув у вуличних боях на Красній Пресні, але поховали його біля Кремлівської стіни як учасника розстрілу царської сім'ї. Уявляєте, учасник розстрілу, кат, убивця — знак найвищої пошани?

Та й за що того царя вбили?

Він же не відстрілювався, не опирався. Зрозумівши, що його подальше перебування при владі може завдати ще більшої шкоди Батьківщині, сам з себе скинув царську корону. Нікому не загрожував, не виявляв ніяких агресивних намірів, а його, всіх його дітей і найближчу обслугу, беззбройних і невинних, залізною нещадною рукою – під розстріл. Учасник розстрілу — найвищий вимір життя, момент вияву найкращих людських якостей? Яких героїв могла плодити система, котра нелюдський злочин підносила до вершин героїзму? За Хрущовської відлиги серйозно похитнулася віра в комуністичні ідеали. Через дорогу від радіокомітету було поштове відділення, на якому розносила святкові телеграми стара більшовичка мадам Краснова. Вже вона була старенька, якісь зрушення сталися в її сивій голові, але, зважаючи, на відпрацьовану до автоматизму процедуру, їй дозволяли за звичними адресами розносити телеграми старим більшовикам — всіх їх вона знала на ім'я й по батькові, стрічалася з ними не раз, бувала в їхніх компаніях. На радіо мадам Краснова приносила телеграми Борису Самійловичу Грінбергу.

На день армії вона виряджалася в червоне пальто, перев'язувала коси червоною стрічкою і приходила з червоним півнем під пахвою.

— Мадам Краснова! А червоний півень для чого?

— Це для нам'йока! Навіть серед старих комуністів почався шат і хитавиця. Тому, хто зійде з рейок, червоний півень додасть революційного вогню.

Ми тоді посміялися, але це був факт, що партія, власне, верхівка партії втратила впевненість у своїй силі. Хрущов метався від реформи до реформи, сіпався, шарпався, міняв курс, напрямок, перекроював райони, області, раднаргоспи, а країна з її ресурсами не могла себе прогодувати. Нас змушували посилювати пропаганду успіхів, а успіхів не було. Люди не дуже хотіли про них і говорити, але партія вимагала підтримувати вогонь масового ентузіазму. Дуже часто так відповідали:

— Я не знаю, що казати. Напишіть на бумажці — я прочитаю.

Писали — куди подінешся? Тут було багато сміху. Саша Воронюк назбирав цілу фонотеку «шедеврів» і в часину відпочинку ми слухали, хапаючись за животи. Одна доярка ніяк не могла прочитати низки аббревіатур

ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ЦК ВЛКСМ та ВЦРПС. Їхній колгосп нагородили прапором цього високого гатунку, назвати все без зупинки їй не вистачало духу, вона збивалася мало не на кожній, одного разу досягла уже й останньої, треба було сказати ще тільки ВЦРПС, і вона з почуттям виконаного обов'язку нарешті видихнула: «Ве-це-ер-пес» і, мабуть, застигла з роззявленим ротом, бо далі на плівці — вже сльози й істерика. А якийсь голова саме на цьому «песі» смачно вилаявся і пішов далі.

У ці дрібні пригоди насильства над людським духом якимось органічно вписувалась історія книжкового кіоскера Миколи Студецького, в чій душі на самісінькому початку війни проклюнувся поетичний таланти. Душа просилася десь про це заявити, але кругом — ворог, де надрукуватись? З'явилася українська газета, поніс туди, надрукували, підписали. Що він там писав? Про небо, зорі, перше кохання, чорну ріллю, сади, квіти, про солов'їв. Але ж газета — во-ро-жа! Коли фронт наблизився до Вінниці, Микола зрозумів, що за вірші в окупаційній газеті його по голівці не поглядять. Загримить на Соловки або й далі. «Втікай, Миколо! — порадили у тій же газеті. — За кордон. Там поетам — воля».

А нащо його вірші у Венесуелі й Аргентині, де української мови ніхто не знає? А він ще ж такий, що сприймає світ через серпанок суцільного світового добра, де комашку і ту гладять по загривку! А тут — капіталізм зубатий, прагматичний, жлобський – скибки хліба ніхто не дасть, якщо навіть побачать, що вмираєш. Тут треба бути трактором, а не поетом.

Пішов у рідне посольство хліба просити. Ну, ясно, там скибку дали, але не за так. «Підеш, Миколо, туди-то, подивишся, що роблять і говорять, опишеш, подасиш звіт. Перед поверненням на Батьківщину ти повинен набирати очки».

Набрав. Пустили і зразу — в тюрму. Авжеж. Писав вірші? Тепер одержуй гонорар.

Був він по-дитячому наївним до самої смерті. Показував аргентинську еміграційну газету, де про нього писали як про грізного агента Сkelю. Це викликало не осуд, а жалість. Безсердечна наша держава ніколи не переймалася теплими почуттями до своїх людей. У ній для кожного про всяк випадок були наготові тюремні ножиці або їжаківі рукавиці. Таке походження.

Так він і вмер, не зазнавши добра. Дуже слабкий здоров'ям, бідний, малоімуцій. Вирішили вони разом з Ліною Біленькою здати свою двокімнатну квартиру державі, одержати за це якісь копійки і переїхати до Києва в пансіонат таких же знедолених, що перебували на утриманні держави. Не дуже добре було їм і там. Писав мені буквально за два тижні до кінця в січні 2002 року. «Фізично важко стало писати листи, а творити щось віршоване і поготів. Хвороби різні дідькові не сидять на місці. А треба іще в місто з'їздити, в ту ж Спільку навідатись, довершити свій тритомник, надто перший том поезій «Пісня печалі», якого я охрестив своєрідним кобзарем своїм (має 550 сторінок), та й зразу почистити, підредагувати. (Один товариш розгнівався на мене, що в мемуарній повісті «Сумна книга, або Іронія долі»

торкнувся поєдинку з поетесою, яка назвала його словом «чиновник»), а мемуари мої — це ж мемуари. Там я вільно описав усе, що знав, що чув, що бачив, що пережив. На те ж вони й мемуари. Згадав у них також про нагляд за мною, постійний нагляд органів КДБ, перед якими я змушений був звітувати за все, особливо за листування своє з українською діаспорою, підтримувати зв'язки з тим сучим КДБ, якщо хотів жити, писати, бути членом СПУ тощо. А ось з роботи, де б я не працював, мене все одно звільняли, скорочували і т.д. Така, зрештою, була доля всіх колишніх політзеків. А в мене пов'язана ще й з тим, що «с Америки так просто не возвращаются»... А-а-а, так-так, я й досі є «шпійоном» ЦРУ, грім би вас побив! То хіба можна пускати з прив'язі такого суб'єкта?!

Ну, гаразд. Зараз я тут на іншому засланні, на добровільному вже.

Я заслав себе, люди, в цей край лісовий

На заслання довічне, на глуми

Долі чорної, на реготання сови,

Що читає одна мої думи...

З Новим 2002-м роком вітаю та Різдом Христовим! Всіх благ, творчості і здоров'я! Студецький М.М. (Скеля).

30.01.2002 р. Київ».

* * *

...Петя Рудий прибіг якогось дня, потираючи руки від задоволення. Ми з Захар'яшем припинили скрипіти перами, готуючись слухати.

— Знайшов торік з козятинськими комсомольцями розумну людину, що пішла з половиною класу зразу після школи вирощувати кукурудзу. Там її хвалили, саджали в президії, робили на неї ставку, готували в маяки, а позавчора, дивлюся, вона вже в училищі імені Лойфермана. «Як ти тут опинилася, Любо?»

— Поступила. Хочу вчитися.

— А ланка як?

— Інша ланкова знайшлася!

То я водив її до Лойфермана: «Як це ви прийняли її в медици?»

— А Лойферман — що?

— Петре! Ланковою може бути кожна, а путньою медсестрою, а потім і лікарем — ні. Хай учится!

Петро був обурений до глибини душі. Він написав, виявляється, про це передачу, здав її Совкові, але ще у нього є якісь сумніви.

— Які сумніви? Забери негайно. А якби на місці Люби твоя сестра? А якби тебе не пустили на факультет журналістики, бо в колгоспі нема кормовоза чи доброго токаря?

Зняв Рудий свою передачу. «Йй-бо, — казав по тому. — Клепка всохла від того партійного ентузіазму, що круг нас. Чужі долі поліз редагувати».

...З Гайсинського району я привіз коротеньку розмову з головою колгоспу. Слабенькі у них були надої, а зробили кормодробарку — ріжуть буряки, додають жому, полови, влаштували підігрівача, запарюють —

полізли надой вгору. Буденна бесіда для буденної передачі. Чекає свого моменту, щоб до чогось її приточити.

Дзвонить Совко додому.

— Твій кадр з Гайсина я ставлю в критичну передачу на завтра.

— Чого це в критичну? Він же — позитивний.

— Гайсинський район сьогодні на нараді критикували за слабкі надой. Я прибрав весь позитив, а залишив один негатив.

— Але це ж підтасовка. Я таке не підпишу.

— А я тебе і питати не буду. Ми повинні обком підтримувати.

Наступного ранку я говорив Совкові все, що хотів, не добираючи епітетів. Після такої розмови він мав би мене звільнити, але заяви за власним бажанням я не подав, а він сам зробити це не посів.

Такі речі псували настрої. Недосконалість суспільства підступала з ножом до твого горла. Добре, якби ти ще й сам був досконалим чи багатим, щоб не залежав від заробітку, а так куди ти підеш? — тільки у «Вінницьку правду», там платять не більше, але тут ти уже прижився, обтерся, обріс друзями, тебе ніколи не треба волокити на роботу — ноги самі несуть. Працой далі. Але той випадок на все життя залишив шрам у моєму серці. За якийсь тиждень я побачив на нараді голову гайсинського колгоспу і він демонстративно відвернувся — ми так сподобались один одному, такою задушевною була у нас розмова за спільною вечерею! Я не пішов до нього вибачитися і скаржитися на Совка. Він би міг мені плюнути в лице і мав би рацію. Мене це боліло дуже довго і я пам'ятаю всі свої гризоти з цього приводу по сей день.

Поділився своїм болем з одним старим газетним вовком. Він сприйняв його напродив спокійно.

— Це – журналістика. Здавши матеріал, ти оддаєш його редакції, яка використовує твою працю на свій розсуд. Таких випадків у мене були десятки. Не переймайся. Запали цигарку і забудь.

Не забувається. Не забувається, як до нас у «спальню Петлюри» приходили молоді хлопчики потужного поетичного хисту — Фіма Аптекман і Сашко Філін. Вони не тільки слухали, рознявши роти, вірші Анатолія Бортняка, а й читали свої не менш талановиті, гарячі, нестримні, іноді побосяцькому хоробрі і зухвалі. У цьому була їх найбільша сила. Вони не спішили друкуватися, їм треба було просто виступати, заявляти про себе. Але їх, галасливих, незговірливих, не дуже кудись і запрошували, тим паче через ідеологічні інституції, що всі належали партії. Зрештою, вони й не потребували для себе ніякої партії. Вони просто сходились, декламували, нещадно критикували один одного, найкращі вірші записували до зошита, який був під рукою, і давали йому таку назву, якої ще ніде не було. Один зошит — «Катафалк мистецтва», другий «Інфаркт міокарда», третій «Кузов пуза», четвертий... Утім, зошитів набралось чотири чи п'ять, хтось десь їх підібрав, загорнув у посилку, відправив в ідеологічний відділ ЦК КПСР. Дорога скибка до обіду — там готували якраз грандіозну нараду. Ідеологічну, себто вельми важливу для виховання підростаючого покоління і всього

радянського народу. Нестримну дитячу поезію виставили на п'яла ідеологічної Голгофи, в доповіді самого секретаря ЦК КПРС Ільчова, головного ідеолога держави. Те, що внизу було безтурботною пісенькою зелених безголових коників-стрибунців, посилене гучними рупорами професійних трубадурів, вернулося до Вінниці катастрофічним розломом, урвищем, чорною могилою. «Катафалк мистецтв» — там познущалися над радянською поезією. «Марфути» — так обгадити святе слово з іменем автора найкращого на землі Маніфесту. Хлопчики, виявляється, називали себе марфутами, себто марксистськими футуристами. Вони, бачте, визнавали навіть партійну ідеологію.

Яка тоді веремія зчинилася в нашому обласному центрі довкола імен п'ятьох хлопчиків! Як їх тоді товкли, довбали, топтали, принижували і знищували! За що?

А за те, що з талантом, що дивляться на світ широко розкритими очима захоплення, сміху і радості. На них випустили собак з усіх підворіть, погрожували судом і всіма прокляттями пекла, хоча не було за що судити і клясти. Їм не можна було навіть інкримінувати якусь зраду і не тому, що надто молоді, а тому, що їхня поезія була патріотикою найчистішої цноти і найвищого духу. Ну хоча б один сміливий став на їхній захист?!

Не став ніхто! А вони ж ходили до нас, старших. І в тому, що Фіма Аптекман, чий талант ставлять на вершинний рівень російської поезії нашого часу, дев'ятнадцяти років скінчив життя самогубством на армійському солдатському посту, є частка і нашої вини. Не все треба списувати на партію. Ми теж були її частиною.

Шипович

Знову вертаю до цього імені. Він був працьовитий, як бурлака. Його вишмульгана від багатолітнього вживання шкіряна тека щодня (без вихідних) розкривала переді мною свого широкого рота і подавала — то план перебудови якоїсь вінницької вулиці, стародавнього будинку, музею, то опис якогось вшанування, то розповідь про когось з помітних і забутих громадян Вінниці, то нарис про яку-небудь дуже цінну рослину, котру мало використовують. Він усе знав, ні на що не претендував, але йому хотілося, щоб нікого не забували. У широкій його душі і потужній пам'яті знаходилося місце всім без винятку.

Якось я запитав його, скільки він наїздив своїм велосипедом Вінницею і яка ідея тримала його в сідлі велосипеда найдовше?

— Певне, «Регіна». Я займався нею найдовше, років, либонь, з десять.

— Ви маєте на увазі воду «Регіну». Ту, що п'ють зараз усі?

— Саме її. Але це тепер вона скрізь, а року десь до 1960-го її взагалі не було. Тим часом «Регіну» я особисто щодня пив ще до революції. На етикетці було написано, що це найкраща столова вода Росії і там було дві медалі світових виставок у Парижі і Варшаві, де її визнали кращою з-поміж інших. Добували її у володінні пана Собанського поблизу села Житників за Мурованими Курилівцями. Розповідали, що пан Собанський за допомогою цієї води вилікував шлункову хворобу своєї доньки і на честь цього назвав воду її іменем «Регіна». Під час революції джерело зруйнували, виробництво закрили, «Регіну» забули, ніби її й не існувало.

Аж після війни Леонтій Іванович як інспектор лісового господарства вирішив поцікавитися, що залишилося на тих місцях. Було джерело з чистою водою, тією самою, тільки що не газованою. Він набрав з собою декілька пляшок, привіз в управління місцевої промисловості до начальства. Показав, розповів, всі згідливо покивували головами, але ніхто нічого не вирішував. Що це за вода, яку треба видобувати, чи варт за це братися, на яких підставах? Рекомендували навіть ставити експерименти на собаках у медінституті. Аналізи треба було влаштовувати регулярно, то він сідав на велосипеда, брав з собою ящика для пляшок і щотижня по вихідних тарабанив аж на кінець області, під Буковину, бо це якраз на межі Вінницької і Чернівецької областей. Довгі десять років експериментів, діло це рухалося мляво, і Шипович вирішив, що воно значно прискориться, якщо йому десь вдасться знайти дореволюційні етикетки з усіма реквізитами і медалями. Шукав у бібліотеках, архівах, музеях, а знайшов там-таки, в дядьківській хаті Житників. Це була так несподіваність, що нею враз зацікавився сам начальник обласного управління місцевої промисловості Дементьєв, спорядили в Муровані Курилівці спеціальну експедицію, набрали води, повезли до Одеського інституту бальнеології і курортології, а там підтвердили всі її високі якості і дозволили промисловий розлив. Вирішили дати воді нову назву «Волошка», але позаяк Дементьєв був росіянином, то наказав назвати «Васільок». Лагідне серце Леонтія Івановича обурилось і образилось, він підкотився до дружини першого секретаря Вінницького

обкому партії Павла Козиря Ніни Іванівни, яка працювала в медичному інституті і з якою він досліджував воду на собаках.

— «Регіна» це краще, ніж «Волошка», а тим паче, «Васільок». Може, залишити їй усе-таки дореволюційне ім'я?

Козир дав команду, і в результаті «Регіна» залишилася. «Не забули» при цьому і Шиповича. Його відзначили воістину по-радянськи — за десятилітні труди і страждання виписали 25 карбованців премії!

На цей рахунок у нього не було ніякої реакції. Він був людиною духовною і тримати цей дух у стані великої гідності йому допомагала невтомна громадська робота. Це було безкорисливе бюро добрих послуг на велосипеді — возив по людях настоянки, бальзами, натирання без копійчки грошей, по редакціях — замітки, зарисовки, ініціативи, пропозиції, спогади. Бідність Шиповича дорівнювала височині його духовності — вони з Євгенією Григорівною харчувалися одним молоком, хлібом і супчиками. Двоє старих кволих переселили з половини їхнього будиночка на перший поверх панельної хрущовки, та й ще у ту кімнату, де впродовж усього будівництва була кладовка — зачовгана, брудна, з поламаними фанерними дверима. А скаржитися Леонтій Іванович не звик — його, сина патріарха подільського католицизму, привчили до думки, що має дякувати Богу лиш за те, що живе на світі. Дуже його виручали три сотки дачної ділянки в межах міста. Якимось дивом вона припала Шиповичам і вони на неї молилися. Бачачи таку бідність і намагаючись якось допомогти, я запропонував Леонтію Івановичу відкупити в нього цю дачку з перспективою — плачу йому гроші сьогодні, а він відпише ті три сотки з умовою, що вони після його смерті, перейдуть до мене. Зважаючи майже на родинну якість наших стосунків, я запропонував це в дуже делікатній формі, щоб не образити його стражденної душі, але це був ще той випадок... Виявляється, він зберігав квитанції всіх крихітних гонорарів, які одержував з обласного радіо (багато заміток я оформляв на Леонтія Івановича, зважаючи на його скруту і говорив йому, що «переплавляю» в інформацію все те, що він приносить мені у своїй шкіряній теці — це була елементарна безкорисливість, співчуття). Він переслав мені корінці всіх тих переказів і написав, що поверне гроші, як тільки заробить, що дякує за допомогу, але не хоче бути нікому нічого винним, а тим паче від когось матеріально залежним. Мені коштувало великих зусиль переконати його, що не маю ніяких претензій на його дачу. Просто хотілося допомогти матеріально, але знаючи, що горда його душа не захоче взяти грошей так собі, я й запропонував варіант купівлі дачної ділянки. Тільки потім я зрозумів, що в житті його стільки разів ображали, мучили і нищили, що він уже нікому не вірив і вирішив рішуче пожертвувати нашими стосунками, аби лиш не позбутися останнього і найдорожчого. Врешті-решт ми все-таки порозумілися, зберегли добрі стосунки, і Леонтій Іванович відписав мені свою портативну друкарську машинку німецького виробництва 1935 року, а на знак особливої поваги — найкращі книги своєї бібліотеки, у тому числі й раритетне видання «Фауна подільського лісу» 1928 року з автографом Іоанна Шиповича, «Історію Вінницького капучинського

кляштору». Машинку я взяв, заплативши Євгенії Григорівні під приводом допомоги на поховання, а книги взяти не посмів — злидні їхні були жахливими, і я вирішив, що краще хай вона їх продасть будь-кому, ніж я буду брати як подарунок.

Лісовому господарству Леонтій Іванович Шипович залишив останнє своє дітище — музей лісівництва, створений з його ініціативи, за його задумами, кресленнями і розробками. Світлий був чоловік, царство йому Небесне!

Література і солов'ї Ірпеня

Толя Бортняк, високий, як Маяковський, гнучкий і стеблистий, рука міцна і велика, потиск сильний і завше якийсь значливий, майже щоранку читав свіжого вірша. Критикувати його було неможливо. Вірші він писав досконалі і завершені. Сириці на суд не виносив. У цьому була його відмінність від Слави Тельнюка. Той писав постійно, де б не знаходився, де б не перебував, міг прочитати річ недовершену, охоче запрошував тебе до свого творчого процесу, а Толя на роботі не писав. Виношував, звичайно, але це було персональне таїнство, а писав на самоті, в затишку крихітної монастирської келії, коли ніхто не заважав. Він ніколи не був поетом на роботі, на людях, тільки вдома.

Кімнатка два на три метри раніше справді була келією і знаходилася в колишньому монастирському будинку католицького храму. Сам храм перетворили на штаб товариства «Знання». На місці віттаря влаштували нужники, наробили кабінетів, монастир став житловим будинком, одна з келій дісталася Бортнякові. До того в ній жив кореспондент молодіжної газети «Комсомольське плем'я» Валентин Шमितько. Він теж був поетом, але доля його склалася трагічно. Молодий, широкої душі і веселого характеру, талановитий, запрошувався, звичайно, на різні заходи і учти, після яких щедро пригощали. Келія опалювалася газом, у ній була окрема грубка. Валентин запалив її, приліг на ліжко, заснув, а в подачі газу сталася несподівана пауза. Шमितько цього не почув і не побачив. Сусіди вловили запах газу, що витікав з його келії, запізно.

Свою першу книжечку «Мелодія» Бортняк написав саме тут, у колишньому монастирському будинку. Перечитуючи її сьогодні, не скажеш, що це проба пера. Можна лише здогадуватися, що творила її молода людина, в усьому іншому панувала цілковита зрілість. Ну, хіба можна сказати краще, ніж сказано у вірші «Картопля»?

На куховарську книгу, мамо,
Не позирай, не позирай.
Там страв описано чимало,
Та не шукай, не вибирай.

Я — рядовий,
Не в командирах.
Трудар поезії простий...
Звари картоплю у мундирах
І сина — гостя пригости.

Щоб картоплини парували
У невеличкім казанці,
Щоб з рук, гарячі, виривались
Й текла олія по руці.

Письменницької організації в області не існувало. Єдиним у Вінниці членом спілки був тоді кореспондент Українського радіо Дмитро Дереч,

людина старшого віку (він 1914 року), учасник війни, заклопотаний обширними службовими обов'язками. Творче життя зосереджувалося довкола Бортняка на обласному радіо та ще в «Комсомольському племені», де на ту пору працювали майбутні письменники Григорій Усач, Леонід Пастушенко, Микола Рябий, потужна творча особистість Олексій Прихожай з тонким чуттям до поетичного і прозаїчного слова. Сюди приходили з віршами й оповіданнями передусім тому, що їх саме звідти можна було пустити в ефір чи надрукувати в газеті, а найголовніше — почути думку. Схвальну чи критичну — не мало значення. Мало значення те, що ти пишеш, тебе чують і це потрібне.

Я почав пробувати себе в літературі під впливом щоденних поетичних ранків Бортняка. Не маючи «під рукою» когось іншого, він змушений був читати свої вірші Волошенюку, і це зрушило в мені якісь приховані імпульси. Попри велику щоденну зайнятість, вихідних у мене ніхто не забирав, ще не було «таратугових понеділків», я вставляв раненько і з насолодою сідав за стіл. Цілісінький день аж до півночі належав мені. Правда, писав я дуже повільно, добираючи слово до слова, нанизуючи їх на «шампур» речень. Мені подобалось, але це було важко до виснаження. Найскладніше полягало в тому, що мені бракувало думок і виразних деталей, щоб тканина тексту була не пісною чи красиво-пустопорожньою, а цікавою. Тому я позаписував кілька початків і половинок оповідань, склав їх у папку, а по часі знову вертався, сподіваючись, що поки не працював над ними, вони самі «варилися» і визрівали в мені. Так воно, власне, й було, але процес цей надто повільний і робота над словом ставала каторжною, вона ледве перебирала ногами, і це супроводжувалося сумнівами і відчаями: «Ти ні на що не здатний, ти берешся не за своє діло». Певне, в мені жили якісь амбіції, бо, незважаючи на сумніви, я щонеділі сідав до столу і, боячись себе самого й своєї нездарності, уперто волік літературного плуга. Утім, плугом це називати було не можна. Плугом людина за цей час мала б наорати бозна скільки. Сохою чи ралом теж виходило б значно більше. Я працював кайлом, розбиваючи окремі грудки, вертаючи назад, щоб з'єднати їх до купи. Там — де груддя, земля оповідань була помітно пухкішою, на суглинистих клаптиках рівнини якість роботи потребувала кращого, і я вдосконалював її настільки, наскільки вистачало моїх здібностей. За два роки назбиралася книжечка на 120 сторінок, я назвав її за назвою одного оповідання «Через не можу» і одіслав до видавництва «Радянський письменник». Не знаю, чому не до «Молоді», хоча за віковою логікою повинно було статися саме так? Можливо, тому, що Бортняк видав свою «Мелодію» саме в «Радянському письменнику», а можливо, тому, що в моїй книжечці переважали речі гатунку психологічного, і я вважав їх більш дорослими і підходящими для головного українського видавництва. Реакція на мою першу спробу виявилася більше, ніж позитивною. Відомий український письменник Михайло Чабанівський написав дуже добру рецензію, рекомендував до друку і книжечку одразу внесли до видавничого плану «Радянського письменника» на 1968 рік. Правда, Михайло Іванович зауважив, що в тридцятих роках була

вже чиясь книга з назвою «Можу» і хоча це не те саме, але не завадило б назву поміняти. Натхнений першою удачею, я написав оповідання «Після осінньої сльоти», виніс його в заголовок книги і знову одіслав її до видавництва. Видавничий план друкувався окремою брошуркою, його розіслали по Україні, на мене впала тінь передчасної популярності, а разом з популярністю і запрошення на семінар молодих авторів до Будинку творчості письменників у Ірпені. Нас було там, певне, душ двадцять або й більше, дехто з них, може, щось і писав, користуючись нагодою (все-таки Будинок творчості), а я не міг. У мене був піднесено-святковий настрій. Близький до ейфорії.

Те місце на відкритому повітрі, де ми слухали знаменитих метрів, влаштовували літературні «розборки», сперечалися і курили, з чиеїсь легкої руки було назване курником. Уже й не пам'ятаю, чи були в того курника огорожа, лавиці, стіл, чи ми розсідалися прямо на колодках, бо саме тоді в прилеглому до Будинку творчості лузі хтось для чогось зрізав декілька вілх. Мені, звичайно, хотілося б, аби курник був з колодками — це так колоритно впліталось б у тканину романтики і високого раювання духу, які панували на семінарі. Ну, а якщо колодок і не було, то це, зрештою, не так уже й істотно. Зате були солов'ї. Де ще їм водитися, як не тут, під вікнами обиталиць, освячених неодноразовою присутністю найсамобутніших, найзнаменитіших імен України?

Найперший із солов'їв, якого я називав Солов'яненком, починав пробувати чарівні свої хилитала зразу після опівночі. Ще сонно, ще сплесками, з тривалими паузами, прицінюючись, яка мелодія найбільше пасує до нинішньої ночі, зважаючи на погоду, якість тиші, ясність місяця, густину туману, наявність роси. Видно, того квітня всі ці параметри натхнення були найвищого ґатунку, бо невдовзі хилитало перетворювалося на гойдалку, яка несла відлуння дивоспіву з одного кінця луку в інший, заповнювала ним усе довкілля. Проникаючи між осоки, припадаючи до води, розгортаючи молоде листя, аж поки не прокидалась, не розбурхувалась уся солов'їна колонія, і тоді на Будинок творчості мовби падав якийсь музичний огром.

Я широко розчиняв вікно, силкуючись набрати тих солодких звуків повну кімнату (чомусь здавалося, що вони мусили наповнювати її так, як, скажімо, нутроці радіодинаміка), але солов'їні пісні мали властивість лунати тільки в просторі, не обмеженому стінами, вони були органічною в'яззю природи і навіть шаркання ранньої мітли на асфальтових доріжках сприймалося поза ними, як образливе посягання прози й буденності на самовияв геніальності.

Марна річ описувати одну солов'їну пісню, тим паче тисячі їх, злитих до купи в золотий астероїд Божої краси і одірваний від неба. Я виходив надвір під той млосний ураган, намокав у ньому, як хлющ, до останньої нитки душі, яка піднімалася й росла, сміялася й раділа.

Диво-дивне! Зовсім не писалося. Ну, що я міг маленьким своїм пером, кволими своїми можливостями втнути кращого за оті співи?! Вони впливали

на мене так демобілізує, що я вважав за гріх навіть заздрити тим Гулліверам мислі, котрі мало не щодень з'являлися між цими співами і були знаменитіші за солов'їв. Утім, зійшовши зі сторінок хрестоматії прямо на ту землю, якою ходив і я, вони зразу нещадно поменшали, втратили зоряний лоск, і мені було шкода, що вони такі ж, як і ми, що нема в них якихось особливих ознак величі, що буденність (принаймні, зовнішня) притаманна їм більшою мірою, ніж нам, бо вони були значно старшими, і красива одежа в їхньому житті вже не значила стільки, як у нашому.

До великих теж треба було звикати. Але як це зробити? Як можна назвати бабкою Марією оту безпорадну в побуті тітоньку, котра весь час кудись спішить і весь час забуває, куди саме, якщо ти знаєш, що це Марія Аркадіївна Пригара?

Коли мені вперше сказали, що це вона, то я навіть прізвище її вимовив пошепки, боячись, що воно все одно загримить.

Дуже буденним, худим і високим виявився Павло Загребельний. Ходив він у дешевих китайських штанах примітивно-кавового кольору з бульбахами на колінах. Вигляд у нього був заглиблено-розтерзаний, непевний, ніби він постійно силкувався і ніяк не міг прочитати щось у собі самому. Він обідав в одній з нами їдальні, потім грав партію в більярд (завше одну і не більше). По тому брав під руки кого-небудь зі знайомих (якось так «траплялось», що під рукою хтось був – Павло Архипович уже належав до керівництва Спілки), півгодини ходив з ним туди-сюди центральною алейкою і зникав аж до вечора.

Саме тоді я й зрозумів, яке, по суті, нудне й одноманітне життя в людей, котрих талант прикував до галери найскладнішого літературного жанру — роману. Солов'ї будили мене раненько, я вставав і босоніж бродив стежками-доріжками, росяною муравою між будиночками творчих письменницьких майстерень. На другому поверсі одного з них завше було відчинене вікно, з нього синіми пасмами клубкував дим і долинав безугавний стогін друкарської машинки — цього шахтарського літературного кайла. Це вікно зацікавило найбільше тому, що синій дим і друкарський стогін висотувалися звідти цілісінський день, припинялися на годину-півтори після обіду й вечері. Потім знову тривали до опівночі й починалися вдосвіта. Павло Загребельний прийшов у літературу, як сам заявляв неодноразово, щоб «виговоритися», і знову писав свого чергового роману.

Я не заздрив його працездатності (в кого може викликати заздрість каторжна робота?!), я марудився думкою, де в людини береться стільки снаги і мовної бавелки, щоб писати день і ніч. Тижнями! Без перепочинку! Згодом ця феноменальна здатність проб'ється і в Миколи Рябого, котрий у запалі натхнення може творити по двадцять годин на добу. «Літературу роблять не люди, а воли», — писав Віктор Гюго, вибриваючи півголови чи півбороди, щоб не з'являтися на людські очі, поки не завершить задуманого твору.

Фанатики літератури неспроможні дбати про своє здоров'я. Тут одне з двох — або здоров'я, або натхнення! А музи, відомо, до здорових ледарів у гості не ходять.

Але вернімося до нашого курника.

Одного дня, трохи припізнившись, я пильнував тільки за тим, щоб приєднатися до нашого гурту якомога непримітніше, не глянув, хто там у центрі кола, сів тихцем біля Гени Шкляра (він тоді працював у «Комсомольському племені»), підняв очі і мені перехопило подих — Андрій Малишко!?

Авжеж. Хіба можна сплутати з ким-небудь це характерне обличчя з монгольськими розрізами очей?

Утім, нічого я тоді не думав ні про очі, ні про його зовнішність, ні про його поезію. Я просто був ошелешений тим, що він насправді існує як людина — з ногами, руками, очима. Знав, що він є, що живий, але одне діло знати, а зовсім інше — побачити, адже він був для мене захмарною іпостассю, як ельф чи Орфей, які ніби і є, але тільки як ознака духовності. До останніх днів гризтиме мене каяття, що не записав про той день ані рядочка, мені в тому Ірпені мовби руки повіднімало. Пам'ятаю лишень те, що Андрій Малишко сидів перед нами в білій безрукавці, що усміх у нього був широкий і що говорив він з нами, наче ми йому рівня, наче він не отой велет — Прометей, що здатний спричиняти землетруси в людських уявленнях про світ, а звичайний собі, симпатичний дядько.

Мрячить крізь серпанок чотирьох десятиліть дірвий спомин про те, що написав він свого часу чи поему, чи великого вірша про голод в Україні, а цензор поклав на полях біля його поезій резолюцію: «Андрію Самойловичу! Де ви бачили Постанову ЦК КПРС, що у нас в 1933-му був голод? Його не було. Ми тоді впевненими кроками, долаючи неймовірні труднощі, ішли до світлого майбутнього всього людства — соціалізму».

Сягнувши у своїй творчості шедевральної досконалості, чоловік, очевидно, переймався не гризотами друкування й видання, а проблемами недосяжності правди, і ділився цим з нами. Тоді ще можна було ділитися, ще панувала деяка інерція хрущовської «відлиги», нуртувала молода кров шестидесятництва, ще «демократія» розвиненого брежнєвського соціалізму не закрутила гайку свободи на останній карб різьби. Маю від Малишка згадку про той день — ми давали йому під автографи, хто що міг. У мене була групова фотокартка учасників семінару. Андрій Самійлович розписався на ній — підпис класично чіткий, достоту, як уся його творчість. Ну, а Гена Шкляр, будучи від природи схильним до різьби по дереву, під час тієї зустрічі оздоблював витійкуватим, як на українському рушнику, орнаментом ліщинову палицю, на якій Малишко залишив свого автографа. Хто міг подумати, що через два літа його не стане, що в гроні найвидатніших соловейків його доби він піде з життя наймолодшим: Тичина — 76, Рильський — 69, Сосюра — 68, Малишко — 58?

Якщо Гена Шкляр зберіг ту ліщинову палицю, то ціни їй сьогодні немає.

А наступного дня ірпінські солов'ї наспівали нам Юрія Смолича.

Аскетичне його обличчя зберігало сліди мужності і постійної боротьби з важкими фізичними недугами. Непримітною зозулькою сиділа поряд з ним дружина, час від часу подаючи то пігулку, то мінеральну воду, затулену іржавою накривкою — купували, видать, при okazji, з запасом наперед. Строгий профіль метра дуже пасував до його мови — вона була аскетично стриманою, а інколи й суворою. Метрове життя складалося круто — ніколи не уникав гострокутих проблем і публіцистики. Більшість його романів були злободенними, як публіцистика, а це той войовничий жанр, за допомогою якого наживають ворогів. Смолич завершував своє життя кількома книжками розповідей про літературу. Це були суб'єктивні свідчення об'єктивного учасника, який говорив свою правду. Офіційна Україна зустріла «Розповіді про неспокій» у багнети. Центральному комітетові чесність не сподобалась, ну, а видавцям у відповідності зі службовим «послушанієм» — теж. Смолич про багато речей говорив те, чого до нього ніхто ще не говорив.

Ну, хто в Україні, наприклад, знав, що генерал — хорунжий Симона Петлюри «бандит» Юрій Тютюнник був культурною, високоосвіченою і дуже порядною людиною? Скажи про це секретарю ЦК Компартії — зітре з лиця землі. «Яка освіченість? Яка культура? Що за вигадки? Що за спроба реабілітації бандита і націоналіста?»

Сьогодні ці запитання здаються гротескно-риторичними, а вчора вони могли стати вбивчими. Як кулі! Щоб настало сьогодні, наші попередники мали першими переступити ці обачливості і застороги, зібрати в кулак усю свою громадянську мужність. Він розповідав нам про це без похвальби, як про буденну тяжку роботу, мовби попереджаючи, що на теренах української літератури солов'їв буде менше, ніж куль. Юрій Корнійович підтверджував те, що ми вперше почули на квартирі Антоненка-Давидовича. З'ясувалося, що коли радянська влада оголосила амністію колишнім своїм противникам, Тютюнник нелегально перейшов кордон і зателефонував одному з керівників Радянської України Володимирі Затонському, з яким свого часу навчався в одній школі:

- Якщо я вернуся, то зможу спокійно жити і працювати?
- А які гарантії, що ти знову не почнеш воювати проти нас?
- Дружина і двоє дітей.
- Вертайся.

Він вернувся тоді, коли профспілки влаштували публічне обговорення першого роману Смолича «Подорож Мельпомени». Думки публіки розділилися: одна половина доводила, що роман антинаціоналістичний, друга навпаки — що пронаціоналістичний. Профспілкова дама з якобінським виразом рішучої непримиренності на обличчі вже проказала холодним рубленим голосом: «Пора кінчати. Зі Смоличем усе ясно!» — як тут з залу пролунав зухвалий голос:

- Прошу слова!
- Дебати припиняються!
- А я все-таки прошуся на два слова, — між рядами йшов підтягнутий стрункий чоловік явно військової виправки.

— Хто ви? — запитала рішуча жінка.

— Юрій Тютюнник!

— Який Тютюнник?

— Той, що ви подумали. Але я сьогодні такий же, як ви, громадянин Радянської України. Мене амністовано.

Була, звичайно, німа сцена. Були відповідні дзвінки до відповідних органів, а потім Юрій Тютюнник виступив і сказав, що якби група національних активістів учинила так, як це вона зробила за сюжетною канвою Смолича, то була б суворо покарана — її дії антинаціоналістичні і антинаціональні. Цим своїм виступом Тютюнник здорово виручив Смолича, а згодом доля звела їх під спільним дахом Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ), де Юрій Тютюнник був керівником сценарного відділу, а сценарії писали і Смолич, і Яновський, і Антоненко-Давидович. Робили перші українські фільми. До речі, мало хто чув і знав про фільм «ПКП» (Пілсудський купив Петлюру), в якому Тютюнник грав самого себе. З Котовським вони теж домовилися про кіно, в якому кожен мав виступати у своїй попередній ролі, але ідея залишилася нереалізованою — Котовського в 1925 році вбили.

Що й казати — і сьогодні ці факти оцінюються неоднозначно, а тоді — на початку сімдесятих років минулого століття, щоб опублікувати їх, потрібно було подолати масу перешкод, заборон, відвертих погроз. Перші свої спогади про буремні пореволюційні роки в літературі Смолич міг надрукувати тільки російською в журналі «Дружба народів», і це розцінювалось, як подвиг. І тому моя пам'ять про Смолича — це пам'ять про силу волі і невідступну наполегливість. На звороті семінарівського фотознімку поряд з підписом Малишка залишився і його автограф. А ще там є Абрам Кацнельсон — хрещений батько багатьох молодих поетів тієї доби, невтомний читач, лагідний критик, мудрий учитель; Валентин Речмедін і Дмитро Білоус — керівники нашого семінару; Олександр Ковінька, Іван Пільгук, Петро Вільховий, Павло Загребельний, Микола Ушаков. Сусідять їхні імена з іменами учасників того семінару Степана Пушика, Тараса Мельничука, Галини Гордасевич, Галини Тарасюк, Юлії Ільїної, Миколи Кравчука, Михайла Булаха, Богдана Сушинського, Василя Гея. Ого-го-го! Ми сьогодні вже старші за тодішніх Загребельного і Малишка. Багатьох уже й немає.

Особливий у мене біль за безмежно талановитим князем поезії Тарасом Мельничуком. Аби комусь хотілося мати живий взірєць поетичної людини, то Тарас підійшов би найбільше. Середнього зросту, стрункий, широкоплечий, вродливий, усмішливий, кучерявий, з голубими очима, в красивій вишиванці, приязний, люб'язний, вихований. Не вірилося, що повсякденна його професія — пастух овець на полонинах під Косовом, в селі Уторопи. Пастушив Тарас не тому, що був непридатний до іншої роботи, всяка інша робота вимагала смирення духу, покори і певних правил гри, з якими ти мав миритися чи принаймні мовчати, коли щось не подобалося. А мовчати Тарас не міг і не вмів, а обходити гострі кути і не зважати на них, то

й поготів. Саме на всіх гострих кутах він і спотикався, саме про них писав. Таку поезію радянська доба не друкувала, вона робила все, щоб її не було на сторінках газет, журналів, а тим паче — книг.

Молоді, але всі радянські, ми вже знали, що можна, а чого — ні. Вечорами, біля неодмінних багать, звучало невинне Пушикове, дуже, до речі, тоді популярне — «Є дівчата в Косові, є дівчата в Вижниці...» чи Тарасова лірика про кохання, чи Геєва – про озера Волині. Але коли ми сходилися в тісному маленькому колі (Тарас Мельничук, Степан Пушин, Василь Ігнат з Ужгорода і я), то там уже розмови були з такою національною вібрацією, що ставало інколи моторошно і з'являлася боязнь, щоб цього, не приведи Господи, хтось не підслухав. Чи Степан, чи Тарас, пам'ятаю, прочитав вірша про Велику Ведмедицю, за якого тоді могли зразу посадити, бо Ведмедиця — символ грубої сили і наруги — дуже відверто асоціювалася з шовіністичною Росією. Я тоді не раз думав і вголос говорив, що наші батьки стріляли одні в одних і ми, аби старші, то теж могли б стріляти. Навіть уява про це була страшною. Я з остороги нічого не записував. Ні, таки записав адресу Тараса Мельничука — село Уторопи Косівського району Івано-Франківської області. Записав Тарас і мої реквізити. А через пару років мене викликали в КДБ, показали Кримінальний кодекс, згідно з яким я мав говорити правду і тільки правду, як перед Богом, і запитали, чи знаю такого чоловіка, як Тарас Юрійович Мельничук.

— Ну, звичайно, знаю. Ми разом були на семінарі Спілки письменників в Ірпені. А в чому, власне, справа?

— Ваша домашня адреса, робочий і домашній телефони знайдені в його записниках.

— А я його адресу пам'ятаю і без записника — дуже оригінальна назва села — Уторопи. Десь вона в мене теж занотована.

— Як вона до вас потрапила?

— Староста семінару чи хтось інший виписав адреси всіх учасників, вивісив на щиті і хто хотів, той переписував їх. Я, здається, про всяк випадок переписав усіх. Раптом знадобиться. А в чому річ?

— Тараса Мельничука заарештовано за антирадянську пропаганду, він зараз перебуває під слідством. Ви з ним листувалися?

— Не листувався і не розмовляв по телефону. На полонинах телефонів нема.

— Йому зараз не до жартів. Скажіть, у вас там велися розмови на антирадянські теми?

— Як таке могло бути? Семінаром прози керував комуніст, колишній партизан війни Валентин Остапович Речмедін, семінаром поезії — теж комуніст і партизан Великої Вітчизняної війни Дмитро Григорович Білоус. Але після занять, особливо ввечері, біля багаття та ще під чаркою ми говорили про різне.

Слідчий мені трапився совісний.

— Я не буду записувати, що під чаркою говорили...

— Чого?

— Довелося б розповідати, про що саме.

— А хіба я пам'ятаю?

— Довелося б згадувати.

Ось так. Він, очевидно, добре знав процедуру згадування і позбавив мене великої мороки. Не знаю, що Тарасові все-таки пришили, одначе він був засуджений, сидів і у Вінниці, і в Піщанці. Ніна Гнатюк, пам'ятаючи свої юні почуття до Тараса, які, мабуть, були глибокими і серйозними, пробивалася до нього на побачення, ризикуючи репутацією, званням лауреата премії імені Миколи Островського, а можливо, і свободою, умовила директора Ямпільського плодоовочевого радгоспу в Ямполі Ганну Степанівну Сіру, щоб та «виписала» Мельничука з Піщанської колонії на роботу в радгосп. Зараз про це можна писати з відтінком іронії, а в ті роки ця іронія могла скінчитися доволі сумно і не тільки для Ніни й Тараса. Ганні Степанівні потрібна була неабияка сила волі і мужність, щоб так ризикувати. Утім, вона пішла ще далі. Зателефонувала Миколі Рябому, і коли той приїхав, влаштувала зустріч з Тарасом у лазні. Це вже не література, це вже кінематографія і детектив. Є, були і будуть люди на нашій землі.

Жаль, що Тарасова нервова система почала давати збої — він пристрастився до горілки і досить серйозно, одначе, попри все це, поетичний талант його виріс, вигранився і досяг свого апогею в останній книзі «Князь роси». Це шедевр! Мрією Тараса було влаштувати обговорення книги в Спільці письменників України, в колі тих, хто особливо розумівся на красі слова. Це обговорення було влаштоване. На жаль, Тарас на нього не приїхав — якась підла душа перейняла його в поїзді, спокусила чаркою і він забув, чого і куди їде. Однак «Князь роси» був оцінений найвищою літературною нагородою України — Державною премією імені Тараса Шевченка.

Крах першої книжки

Моя перша книжка «Через не можу» або «Після осінньої сльоти» не вийшла ні під тією, ні під іншою назвою. Редактором мені призначили Євгена Гуцала, і коли настала пора її редагувати, він зателефонував з дивним запитанням:

— Де ваша книжка? Я не знайшов її у видавництві.

— Як не знайшли? Рецензент зробив зауваження, що назва «Через не можу» вже була десь у тридцятих роках. Я написав оповідання «Після осінньої сльоти», поставив його у назву книжки і відправив назад у видавництво.

— Ви самі собі нарobili великої біди. Наші редактори подумали, що це нова книга, віддали її на рецензію Миколі Рудю, а той зробив про неї такі висновки, що видавництво теж за її редагування взятися не може. Книга відхилена.

— Але ж рецензія Михайла Чабанівського була прекрасною?

Гуцало мовчав. Ми з ним не були знайомі, а якби й були, то все одно це, мабуть, нічого не допомогло б. Рудь у своїй рецензії робив мені серйозні політичні закиди в умисних нападках на радянську дійсність. У ті роки Брежнєв уже починав закручувати гайки, арештовувати і саджати за політичну неблагонадійність, і ніхто мене, людину без імені, не міг серйозно захистити. Та, власне, аби сама книга демонструвала потужний самобутній талант, а вона, тим часом, засвідчувала лише пробу початківця, з якого невідомо, чи вийде щось, чи не вийде. Принаймні мені той невдалий початок на багато років відбив охоту від літератури. Та й нині, маючи півтора десятка книг, я, здається, так і не став справжнім письменником, одна моя нога все одно в журналістиці. Я не вмю вигадувати, я добре почуваюся тільки в ріці на ім'я Факти, мені значно цікавіше і комфортніше не серед письменників, а серед журналістів, і це, очевидно, найоб'єктивніший вимір.

Журналістського диплома я одержав у 1967 році. Деканом нашого факультету була людина такого ж «подвійного стандарту» — письменник і журналіст Дмитро Михайлович Прилюк. Не за моєї пам'яті він очолював «Вінницьку правду», потім — «Колгоспне село», а потім, здається, і «Сільські вісті», звідки й пішов на науково-теоретичну і викладацьку роботу. Не знаю, які причини, але не розумію: «Як людина, закохана в журналістику, прапор газети, найчитабельніший її автор, мандрівник і бродяга, міг поміняти цей простір на щоденні стелі аудиторій, тісних коридорів, шелест конспектів і книжок, на нудні засідання про оцінки, дисципліну, порядок в гуртожитках, туалетах, коридорах і т.д.?

Треба віддати належне Прилюкові — своїх студентів він знав і не тільки тих, що на стаціонарі, а й заочників. Можливо, заочників навіть більше, адже вони публікувалися в республіканській і союзній пресі, а око в нього було досвідчене — достатньо прочитати навіть одну вдалу публікацію, щоб звернути увагу і запам'ятати. Останній державний екзамен з журналістики збігався у мене за часом з одержанням першої квартири, а отже, з благополуччям сім'ї і більш-менш впорядкованими побутовими

умовами. У той день, коли почався державний екзамен, міськрада пообіцяла видати ордер на квартиру. Позаяк державні з журналістики мали тривати аж три дні, то я вирішив за краще одержати ордера, а вже потім летіти до Києва. Але під обід сказали, що ордери видаватимуть завтра, летіти до Києва було пізно та й нічим, і я вирішив, що залишаюся до завтра. Завтра нас знову марудили до обіду, хтось із впливового крила претендентів на квартиру щось там не встигав переоформити — відклали видачу ордерів ще раз. Тут захвилювалися мої однокурсники по університету:

— Слухай! Уже й Прилюк запитує про тебе.

— Хлопці! Нічого не говоріть, але якщо й завтра з ордером нічого не вийде, то я державний екзамен можу скласти наступного року, бо якщо не одержу квартиру, то життя не буде. Безквартир'я мене замордувало. Моліться за мене!

Наступного дня я таки одержав ордера зранку, віддав ключа сім'ї, сів на літака і встиг зайти на екзамен у складі останньої «обойми». Правда, підготовлений я був слабенько, плавав щодо конкретики, і Прилюк врешті-решт сказав:

— Гаразд! Квартиру ти одержав, але щоб з дипломом не було проблем, поставлю я тобі трояка.

Я був і з цього радий. За півгодини нам оголосили оцінки, через дві — видали дипломи, і ми подалися в заздалегідь найнятий ресторан. Яким же було моє здивування, коли я побачив, що в атестаті, котрий супроводжує диплом, у мене з української журналістики значиться п'ятірка.

Під чаркою я попросив пояснення в Дмитра Михайловича.

— Знаєш, бачу, що ти в нашому ділі людина не випадкова, може, як і мені, колись захочеться навчати студентів, то нащо тобі перездавати потім журналістику? Думаю, п'ятірка тебе не образила?

...Отже, складалося так, що журналістика мала до мене більшу прихильність, ніж література. Правда, і тоді, і потім не міг провести між ними чіткої межі або кордону. Та її, власне, й нема. Хто скаже, де література, а де журналістика у Степана Колесника чи Василя Пескова? Назви їхню творчість журналістикою — буде високий клас, назви літературою — клас усе одно залишиться той же. Зразу видно, що це не ремісництво. Ось що головне. Для мене це теж було критерієм. Навіть заміточку до стінгазети я в переважній більшості випадків, силкувався писати на рівні притаманних мені здібностей. Щоб не нижче.

Правда, ми тоді на радіо завиграшки робили стінну газету чотириметрової довжини, і там було своєрідне змагання стилістики і стилю, в якому всім давав фори Віталій Григор'єв, мовчазний, сумирний, суперскромний диктор, вищою мірою освічена й талановита людина. Він же і розмальовував нашого «Мікрофона», з дивовижною точністю хапаючи деталі зовнішності, характерного жесту чи харизматичної звички, за якими вгадувалися живі герої публікацій.

Наша молодість любила розваги. Ми запросилися в гості до колег-сусідів з Хмельницького. Поїхали до них під приводом вивчення їхнього

досвіду, хоча нічим особливим вони не уславилися і нічого нам у них було переймати. Хотілося просто зустрічі, щирої розмови без помпезності, зрештою — знайомства з атмосферою колективу, який займається тим же, що і ми, але зовсім інший за складом людей. Якби довелося звітувати, чи корисна така зустріч, то сказав би, що, безперечно, корисна, але чим саме, то це вже запитання. Тим, що — розкутість, нюанси в дрібницях: «Ось у вас це так, а у нас — так. Де краще — не скажеш, але я можу при нагоді скористатися з твого досвіду, а ти з мого». Іншими словами, тут має значення саме розсип дрібниць, моральна втіха з того, що ти їх почув чи побачив, можеш зіставити не з чиеїсь принуки, а з власного бажання, а не хочеш зіставляти, то це вже твоє діло. Воно якось і само зіставляється в потрібну хвилину.

Напросившись у гості, мушили показати і власний почерк гостинності. Причому це той випадок, що не терпить зволікання. Умовились, що за три тижні вони — у нас. Складено списки представницької делегації. Кількість осіб не обмежувалась, але список був потрібен для маленького секрету — на кожного гостя готували паперового прапорця на дротику з зазначенням його посади. За цим прапорцем ти обираєш своє місце і ведучі безпомилково піднімають тебе, коли треба надати слово. Це і помпезно, і весело. А найвеселішим був початок. Коли гості увійшли до великої студії для концертних записів, на їх голови впало приголомшливе повідомлення Саші Воронюка, який дивовижно копіював голос Левітана: «Увага! Увага! Працюють всі радіостанції Радянського Союзу! Слухайте важливе повідомлення ТАРС. Сьогодні орди отамана Хмиза перетнули кордони Вінницької області і окупували облрадіокомітет».

Шок тривав недовго, але він таки був і розрядився бурхливим реготом обох сторін. «Орди отамана Хмиза» — це Хмельницький радіокомітет на чолі з його головою Сергієм Хмизом. Вони належно оцінили жарт, хоча попервах не могли збагнути, як це нам вдалося записати на плівку самого Юрія Левітана, поки не дізналися про хист Саші Воронюка.

Приємно вразило гостей і те, що їх тут чекали, до їхньої появи готувалися, як до свята. Кожен сідав до свого прапорця саме з цим відчуттям. А щоб в гостей не було враження, що ми хочемо «втерти їм носа», Владилен Совко, який умів бути по-справжньому гуморним і делікатним, попрохав не ображатися, бо у нас, мовляв, уже нагромадився певний досвід. Тим, що приймають гостей першими, завше доводиться трудніше — вони починають з нуля. А тому ми зупинимося на головному не більше двох годин (з яких година — пленарна і година — практична), а потім присвятимо свій час найголовнішому другорядному, яке вже пахне і булькає в усіх «загашниках» радіокомітету. Все це сприймалося з доброзичливим сміхом і, коли настає застілля, ми вже — брати і друзі, від яких нема секретів і таємниць. Усі тільки дивуються — чому ідея зустрічатися колективами дозрівала так довго, адже виникала вона і в Хмельницькому, і у Вінниці вже давно?

Так і не знаю, що ми запозичили в хмельничан, а що вони — в нас, але пам'ять про ту першу зустріч залишилася назавше і увійшла в історію обох

(тепер уже телерадіокомпаній) назавше, як одна з яскравих їхніх сторінок. Мені здається, що їм дуже сподобалася наша весела чотириметрова стінгазета, ну, а нам, звичайно, приміщення їхнього радіокомітету, не пристосоване, а спеціально збудоване і технічно оснащене. Тут Вінниця відставала довго-довго і виходить на подобу нормального радіокомітету тільки зараз, під кінець першої десятирічки третього тисячоліття. Виходить з великими труднощами та одразу, здається, і відстає — наш радіокомітет красивий, має сучасний дизайн, непорівнювану озброєність лицарів мікрофону, але цим лицарям уже тісно в переобладнаному приміщенні — нам жилося вільніше. Нас було менше і кожен з нас мав свого куточка, щоб усамітнитись, коли треба. А це так важливо, коли треба думати і творити.

Згадуючи відверту змагальність трьох інформаційних центрів нашої області — «Вінницької правди», «Комсомольського племені» та обласного радіо, хочу сказати, що «Вінницька правда» за статусом органу обкому партії і облвиконкому займала основну інформаційну нішу, їй відводилася і найбільша питома вага серед тодішніх мас-медіа, але не скажу, що вона завжди була справді найсильнішим засобом агітації і пропаганди. Дуже часто, особливо в період зернових жнив і збирання буряків, на чому зосереджувались усі зусилля інформаційних і пропагандистських центрів, «Вінницьку правду» неможливо було читати. Власне, у ній нічого було читати, крім задовбаних рейдів про те, скільки хто скошив, а хто не скошив, яка в якого трактора лопнула гусениця, а в якого комбайна зіпсувався бункер і чому не було своєчасно привезено болт, гайку чи шайбу Іваном Івановичем Івану Петровичу. Цими рейдами всуціль забивалися всі сторінки, від них нормальну людину вернуло, бо якщо їй і випадала якась вільна хвилинка перепочинку і рука простягалася до газети, то там знову було про хліб, стерню, косовицю і запчастини. Людину буквально зацьковували одноманітним інформаційним перетворювачем на додаток до машини, бурякового і зернового поля. Тим часом, колеги з «Вінницької правди» пишалися цими рейдами, бо це було найосновнішим для області, і вони почувалися тими, що «теж збирали». Це була пошесть, яку міг би збити обком партії, але він боявся втручатися, бо колесо крутилося, хліб і буряки треба було зібрати, стратегічні установки на те, що не хлібом єдиним живе людина, одразу забувалися і відкладалися на потім.

Чому Таратута любив щоранку слухати радіо?

Тому, що хитрий Совко виносив на понеділковий ранок щось неординарне, бойове і цікаве, а в «останніх вістях» намагався ставити репортажі, узагальнення і критичні укуси «Джмеля» у виконанні чудового артиста Миколи Кравченка, підготовлені такими майстрами ефіру, як Лідія Чуклінова, Тимофій Бобирикін, Євген Захар'яш, Євген Київський.

Совко побоювався редактора «Вінницької правди» Володимира Орлика (член бюро обкому партії, партійний бос, якого неодмінно зустрічають на межі кожного району, не завжди справедливий, але гострий на слово) і не любив його за поблажливе ставлення як до значно меншого і нижчого. Але це не заважало йому бути амбітним і конкурентноздатним.

Рівень передач обласного радіо був у переважній більшості вищим від матеріалів «Вінницької правди», і тому Орлик не один раз запрошував наших до себе. Але вони не дуже йшли. У Совка було важче в розумінні навантажень. Що не кажи, а в газеті, написавши матеріал, ти вже виконав завдання. Тим часом на радіо, написавши, тільки починали основну роботу з підготовки передачі — оператори чистять магнітофонні записи, ти підбираєш музику або готуєш звукові ілюстрації для запису тексту зі студії. У Совка було легше в плані моральному — він усе-таки в переважній більшості випадків рахувався з тобою, не чавив на психіку, з ним можна було сперечатись і обстоювати свою думку. А Орлик був керівником авторитарним, умів дати зрозуміти, що таких, як ти, багато, а він — єдиний. Це була копія обкомівських порядків, перенесена на редакційний колектив. На радіо старший редактор редакції (аналогія з завідуючим відділом газети) нічим не відрізнявся від рядового редактора чи кореспондента, а в газеті він уже вважався начальником. Корпус заввідділів був панським прошарком, на яких падало більше партійної ласки, вони легше заходили до редактора, їм доручали писати по передовій статті щотижня з обов'язковою оплатою у 25 карбованців (така собі синекура для обраних). «Заввідділом» — звучало уважисто. Йому могли поза чергою дати квартиру, якщо таке рішення прийме місцевком, а він приймав те, якого треба було Орликові.

Самоповагою у власних очах переймалися працівники органу обкому партії і від того, що всі вони користувались послугами ліксанупру — цієї начальницької лікарні, де ніхто ніколи не стояв у довгих чергах, де було вільно й просторо у чистих світлих палатах, де лікарі і медсестри демонстрували комуністичну повагу і люб'язність до хворого.

У «Вінницькій правді» панував дух армійської дисципліни, завідувачі відділами пильнували за порядком, щоб ніхто не галасував у коридорах, голосно не говорив і не захоплювався. Атмосфера чернечої покірливості вчувалася по-особливому після гарячого звукового котла радіокомітету. Ми були живими, розкутими, жили набагато цікавіше. Смішно було чути, що коли Орлик не в настрої, то коридорами першого поверху редакції не ходили, а шмигали. Як миші! Щоб не втрапити на очі сердитому котові. Сердитість була гучною — під поганий настрій Орлик сідав за піаніно і любив довго грати. Ніколи не чув оцінок цієї гри спеціалістами, але той факт, що цей суворий і сердитий чоловік, який писав статті тільки в співавторстві з кореспондентами, а отже, не вмів писати їх сам, мав якийсь хист бодай до музики, додавав йому певного загадкового шарму. У хвилини доброго настрою він, кажуть, був дотепним, але це була дотепність начальника, яка вмить могла перейти у гнів. Орлика боялися, і той, хто мав літературний талант чи зв'язки зі столицею або газетами інших областей, намагався якнайшвидше вивільнитися з-під його важкої руки. Важкість ця бачилася навіть у тому, що Орлик буквально спопеляв працівника, який наважувався друкуватися в республіканських газетах чи журналах. Цей «гріх» був непростим: якщо працюєш у «Вінницькій правді», то всі твої сили і здібності мають бути використаними тільки тут, тобі за це платять. Правда,

відпускав він людей з дивовижною легкістю, що було просто дивним на тлі нашого демократичного Совка, який тримав здібного кореспондента руками і зубами. Пам'ятаю, коли Петра Рудого переманювали до «Вінницької правди», то зчинилася справжня веремія: на ноги були підняті і партбюро, і місцевком, і члени комітету. Мовляв, зрада, пошук легшої роботи. Пробували підключати навіть обком партії, хоча це було нелогічно — чоловік ішов підсилювати своїм талантом головний інформаційний орган області. Треба сказати, що Петро Рудий з його вибуховим характером недовго «ходив під Орликом» — він там учинив справжній бунт, загітував людей, і редактор тільки одним чи двома голосами пройшов до складу свого партбюро, та й то завдяки лише тому, що в останній момент Рудого «заклали».

Окремим життям жила молодіжна газета «Комсомольське плем'я». Попервах вона виходила маленьким форматом, але дуже гарно версталася, редагувалася і була прикрашена такими іменами, як Олекса Прихожай, Леонід Пастушенко, Григорій Усач, Леонід Міщенко, Віолета Мацюк, Василь Губарець, а потім, з виникненням раднаргоспів і різних хрущовських утворень, її формат збільшили вдвічі, підпорядкували Центральному Комітетові комсомолу України, зробили зональною на Вінницьку, Хмельницьку, Тернопільську і Чернівецьку області, прислали з Києва сміливого бойового редактора Іллю Бердника. Услід за ним з'явилося поповнення — Михайло Скуратов, Андрій Коцюбинський, Віктор Чижевський — всіх і не згадати. Хлопці палали гарячим ентузіазмом, не боялися зачепити за живе голову раднаргоспу Япаскурта, ідейного вождя і натхненника, розумного, але вкрай консервативного секретаря Вінницького обкому партії Андрія Федоровича Олійника. На його зауваження Ілля Бердник реагував досить зухвало:

— Я вам не підпорядковуюсь. Ми — газета ЦКЛКСМУ!

Це йому аукнулось — забрали з області, пішов заступником редактора в «Сільські вісті», потім — редактором у галузевий журнал «Механізатор України». Власне, «Комсомольське плем'я» в зональній іпостасі проіснувало, певне, півтора року і знову стало обласною газетою, залишивши за собою великий формат. Як і комсомол, газета сприймалася в народіві не дуже серйозно, однак вона була цікава своїм великим гроном обдарованих авторів. Саме тут розквітли літературні таланти Миколи Рябого, Леоніда Пастушенка, Григорія Усача, Романа Андріяшика. Саме тут всіма барвами заграли публіцистичні задатки Жори Сенкевича, Анатолія Заблоцького, Олександра Гетьмана. Саме фотокореспонденти «Комсомольського племені» Олександр Гордієвич і Валентин Хомлак давали предметні уроки воістину красивої і динамічної фотоілюстрації, утверджуючи новий стиль невиробничого знімка, де замість свинарки з поросям і соскою, колгоспниці з буряками чи кукурудзою в руках, поставала жива розкута людина, піймана об'єктивом фотоапарата тієї миті, коли думає, зосереджується, сміється, дивиться на Божій світ з цікавістю творця, а не робота чи машини.

Пишучи оці спогади, я собі думаю, наскільки пішла вперед наша журналістика впродовж того півстоліття, у якому мені випало жити і

працювати. Від нековирної колимаги друкарського «Ундервуда», «Ятрані», «України», «Оптіми», від перших портативних недоробок вітчизняного і закордонного розливу, півпудових магнітофонів і напівсліпих незручних фотоапаратів, до безшелесних комп'ютерів, кишенькових диктофонів, цифрових знімальних засобів з практично необмеженими можливостями працювати впродовж доби, не думаючи про плівку, її збереження і подальшу з нею роботу. Земля і небо! Століттями йшли від гусячого пера до металевого, від стаціонарної машинки до портативної, від фотокамери до фотоапарата, від лампи до напівпровідника, а назва електронно-обчислюваної машини вмить переінакшила світ. Комп'ютер, Інтернет, мобільник штовхнули людство в сферу супершвидкостей і суперможливостей. Залишається тільки пошкодувати, що до тебе це прийшло тільки на схилі віку, тільки незадовго до фінішу.

...Мене, людину, яка ніколи не ув'язувала своєї долі з роботою на радіо, вабила до себе газета. Це було моє, я носив туди кореспонденції і замітки. Мені цікаво було друкуватися, переробляючи нековирні тексти радіобесід і розмов, вирівнюючи їхню стилістику, вдосконалюючи настільки, щоб мати насолоду від чіткої ритміки і легкості викладу. Це теж була школа. Може, найкраща з усіх шкіл, бо ніхто тебе не силував цим займатися, ти запровадив її сам для себе. Цими публікаціями я дуже часто підтримував сільгоспвідділ «Комсомольського племені» і був своєю людиною в «хліві», до якого входили Микола Рябий, Жора Сенкевич, Сашко Гетьман, а пізніше — Володя Цвігун. Якщо Володя ще навчався, то ці троє були майстрами: Микола — з почерком письменника, Жора — теж, але по-своєму, з заглибленням в економіку, якій віддав багато часу, допитливості і любові, а позаяк образна мова з нього «так і перла», то його називали сільськогосподарським письменником. А ще він був дотепним, веселим, легким на слово, приємно-колючим, бо сприймав людей без осуду і критики, вважаючи себе не кращим від інших, хоча був набагато кращим багатьох.

Сашко Гетьман теж був мовником, але не такий бурхливий, як Микола і Жора, зате доскіпливіший, сказати б — уїдливіший, бо любив болісно ущипнути. Сашко кохався в історії і книгах, знав, у кого є якась старовина чи давня бібліотека. Мені, наприклад, він привіз два томи (другий і четвертий) словника Бориса Грінченка і це було відкриттям. Я тільки чув про їхнє існування, як про якусь казку. А тому накинувся на них з азартом, відкриваючи з подивом наявність таких ненормативних слів, які були для мене під моральною заборонаю. Я й не думав, що вони колись десь друкувалися чи друкуються. Часом Сашко давав читати таке, що аж дух перехоплювало.

Скажімо, лист Веніаміна Каверіна до секретаря Спілки письменників Радянського Союзу Костянтина Федіна з гіркими докорами за негативне ставлення до творчості Солженіцина. Мене вражала та обставина, що люди, яких ти подумки маєш за честь і совість держави, можуть не виправдати твоїх сподівань і негативно ставитися до того, що підтримують усі совісні люди. Якимось по-особливому сприймалося мною і звернення Каверіна до

всесоюзного літературного метра з дивовижною простотою: «Костя, ти розумієш...». У моїй голові, мабуть, не вкладалося, що там, нагорі, не одні небожителі і ангели, а звичайні люди, і можуть вони думати не так, як повинні б, а так, як вигідно чи зручно. Страшно вразила також невеличка статтечка про те, як Сталін в громадянську під Царициним наказав утопити баржу з живими людьми — білогвардійськими офіцерами.

Ці листи і факти в «хліві» не обговорювались, їх кожен читав і переварював самотою, але настане той час і день, коли Сашка Гетьмана покличуть на вулицю Дзержинського, виб'ють зуби, прийдуть додому з обшуком, переріють і опишуть чудову його бібліотеку і змусять скласти список усіх, хто був «абонентом» цих читальних скарбів. Мене Сашко правда, не назвав, але Жору терміново звільнили з посади секретаря парторганізації редакції, Миколі записали сувору догану, хоча він тоді вже перейшов у «Вінницьку правду» — дістали й там, тим паче, що це було недалеко. Самому Сашкові довелося попрощатися з журналістикою — дорогу в засоби масової інформації йому перекрыли капітально, вовчий білет духовного дисидента не забороняв хіба-що копати канави і вергати каміння в кар'єрах, чим Сашко і займався, поки вдалося нарешті пробитися в галузеві журнали механізації і тваринництва, де можна було писати хіба-що про худобу, трактори, плуги і машини.

Утім, Сашко Гетьман був не першим страждальцем, вийнятим із журналістських шеренг жорстокою рукою КДБ. Першим був усе-таки наш земляк, славетний публіцист Степан Колесник, який після закінчення університету залишився працювати в столичній «Радянській Україні» кореспондентом по Київській області. У нього були чудові стосунки з першим секретарем обкому партії Петром Шелестом. Саме Шелест подбав про те, щоб Степанові дали квартиру, цінував блискучого журналіста й оратора. Колесник взагалі — всебічна людина. Ще студентом був одним із керівників університетської комсомолії, возив на цілину і за запахом романтики молодіжні студентські ешелони в усі кінці Радянського Союзу. У газеті Степан Павлович теж швидко став провідним публіцистом, його вже примітила й «Правда» і «прощупувала» на предмет можливого переходу до найпрестижнішої газети СРСР.

Але тут Степанові випало написати статтю «Верблюди і капуста» про штучне зрошення на Україні, де він буквально розніс недолугі зусилля партійної влади з налагодження поливної системи, яка затратила фантастичні гроші на труби і гідранти, але не влаштувала водосховищ. Написане винахідливо, талановито, образно, воно так дістало самого Шелеста, що редактора Юрія Зарубу і автора, рядового кореспондента газети Степана Колесника, викликали на килимок спеціально скликаного засідання Політбюро. Була прийнята розгорнута постанова, якою Степанові оголошували сувору догану з занесенням до особової справи, виганяли з роботи і забороняли працювати в пресі. Найтяжчим ударом для Степана був четвертий параграф постанови про обнародування цього документа в усіх засобах масової інформації — боявся того, як сприйме це його рідний батько,

який дуже пишався своїм талановитим сином. Боявся не дарма — якщо батько витримав того разу, то наступного, коли сина вже виключили з партії, він не переніс і помер.

Степан Колесник завше дуже високо ставив мужність і хоробрість редактора газети Юрія Заруби. Без цих його якостей «Верблюди і капуста» ніколи б не була надрукована. Він не боявся відповідальності, і коли на Політбюро промайнув аргумент, що це неправильний Колесник підвів правильного Зарубу, то Юрій Володимирович мужньо наголосив, що ніхто нікого не підводив — він особисто підписав статтю до друку. Мабуть, у Шелеста були ще якісь інші міркування з приводу майбутньої долі молодого редактора, однак над ним, певне, висів якийсь фатум. Невдовзі «Радянська Україна» надрукувала на першій сторінці цілком лояльного вірша якогось українця з Канадської діаспори, але він виявився жорстоко-провокативним. Гомеричний регіт прокотився коридорами всіх засобів масової інформації України, коли зарубіжні радіостанції повідомили, що в тому лояльному вірші треба читати згори донизу перші літери кожного рядка і тоді вийде: «На москалів, ляхів і юд точить ножі і там і тут...» Цей акровірш коштував Юрію Зарубі його високої партійної посади. Але це свідчило і про те, що світ сміявся над нами і нашими потугами робити з кривої, сліпої і горбатої радянської «демократії» писану красуню.

Суперталановитий письменник і журналіст Степан Колесник, повний сили і енергії, не мав за що купити скибку хліба. Коли до нього приходив Сашко Гетьман, який шукав якої-небудь фізичної роботи в Києві, то Степан не міг дати йому навіть карбованця. До початку 80-х років усі редакції були густо обплутані павутиною жучків і таємної агентури. Пам'ятаю, якоїсь суботи я зателефонував Жорі Сенкевичу і запитав, чи нема у нього в столах якої-небудь націоналістичної літератури? У понеділок на політзаняттях з національного питання мені виступати, а я не маю в руках ніякого підсобного матеріалу.

Жора сказав: «Приходь!», дав мені якусь там брошуру, а позаяк був вихідний і ми були молодими й здоровими, а якраз підоспіла година обіду, то вирішили податися в кафе, зване в простонародді «Рогами і копитами». Там замовили по сто грамів горілки з закускою, сіли собі і гомоніли про своє. «Комсомольське плем'я», треба сказати, «дислокувалося» в тому ж будинку, що й обком комсомолу, функціонери й переважна більшість активу знала журналістів у лице, ходила в одні й ті ж заклади громадського харчування, а тому хтось з них підійшов до нас і шепнув: «Хлопці! Отой жлоб, що сидить за сусіднім столиком, читаючи газету, увійшов услід за вами, нічого не замовляв і вам не завадило б запросити його до свого столу, щоб краще чув, про що ви говорите».

— Стукач чи що?

— Не знаю. Це ваше діло.

Ми допили, замовили ще по сто, але вже на трьох, і підійшли до того, що затулявся газетою:

— Чуєш? У тебе нема рубля на чарку горілки, то йди до нас — ми тобі

вже взяли.

Він дивився на нас вибалушеними очима, а від носа на лице розтікалася жовтава блідість: думав, певне, що будемо його бити.

— Хлопці! Та це я так. Просто зайшов перепочити.

— Ми тобі й пропонуємо компанію, щоб було веселіше.

— Ні, спасибі, спасибі. Я уже йду.

Він швиденько вшився. Пізніше бачили його не в цивільному, а в лейтенантському мундирі — стукач не був сексотом, послали, мабуть, того, хто трапився під руку, чи перебував на чергуванні — телефонний жучок спрацював справно, треба було реагувати негайно.

З цими жучками на радіо ми мали особливо багато клопоту — Совко часто ошелешував нас такими інформаціями, що ми починали зиркати один на одного з недовірою і підозрою — хто продає? Ось сиділи позавчора шестеро, гомоніли між собою, а сьогодні шеф уже «ділиться» такими враженнями, ніби сидів з нами за одним столом. Давав зрозуміти, що нас підслуховують, а згодом й самі вичислили «добровольця» зі спецзавданням. Сумніву, що це він, уже не було ні в кого. Сумніву не було, а вірити не хотілося. Чим же вони тебе, друже, взяли за зябра, чим залякали чи спокусили, що ти нас продав?

Нема відповіді і не буде. Друг той уже в кращому і спокійнішому світі.

Лопнув обруч коло діжечки...

Владилен Совко обрав собі в заступники Дмитра Педорука. Він не був найсильнішим журналістом колективу, але відзначався каторжним працелюбством, жорсткою дисципліною і що — найголовніше: розумінням людських слабкостей і терплячим ставленням до них. Він ніколи нікому нічим не докоряв. Коли тобі треба було кудись піти чи поїхати, не допитувався недовіжливо — для чого, до кого, навіщо? Якщо треба — будь ласка. Чи пішки, чи машиною, в місто чи на другий кінець області. Слово «треба» для Педорука було головним виміром діяльності. Його чітко розпланований день не міг бути порушеним, і Дмитро Григорович був непоступливим щодо часу і транспорту тільки тоді, коли це заважало самому реалізувати свої плани. Він дуже багато встигав. Зазвичай його робочий день двічі-тричі на тиждень починався о шостій ранку. В цей час Дмитро Григорович ходив читати лекції як пропагандист товариства «Знання» в робітничі колективи міста, а якщо точніше — прямо в цехи. Прикметно, що тексти цих лекцій він писав особисто, не переспівуючи чужого. Мабуть, у цьому була його цінність як лектора, бо багато тих, хто бере готовий текст, а дуже мало тих, хто творить сам.

Водночас Педорук був ще й вічним депутатом міської ради, мав свій округ і в його маленькому кабінетику часто можна було зустріти бойових дідусів і бабусь, котрі приходили з квартальних комітетів з постійними скаргами і проблемами, з суворими, замуrowаними гнівом ликами, а виходили від Дмитра Григоровича розпогодженими й усмішливими — він умів з ними не тільки розумно й чітко розмовляти, а й вирішувати проблеми, завдяки колу знайомств (свого часу працював у комсомолі, багато його однокласників виходили на орбіті міської влади, ставали керівниками колективів, партійними секретарями).

А ще Педорук, будучи від природи людиною кмітливою і дотепною, у вихідні і свята очолював суддівські бригади різних кавеєнів, засідав і створював якісь клуби за інтересами й захопленнями. У місті він був популярною особою і активним діячем. Тому й не дивно, що Совко призначив його до себе заступником і головним редактором. Доводилося багато читати, а ще ж і самому робити передачі й репортажі. Не раз, ідучи додому, я відчиняв двері Педорукового кабінету, щоб попрощатись. Перед ним лежала купка редакційних матеріалів і розгорнута книжка якихось нормативних актів чи кодексів — заочно кінчав юридичний інститут, конспектував з притаманним йому сумлінням усе, що було треба, і належав до тих рідкісних птахів-альбіносів, які закінчують заочні відділення з червоними дипломами.

Я віддавав належну данину поваги цій геніальній трудоголії ще й тому, що в одній з трагічних вуличних перипетій йому, членові комсомольської дружини, знавіснілий п'яний хуліган вибив око. Можна тільки уявити, яких вольових зусиль коштувало Педоруку дотримуватися такого стилю життя. З ним було легко працювати. Легше, ніж з Совком. Принаймні, мені. Бо я теж завше планував свій день. Хоча не настільки чітко, як Педорук. Іноді, коли

«находило», я міг сісти і годину-другу або й довше писати те, що не планувалося. Це були творчі «бзіки», дорогоцінні радощі натхнення, що осявали тебе раптом, ні з того – ні з сього і стосувалися не виробничого процесу, а того іншого, що жило в тобі поза роботою і, мабуть, виходило з іншого крила твоїх уподобань. На жаль, натхнення (дуже примхлива духовна субстанція) не часто провідує пересічних людей, воно нічим не було зобов'язане переді мною, поводилося свавільно і тому чекати його не доводилось. Я просто писав кожного дня, сам цей процес для мене був приємним, майже фізично відчувалося, що в мені нарощуються «біцепси» невикористаного фактажу і образів, почувався все вільніше в поведженні зі словом, і хоча інколи писалося доволі важко, але не тому, що бракувало слів чи фактів, а тому, що в тебе вже був значно ширший, ніж попервах, вибір творчих засобів і ти мав обирати найдоцільніші, найточніші, ти ставав професіоналом. Робота мене настільки захоплювала, що я від неї ніколи не відпочивав і не хотів відпочивати. Блокнот і ручка завше були в кишені напоготові, ловив слова, речення, факти, випадки, біографії, долі. Знав, що багато чого не піде в ефір чи на газетну сторінку, але записував для повноти вражень. Вочевидь, це був імпульсивний інстинкт, передчуття і потреба широких полотен, які наростали в мені самі собою?

На летучках мене, зазвичай, підхвалювали, бо ж кажу, що доброзичливість у колективі культивувалась, хоча Совко щодо мене стримував надмірну похвальбу, вважаючи, що я можу задерти носа. Думаю, що мені це не загрожувало, але йому збоку було видніше. Утім, на цій основі у нас не виникало непорозумінь, всі наші непорозуміння колотилися в площині підходів до критики. Владилен Миколайович вважав, що треба бути обережним, обирати безпечні об'єкти і не дуже заглиблюватись, а найкраще: взявши критичний матеріал, тут же організувати реагування на нього, щоб бачили, що ми їм не вороги, а друзі, які хочуть не тільки шукати недоліків, а й негайно їх виправляти. Я вважав такий підхід профанацією критики, відвертою підлабузією і не приховував своїх міркувань. Кому така критика потрібна? Це ж якийсь стрижений їжак, підтасовка, симуляція активного втручання в дійсність і обман слухача. Совко добре знав, що це справді так, але дуже гнівався на відвертість. Можливо, йому було соромно за такий стиль, хотів догодити і критикованим (особливо якщо йшлося про впливових районних керівників), і тим в області, кому ця критика мала подобатись. Виходило, що безбоязно можна зачіпати тільки тих, хто в самісінькому низу. Як того, приміром, гайсинського голову колгоспу, якого я не збирався критикувати, але в якого показники були такими, що Совко сам не побоявся причепити до них критику, бо соціальна «дислокація» цього чоловіка не давала йому можливості захиститися. Совко дуже хворобливо реагував на зауваження обласного начальства, на кожную найдрібнішу репліку щодо облтелерадіо, негайно скликав «генералітет» і з його поведінки було видно зразу, що — якась притичина. Відсовував і засовував шухляди стола, перекладав олівці і ручки на ньому, перебирав папірці, а смагляве обличчя його аж чорніло від внутрішнього неспокою. Жалко було дивитися.

З'ясувалося, що Василю Миколайовичу не сподобалася якась передача. «Ну і що? Завтра зробимо кращу і сподобається. Не можуть же Таратуті подобатися всі наші передачі! Вони й нам не всі подобаються».

Не дай Бог було висловити ці міркування такої хвилини. Але я, бувало, висловлював, що викликала воістину праведний гнів, давало змогу зробити відповідні висновки й узагальнення, спрямовувати гнів у «потрібне русло», а отже, втихомирити і, зрештою, й вичерпати його. По часі він уже опановував себе, ставав нормальним і давав цілком тверезі розпорядження. Однак ніщо не минає марно. Критики більшало, відповідальність за неї витріпувала нервову систему і Владилен Миколайович, зваживши обставини, вирішив, що найкращою для нього посадою мала б стати посада керуючого Управлінням захисту державних таємниць в пресі, на радіо і в друкованій продукції видавництва, іншими словами — посада головного цензора. Зарплата там висока, службова «Волга» є, штату — троє дівчат, а вся діяльність регламентується параграфами чітких інструкцій. Керуючий там був передпенсійного віку. Совко взяв курс на його місце, домовився про все з давнім своїм другом Іваном Павловичем Грущенком, який на ту пору став секретарем обкому з агітації і пропаганди. Природно, що на місце Совка мав піти Дмитро Педорук, тим паче, що тандем у них склався чудовий, вони працювали душа в душу.

Готуючись до переходу на нову посаду, Владилен Миколайович почав активно демонструвати погіршення стану свого здоров'я і на столі у нього з'явилася спеціальна приставка, щось на зразок крихітної трибунки — вона дозволяла не натягати і не напружувати шиї, а тримати її рівно — з'ясувалося, що у нашого шефа за давнини шийний остеохондроз. На обід Владилен Миколайович тепер уже тільки їздив. Хоча йому було недалеко додому, почали возити — лікарі знайшли несподівану хворобу ніг. Очевидно, про ці зміни в стані здоров'я Совка хтось мав поінформувати першого секретаря обкому Василя Миколайовича Таратуту. Дмитру Педоруку зробити це було не з руки, І. П. Грущенко — не здогадався чи може відклав цю інформацію на пізніше, як тут стався фатальний збіг обставин — раптово помер керівник цензури. Таратута спитав Грущенка, кого він рекомендує на цю несподівану вакансію. Іван Павлович сказав, що найліпше підійде кандидатура Совка.

— Та ви що, Іване Павловичу? — обурено зреагував несподіваний Таратута. — З мого погляду, Совко чудово тягне свою лямку. У нього там повний порядок!

Заперечувати проти такої оцінки не виходило ніяк. У радіокомітеті запанував траурний настрій. Совко втратив бажану посаду, Педорук — теж. Хто в цьому винен?

Мабуть, Владилен Миколайович вважав, що Педорук мав усе зробити, щоб про стан його здоров'я довідався Таратута, а Педорук думав, що про це мав подбати сам Совко через Івана Павловича. Чорна кішка взаємного невдоволення поселилася між двома дійовими особами вчора ще зразкового тандему. Оскільки Владилен Миколайович був полохливішим, то подумав

собі, що Педорук почне шукати способу «попхнути» його з місця, на якому він до того засидівся, то й сам уже хотів утекти. А тут якраз, мов за щучим повелінням, десь загубився щойно одержаний з Києва документ, за яким треба було про щось там негайно звітувати. Ну, загубився — зателефонуйте, хай надішлють копію чи відрядіть шофера з машиною — хай привезе; скільки до того Києва — 250 кілометрів?

Ці міркування логічні для стану спокою і нормальної психологічної аури, а яка тут нормальна психологія, коли такі драматичні події?

— Це Педорук заховав документа навмисне! — почав підозрювати Совко.

— Чи став би я бруднитися об такий дріб'язок?! — обурився Педорук.

Лопнув обруч коло діжечки! Порозсипалися клепочки. Але ж життя триває. Працювати треба. Викликає мене Совко:

— Іване Степановичу! Треба написати для Києва довідку про висвітлення на обласному радіо теми розповсюдження передового досвіду в буряківництві.

— Поширену, помірну чи коротку?

— Коротку. Сторіночок на п'ять.

Це було у вівторок, а в четвер у мене — планове відрядження до Чечельника, готувати на понеділок передачу «під Таратуту». В середу я написав і віддрукував довідку, поніс до Совка здавати, а того нема і до кінця дня не буде. Я — до Педорука.

— Прочитай і прийми від мене довідку. Носив до Совка, його нема і не буде. А мені завтра раненько виїжджати.

— Добре. Прочитаю.

Прочитав, сказав, що все в порядку, сам віддасть Совкові, можу спокійно їхати.

У четвер, п'ятницю і суботу я був зайнятий передачею, в неділю — вихідний, у понеділок — традиційна летучка, а після неї Совко оголошує:

— О п'ятій годині — засідання комітету!

Це не дуже збіглося з моїми планами, я кудись збирався, а тому запитав:

— Що будемо слухати?

— А він наче й не знає! — недружелюбно зиркнув Совко на мене з-під лоба.

Я тільки стенив плечима і вже, вийшовши, запитав у хлопців:

— Що там має бути?

— Та тебе ж збираємося слухати за зрив довідки про передовий досвід у буряківництві.

Пішов я до Педорука.

— Що таке? Ти ж у мене прийняв довідку.

— Совко вважає, що вона відчипна і не прийняв її від мене.

Збираю я довідку в Педорука, несу її о 5-й годині на засідання комітету і, коли Совко оголошує: «Слухаємо Івана Степановича про зрив довідки для Києва», кладу йому на стіл свого відхиленого папера і кажу:

— Довідка ось, перед вами!

— Це не довідка. Це — відписка.

— Її у мене прийняв ваш заступник. Аби вона була відпискою, він змусив би мене переробити, а якщо не змусив, то які до мене претензії?

— Ну, ти завжди виправдаєшся. Є пропозиція оголосити догану з останнім попередженням! Усе. Засідання комітету закінчене!

Ми всі подивилися один на одного, потім — на Совка, але він уже нервово совав шухляди стола і опустив голову.

— Що це означає?

Ніхто нічого не міг пояснити. Такого ще ніколи не було. Совко міг бути всіляким, але ніколи не був смішним і жалюгідним. Він ніби змодельював ситуацію з багатьма знаками запитання. Навіщо комітет з безглузким порядком денним? Якщо довідка слабка, але прийнята твоїм заступником, то вина за це — на заступникові. Якщо ти не хочеш лаяти в цьому зв'язку заступника, то звернись до Волошенюка — хай допрацює. Але навіть засідання з цілком очевидним провальним наслідком? Більше того — за що догана та ще й з останнім попередженням, якщо ніколи не було інших попереджень?

Думаючи над цим, я дійшов висновку, що Совко спеціально вигадав спосіб запропонувати мені подати заяву на розрахунок. Він знав, що я не прийму незаслуженої образи. Очевидно, боїться, що Педорук почне формувати команду молодих однодумців, його можуть підтримати і якщо об'єднаються, то тоді стануть некерованими. Цілком можливо, що Совко у світлі цих підозр читав і мою довідку. Аби я здав її йому особисто в руки, то це було б одне, а якщо здав Педоруку, то — змовилися, щоб довідка для Києва була слабкою. Сьогодні — слабка довідка, завтра — якийсь звіт з наслідками, післязавтра — сигнал про якісь неподобства, дійде до обкому, а потім і висновок — старіє Совко, треба його міняти.

Я вирішив негайно поговорити з редактором «Вінницької правди» Володимиром Орликом. Ми жили майже по сусідству. Знав, коли він ходив на роботу, підійшов, привітався.

— Ти щось, бачу, хотів сказати?

— Заберіть мене до себе. Щось у мене з Совком перестало виходити.

— А в чому річ?

Я розповів, не приховуючи і своїх припущень з цього приводу.

— Якщо ви мене приймете, то я подам заяву хоч зараз.

— Домовилися. Тільки підпише — зразу ж іди до мене!

— Спасибі, Володимире Яковичу!

Ще було рано. Прибиральниця мила підлоги і витирала столи. Я написав заяву, одніс її в кабінет Совка і поклав на його стіл. Коли прийшов Женя Захар'яш, який був у нас секретарем парторганізації, я сказав йому, що подав заяву на розрахунок. Женя не здивувався.

— Знаєш. Учора після роботи він викликав мене і сказав, що коли Волошенюк подасть заяву, то він не буде заперечувати.

— Можна було лише здогадуватися, для чого той безглуздий спектакль

на комітеті. Боїться старий самого себе. А щоб йому легше було звітувати перед обкомом, то скажеш, що мені запропонували відділ пропаганди передового досвіду в обласному управлінні сільського господарства з меншими навантаженнями і більшою зарплатою. Запитай Совка, коли він підпише мені заяву.

Ну, звичайно, я сказав Жені і про розмову з Орликом.

— Можеш уявити його реакцію на мою появу у «Вінницькій правді»?

— Не дуже виразно, але це для нього буде шоком і тяжким ударом.

— Думаю, що на подяку від мене він усе одно не розраховував.

І справді. Коли наступного понеділка я прийшов на сесію обласної ради як кореспондент «Вінницької правди» і сів за два стільці від Совка, то він утік на другий ряд, щоб не вітатися. А як йому було поводитися, якщо заявив в обкомі, що Волошенюк стомився, плюнув на журналістику, згадав свою агрономічну професію і пішов на ту роботу, яка йому більше до серця?

У «Вінницькій правді»

«Вінницькій правді» виявилася не дуже потрібною моя радіокомітетська працездатність. Я працював у найнуднішому відділі — відділі партійного життя. Там цілком вистачило б однієї людини, а мене ж кинули на поміч Анатолію Непийводи і Паші Суківському. Потрібно було створювати видимість великої зайнятості і клопотаності. Тому надмірна увага надавалася плануванню, обов'язковим щомісячним партійним зборам, на яких треба було обов'язково виступати, щоб мати репутацію активної людини, політнавчанню і всіякому несуттєвому дріб'язку. Я швидко зробив відкриття, що справді ніякої організаційно-партійної роботи в парторганізаціях на місцях не існувало і не проводилось. З тяжкими потугами секретар парторганізації силкувався в розмові з тобою знайти хоча б щонебудь суто партійного, що відбувалося в проміжку між черговими зборами. Не відбувалося нічого. Ну, нап'ється якийсь комуніст до чортиків, наб'є дружину, почне розлучатися, вчинить дебош. Хіба це партійне життя?

Ну, добре працює, допомагає товаришеві, вчить молодшого від себе, не шкодуючи часу і вміння. Хіба це партійне життя? Це звичайна, буденна робота.

Партійним життям були б дискусії на тему керівництва партією, критика демократичного централізму, обговорення поведінки секретарів ЦК, які були оповиті ореолами святих далай-лам. Але це вже було б не партійне життя, а бунт, непокора, неправильна поведінка, порушення єдності злютованих ленінською дисципліною рядів. Замовляли виступи секретарів обкомів, райкомів, парторганізацій на нудні, нечитабельні теми, вар'юючи тільки заголовками наступального характеру, щоб тріщало і тріскотіло. Дуже дошкульний ходив тоді анекдот у руслі цієї теми. До далекого порту під назвою «Комунізм» ішов собі корабель, капітан якого вирішив запросити в класиків марксизму-ленінізму відповіді на запитання, чи правильний напрямок, чи не збилися з курсу. Відповів Карл Маркс:

— Напрямок вірний, а використання енергій турбує, бо 95 відсотків затрачається на гудки і тільки 5 працює на гвинт.

Значення партійних організацій полягало в тому, що вони мали завданням постійно схвалювати всі рішення союзних, республіканських, обласних і районних партійних органів. Виявити якусь ініціативу можна було хіба що з їхнього дозволу. Вияв цієї ініціативи самотійно вважався крамолою або підкопом під авторитет голови колгоспу, директора радгоспу, заводу чи фабрики. Пильно дотримувалося правило — керівник виробничого колективу за всіма статтями мав бути на голову вищим або сильнішим від секретаря парторганізації. Якщо траплялося навпаки, то секретар ставав головою чи директором. Унаслідок цього в країні склався цікавий розподіл влади: якщо в Москві, Києві все вирішував ЦК, в області — обком, у районі — райком, то на місцях — голова колгоспу, директор радгоспу чи заводу і фабрики. Іншими словами, партії, як керівного органу, в суспільстві не існувало, було прикриття і димова завіса. Якщо приїздив у село великий партійний чиновник з області чи району, щоб вирішити будь-яке серйозне

ділове питання, то обов'язково звертався до голови чи директора. Фактично вся грандіозна, хвалена, керівна партійна структура опиралася не на партію, а через неї — на народ, а на голову колгоспу і директора. Фактично це була більшовицька узурпація влади. Для підтримання такого стану речей і доводилося тримати небачених розмірів каральний апарат на чолі з найлютішими опричниками комунії — кадебістами.

Щоб не страждати від нудьги, я випросив собі в Орлика сторінку про природу, якою ніхто не займався, а також сторінку про молодіжне життя Вінниччини, не опирався, коли посилали на сесії, активи, мистецькі свята і виставки. Саме в газеті у мене вивільнявся час і для занять літературою. Я писав для «шухляди», не думаючи про вихід на сторінки журналів і книжок. Принаймні поки що.

Орлик ставився до мене з повагою — працювати коні скрізь потрібні, від них є користь. Зайнятий роботою, я не дуже вникав у те, що редакторів вже ось-ось шістдесят і що в нього розладжуються стосунки з обкомом. Мене послали до Ямполья на поміч нашому сільгоспвідділу готувати сторінку до початку сезону цукроваріння. Я сидів на приймальному пункті Гонорівського цукрозаводу, гортав сторінки щойно принесених газет і раптом знайшов у «Правді», органі ЦК КПРС, велику статтю Михайла Одинця «А Васька слушає да ест». Це була термоядерна бомба. Для «Вінницької правди», принаймні. Кореспондент газети чехостив Вінницький обком за погані стосунки зі своєю газетою. Коли не подобалися публікації, висловлювалися вкрай негативно, вимагали узгоджувати кожен крок, а за статтю, однойменну з тією, що в «Правді», допитувалися, якого Ваську газета має на увазі (і голова облвиконкому, і перший секретар обкому носили імена Василів). Одразу виникало запитання: «А хто знав про ці допити, крім Орлика?» Отже, це він повідомив факти кореспонденту «Правди». Але ж навіщо, з якою метою? Адже до пенсії один чи два місяці? Перетерпів би, зрештою, як терпів попередніми роками. Адже й тоді стосунки з обкомом не були безхмарними. Для чого йти на катастрофічне їх погіршення? Можна доробити спокійно. Виступ «Правди» не поліпшить їх, а погіршить.

Чим довше я над цим розмірковував, тим більше переконувався, що цієї статті хотіла сама її жертва, себто В.Я. Орлик. Він, очевидно, відчував, що стосунки загострилися настільки, що зразу після 60-річчя його проведуть на пенсію. І не уявляв, як йому там буде після 33-х солодких років редакторства. Що не кажи, а йому працювалося чудово під крилом Павла Пантелеймоновича Козиря, який поставив його на своє місце і всіляко підтримував. Дисконфорт почалися після того, як Козиря забрали першим в Одеську область, а його крісло зайняв молодий Таратута, який не раз зустрічав Орлика на межі, як великого обласного начальника, працював у Крижополі, Хмільнику, Ямполі. Орлик, певне, не виявляв належної шаноби до «салаги», котрий швидко піднімався шаблями кар'єри, а, випурхнувши на обласну орбіту, дивовижно легко і органічно вписувався в крісла секретаря обкому з сільського господарства, голови облвиконкому, а тепер ось і першого секретаря. Це дратувало амбіцію. Цілком можливо, що і в самого

виникали думки про секретарську посаду, десь колись зірвався, десь самолюбство старшого прорвалося не тим словом, найшла коса на камінь, і ось нарешті стаття в «Правді».

Ми чекали громів і блискавиць, а їх не було та й не було. І тоді стало зрозумілим, що і не буде. На таку критику центрального партійного органу, за неписаними законами компартійної ієрархії, треба було давати статечну, ґрунтовну відповідь з відтінком неодмінного каяття — так, винні, так, дослухаємося до розумної критики, виправимось і вирівняємо стосунки. За такої ситуації Орлика ні в якому разі не можна було спровадити на пенсію, бо це сприйнялося б як помста за високу партійну принциповість. Володимир Якович елементарно «взув» обком партії і на рік продовжив своє перебування в редакторському кріслі.

Ніхто ніколи не думав, що на його місце прийде Владилен Миколайович Совко. Але він прийшов, завдяки своєму другові Івану Павловичу Грущенку. Того дня, коли була інавгурація, Совко сказав, що не прийшов сюди виконувати роль нової мітли, але це були тільки слова. Його терплячки не вистачило й на півроку. Я стояв у черзі на розширення квартири і до мене прийшов покірливий місцевком перевіряти метраж. Чи справді нема на кожну живу душу шести з половиною метрів житла, а коли з'ясувалося, що таки нема, на п'ять карбованців урізав мені посадовий оклад. Це була така вже дріб'язкова мізерія, що на неї інший, може, й не зреагував би, але в мене загострена реакція на несправедливість. Я буквально вибухнув від обурення і спеціально перед тими, хто Совку обов'язково передасть це обурення. Через пару днів прийшов до мене завідувач промислового відділу, він же й секретар парторганізації газети.

— Я до тебе як до члена партбюро. Совко каже, що ти розповсюджуєш про нього упереджену інформацію і він хоче подати на тебе скаргу.

— Я його дуже добре знаю — ніякої заяви подавати не буде, бо здогадується, що я там скажу. А ось ти йому передай, що я подам до суду, і оскільки оклад врізати не дозволено ніякими законами, то виграю, і це буде комедія на всю Вінницю. А щоб цієї комедії уникнути, то буду звільнитися. Але за умови, що він не чинитиме ніяких перешкод, а відпустить мене спокійно і негайно.

Я з великим задоволенням пішов від Совка знову на обласне радіо, однак уже за угодою — аби лиш зберегти стаж. На ту пору в мене була угода з видавництвом «Урожай» — писав брошуру агроному з Теплика Миколі Юхимчуку.

Дощ над Шляховою

Брошурка Миколи Юхимчука була моїм першим твором (більшим від нарису), надрукованим окремою книжечкою. Робота видавництву сподобалась, і мені запропонували написати чотири аркуші про хліб Шляхової. Бажано, щоб ці аркуші були насичені не стільки агротехнікою, як людьми.

Мене це порадувало — цілком цивілізований, як для галузевого видавництва, підхід, адже там завше перейняті машинами, міжряддями, нормами висіву, внесенням добрив і т.д. А тут — така приємна несподіванка. Шляхова особисто для мене була цікава ще й тим, що на ту пору вона жила вже без Василя Кавуна — знаменитого голови колгоспу, піднятого на котурни слави Микитою Хрущовим за високі врожаї гречки. Возив його з собою на різні наради й господарські активи, хвалив, змушував ділитися досвідом, нагородив Золотою Зіркою Героя, увів до складу Президії Верховної Ради Союзу РСР, мабуть, любив, як людину, бо Кавун і справді був суперприємним, розумним, тактовним, винятково скромним. Я з ним познайомився того року, коли Шляхову нагороджували орденом Леніна, себто 1967-го. Кавун перебував у zenіті слави, обсипаний почесними, обласканий найвищою владою, описаний у сотнях статей, фотографований у тисячах поз. Голова могла не те, що закрутитися, зійти з турелі і повернутися в інший бік. А Кавун ніколи не втрачав почуття простоти, це був його непорушно нормальний стан.

Сидячи за лаштунками сільського Будинку культури, я записував усю учту нагородження на магнітофон і був не те що здивований, а вражений, коли Кавун прийшов знайомитися:

— Знаєте, що я вас попрошу? Зробіть мені копію мого виступу. Говорив без папірців, оратор з мене не найкращий, і хочу сам поцікавитися, де, коли і з якої причини вживаю слово «значить». Я з вами розрахуюся честь по честі.

— Про що ви, Василю Михайловичу? Зроблю, а їхатиму в Бершадь — сам привезу або ще до того зустрінемося у Вінниці на якій-небудь нараді.

— Дуже вас прошу.

У нього була винятково добра усмішка, що мовби розтікалася на все обличчя і переходила в очі — великі, виразні і ласкаві. Вродливий чоловік, що впевнено тримався на землі. Через три роки він стане головою облвиконкому, а в 1979, коли я приїду в Шляхову писати про неї книжечку, Кавун уже буде першим секретарем Житомирського обкому партії. Сліди його в Шляховій залишаться повсюдно. Передусім, він залишив за собою ту хату в центрі села, в якій жив. Були, звичайно, охочі її купити, але Кавун сказав:

— Не продам! Що б зі мною в житті не трапилось, Шляхова, думаю, мене завше прийме.

Ми в тій хаті одного разу повечеряли з новим шляхівським головою Григорієм Йосиповичем Кузиком. Обставлена хата була, як готель. Її доглядали, пропалювали, інколи там ночував хто-небудь з іменитих гостей.

Принаймні так мені казали. Щоліта на день-другий приїздив і сам Кавун. Подивитися на господарство, яким воно стало без нього. Коли рекомендував на своє місце Кузика, то в багатьох були сумніви, чи «потягне». Одне діло підміняти Кавуна під час його навіть дуже тривалої відсутності, а зовсім інше — стати замість нього господарем. Кузикові заважало те, що стаціонарної освіти мав усього сім класів. Усе, надолужене після цього (і середня школа, і Уманський сільгоспінститут), означали не більше, ніж факт без належного якісного наповнення. Чи вистачить потужного господарського хисту, досвіду і дванадцятилітньої школи Кавуна?

Даремні остороги! Кузик не опустив Шляхової, а вів її вперед, нарощуючи господарські показники і славу, сам став Героєм Соціалістичної праці і хоча в цьому була якась частка інерції славетного села і колгоспу, але була вже й оцінка власного творчого почерку Григорія Кузика. Я застав у Шляховій неперебутній ентузіазм. Люди відверто раділи, що і без Кавуна у них усе ладиться, що — високі врожаї, великі надої, добрий заробіток, дисципліна і порядок.

Стояв травень 1979-го. Спекотний до знемоги. На полях починала тріскатися земля і думки мимоволі наvertsалися до сумного річища неспокою. Авжеж. Це південно-східний регіон області, зона ризикового землеробства. Нема-нема та один раз на п'ять років мусить припалити так, що мимоволі попросиш у неба пощади. Ну, не можна ж так немилосердно, мусить бути якась межа і міра? Під тинами, у душних затінках сидять зажохлаї кури з роззявленими пискарами, горобці на торішніх токовищах волочуть за собою зів'ялі крила, розквітлі махрові мальви ледве тримають на собі обважніле листя, що висить, мов ганчір'я.

О другій годині дня, коли сонце в центрі неба і тіні короткі, мов віники, до колгоспної контори злітається з усіх усюд армада легковиків — командний склад з усіх чотирьох відділень колгоспу з'їжджається на наряд. Запилюжені машини і цеглисті фізіономії їхніх власників — тривожне продовження неблагополучної весни, що вже стала знавіснілим літом. Настрій в усіх не найкращий.

І раптом ні звідки — ні звідти, прямо з ясного неба, при сонці, не заступленому хмарами, вдарив дощ. Косий, стрімкий, лапятий. Струмені зблискували під промінням, як сталеві ножі чи сліпучі осколки дзеркал. Ця несерйозність тривала хвилин, певне, з п'ять, а потім зусібч на небо повивалювалися хмари, побігли навзаводи, звідкілясь тут же взявся вітер, скуйовдив крони дерев, свавільно, на всі боки, вивертаючи листя, попід бордюри асфальтів попливла вода, помчали за вітром дрібні парусники бульбашок, стали схожими на спалахи сріблястих вогників, які видовжувалися на бистрій воді, ніби качині шийки.

Години дві лило без утаву і весь цей час колгоспні командири стояли і дивилися, мовби приймаючи несподіваний парад дощового війська.

— Мільйони падають! — весело зронив Кузик. — А я вже молився про себе. Ну, хлопці, зараз же після дощу на межі всіх бурякових полів тягніть культиватори! Щоб, як тільки присушить, негайно зняти кірку з міжрядь.

Не чекаючи кінця «параду», колгоспні командири пішли до машин і помчали в усі чотири боки виконувати розпорядження голови. Так буває тільки в спеціально підготовлених кінофільмах. Наступного дня, зранку, я бачив ці культиватори біля всіх полів, деякі вже й із «запряженими» в них тракторами, які тільки чекали рішення агрономів і бригадирів, коли починати. Це було те, що газети називали високою культурою землеробства. Шляхова дуже пильнувала, щоб вчасно сіяти, удобрювати, вносити отрутохімікати, все за наукою. Тому за будь-яких умов, навіть за посухи, вона завше все одно мала кращі результати, ніж її сусіди. Я добре знав сільське господарство області, здається, не було на Вінниччині жодного села, в яке б не ступала моя нога, але ніде я не зустрічав і не бачив такого побожного, а головне — масового ставлення до землі і праці, як у Шляховій. Люди тут молилися на красивий, невтомний труд, «підпертий» знаннями. Школа Кавуна! А ще — його почерк, бо красивий труд не тільки підхвалявся, він ще й добре оплачувався.

Пам'ятаю, що саме у Шляховій я вперше почув, як люди говорять про оплату праці за рік. Так рахували тільки за кордоном, а Шляхова була, без усякого сумніву, суперколгоспним, суперрадянським селом. Тут найвищим виміром оплати вважалися три тисячі карбованців, себто 250 — на місяць. Для ланкової, механізатора, доярки — тисяча дев'ятсот — дві тисячі, або в межах ста сімдесяти карбованців на місяць для звичайної буряківниці. Ця арифметика була доступною для кожного не гіпотетично, а насправді. Тому тут не один після школи, здавши екзамен до вузу, не спішив іти туди вчитися, а волів за краще залишатися у Шляховій, щоб стати колгоспником. Це було дуже почесне звання. Колгоспник у Шляховій заробляв більше за вчителя. А потім — сюди приїздила така маса цікавих людей, що не треба було їхати кудись, щоб їх побачити.

Завідувач колгоспного музею Григорій Венедиктович Ткачук розповідав мені, що як тільки прийшов Кавун, його з заступника голови колгоспу послали керувати молочнотоварною фермою:

— Золота десятка життя! Щербицький там зі мною за руку вітався, Підгорний. Делегації болгар, угорців, французів, поляків, німців ходили між нашими коровами, як між принцесами, називаючи їх молочними комбайнами. Там було так добре, що ми влаштували клуб ферми з програвачами, радіолами, вечорами відпочинку, а потім навіть взяли ставити вистави «В степах України», «Ой, не ходи, Грицю...» Доярки, скотарі грали головні ролі, один обліковець Микола Дунчевський був за суфлера, а другий — Григорій Дудник брав на себе комедійні ролі. Виходили на колгоспну сцену перед усією Шляховою і відділками. Людину тягне до пісні і сцени, коли їй добре на серці. А серця у Шляховій, скажу вам, від цього дуже багаті.

...Я ходив селом від людини до людини, і це було райське заняття. Олександра Павлівна Пудлич, жінка, яка носила орден «Знак Пошани» під номером 600, була головою колгоспу в Шляховій тоді, коли чоловіки ще не вернулися з фронтів Великої Вітчизняної, давала характеристики місцевим

людям з позицій «аборигена».

— Оцей Григорій Венедиктович, що зараз займається музеєм і багато років був завфермою та головою сільради, наче народився біографом села. Усе він записує і збирає. Каже, що це в нього з фронту. На самому початку війни його, пораненого, занесли в церкву — ніхто не думав, що німці битимуть і по церквах, а вони вдарили гарматою, знесли купола, ікони попадали зі стін донизу, одна вдарила Григорія у плече і, хоч це було дуже боляче, якась бабка, котра теж ховалася в церкві, сказала: «Ти синку, житимеш. Ікона — це знак Божого знамення». Але коли він після тієї церкви потрапив у Ленінград, то про життя вже й не думалося, тим паче, що командував двома петеерами і сімдесятишестиміліметровою гарматою, яку часто виводили на пряму наводку проти танків. Чого йому саме тоді раптом захотілося вести поіменний журнал тих людей, які приходили під його команду? Сам пояснити не може. Він того журналу привіз додому і виставив у музеї. На два петеери і гармату треба було 14 чоловік. За час блокади їх пройшло на цій службі 286. Отже, 20 разів мінялася команда. Кого скалічило, кого поранило, а в основному, убивало. Страшний документ війни.

— Найтяжчими страдниками нашого села вважаю сім'ю Бойків: Толя — 1931 року народження, Іван — 1934, Коля — 1940, Галя — 1942-го. Батько пішов на фронт, а мати з двома більшенькими і двома зовсім крихітними на руках. Толя фактично замінив батька. За німців ходив із довом, а коли прийшли наші, то вже зовсім приріс до коней. Так тяжко нароблявся, що виспатися не міг. Бригадирка Марія Макарчук, не набагато старша за нього, приходила будити, увійде до хати, бачить, як вони мертво сплять, та й сама коло них впаде і засне. У 45-му нагороджували медаллю «За доблесну працю у війні», Толя Бойко теж прийшов одержувати. А коло клубу кіномеханік чергував:

— Ти чого, пацан, тут ходиш? Іди додому спати....

— Я прийшов медаль одержувати.

У 45-му медаль, а в сорок сьомому його приїхали фотографувати на районну Дошку пошани. Перша в житті фотографія і зразу — у таку високу честь. Шістсот трудоднів за рік! Толя і братів своїх Івана та Миколу такими ж виховав. Іван — кращий комбайнер колгоспу, два ордени — Трудового Червоного Прапора і Леніна. Перша медаль за працю в 1950-му — шістнадцятилітнім.

— У 1950-му вродив великий хліб. День і ніч возили снопи до молотарки, зерно на тік, солону до скирти. Як мама принесуть поїсти, то я так і засну над полумиском — розповідав Іван. — Вони покладуть мене під копу, а самі — віжки в руки. Хоч на півгодини.

Коля вчився на комбайнах у старших братів. Ну, такий уже трудівник та ще й дуже доброї душі. У нього нахил — до радіотехніки, то він по цій лінії — і радіо, і електрика, і телефони, і телевізори. Люди до нього рясніше йдуть, як до голови колгоспу. Нікому не відмовить, хоча часу нема — присісти ніколи. Син у нього — такий же добрий. Принесе до школи павучка, розкаже, який він розумний і дуже просить, щоб часом ніхто його не

притиснув, щоб однести живим назад. Бойки — династія нашої гордості.

— Головним агрономом у Шляховій багато років була Ганна Григорівна Бичок. Грамотна і з характером: «Отако мені зроби, а не по-іншому!» Від Бога — агроном. Не штучна, як оті з заочною освітою. Завжди вона знала, що головне для неї в житті — не своя хата і своя кишеня, не вилазила з колгоспного поля. Дуже з Кавуном у них був сильний тандем. Той з агрономічною вродженою жилкою, і вона. Душа в душу трудились. Якогось року уклав її поліартрит у ліжко — 10 кроків пройти важко. Міняти агронома на когось іншого?

— Ні! — сказав Кавун. — Є два практиканти. Хай вони зранку підсаджують вас на брочку, а ви їдьте в поле. Дома вам гірше буде, а поле — вилічить.

— Так воно і справді вийшло, — продовжує сама Ганна Григорівна. — Кавун був дуже мудрим, хоча і молодшим від мене. Ніколи він полями не їздив, а тільки ходив. Покине машину, стане на сівалку, переїде в другий кінець, пересяде до тракториста і так цілісінкрий день. Ніколи нікого не лаяв, але вмів дуже до речі сказати потрібне і точне слово. Усі за його прикладом зранку до смеркання почали крутитися в полі біля людей, слухати і чути, що їм у цю пору треба, і виконувати їхні просьби. А ще Кавуна дуже виручала добра пам'ять. Ніколи нічого не записував. Сто просьб на день і нічого не забуде. Тоді з грішми трудно було. Попросить людина.

— Зайди через два дні.

Прийде, а в касі грошей нема, то він до бухгалтера:

— Піди, позич у кого знаєш і видай.

Совісним був і цим завоював довір'я. А ще дуже обстоював вдовиць і самотніх жінок:

— Шануймо їх, бо вони так само, як усі в роботі, але не мають плеча, на яке можна спертися. Хай цим плечем буде колгосп.

Усе при ньому стало справжнім — і агротехніка, і турбота про людину, і самодіяльність, і спорт. Він для кожного був тим зразком, з якого треба брати приклад.

Зауважте, що Кавун у свої 30 прийшов у Шляхову неодруженим, а тут одружився на жінці з дитиною, чоловік якої служив в армії. Ситуація, погодьтеся, з тих, за яку не хвалять, яку осуджують. Але, кажуть, що коли той солдат вернувся, то першим гостем (і нежданим, і небажаним) був у нього Василь Кавун. Про що вони говорили, невідомо, але мені переказували так, наче власними вухами чули їхню розмову. Мовляв, я прийшов до тебе повинитися, бо коли ти служив, твоя жінка стала моєю. Я її полюбив, а вона мене. І нічого тут не зробиш, нічиєї вини не знайдеш, бо це той випадок, коли в житті всяке буває. Дуже шкода, що таке трапилося з нами. Я прошу в тебе вибачення, але не каюсь. Твоя дитина на мене не ображається і, думаю, ніколи не образиться. Я намагаюся бути для неї добрим вітчимом. І не думай, що тут якась насильство, що прийшов голова і одібрав у тебе дружину. Тут просто любов і нічого більше.

І той солдат одійшов убік. Без докорів і скандалів.

Я ходив селом від людини до людини і це було воістину райське заняття. Слухав Олексу Микитовича Бойка, першого шляхівського тракториста, якому тоді було вже 85, але який мав чудову пам'ять, робив на перших ХТЗ, інтернаціоналах, пережив ейфорію перших захоплень і страхів народу перед залізним конем, розумів значення механізації і освіченості, хоча сам був неграмотним, а тому, коли в 1934-му, після голодомору надійшли в МТС американські і трохи наші фордзони — путилівці і йому запропонували йти бригадиром фордзонівської бригади, то відмовився. Саме з мотивів неосвіченості.

— Ще трактористом куди не йшло, а бригадиром? Нізащо!

Його за це судили, але не посадили — дуже чудовим був трактористом.

— Після суду я перейшов на молотарку. Просили механіком, щоб до всіх молотарок, але я боявся відповідальності за те, чого не було перед очима. Вважав, що механік має бути грамотним.

Після війни, в 1948-му, голова колгоспу Самандас Сергій Порфірович попросив мене спробувати, що може молотарка за добу, якщо її забезпечити і людьми, і транспортом, і мастилом, і пасами. Скільки намолотить і скільки з-під неї можна за цей час вивезти з току на приймальній пункт. Тільки на десять хвилин перервався ввечері, щоб нового паса почепити і залити свіже мастило. 1150 центнерів! Рекорд на всю Україну чи й на Союз, бо повезли сімох машиністів і вісьмох комбайнерів в Москву. Сам міністр сільського господарства Бенедиктов був головою нашої делегації — місяць показували в Росії, як треба робити. А наприкінці — до самого Сталіна в кабінет. Питав він лише, як це можна за рік 1800 трудоднів виробити, а я розгубився, не сильний у балачках, промимрив щось з переляку. Та ще він мене приголомшив тим, що вся його твар була побита віспою. А я звик, що лице на портретах у нього чисте і не міг зрозуміти, коли це з ним біда сталась. Сказав він кожного з нас преміювати тисячею карбованців. Мені було сказано залишатися, літаком перевезуть усе добро, крім корови. А я питав:

— А Шляхову перевезуть?

— Шляхову — ні!

— То я без неї не зможу жити.

Оця прив'язаність до Шляхової якась генетична. Це ж не кавунівська Шляхова зі всесоюзною і навіть світовою славою, адже саме шляхівський колгосп зразка 1967 року представляв сільське господарство Радянського Союзу на всесвітній виставці в Монреалі. Це були ще тільки повоєнні роки. Думаю, що тут не саме поняття — Шляхова, тут, видно, земля — чорноземна й родюча, край — кучерявий і чарівний, люди — працюючі і добрі, до яких завжди можна прийти, коли тобі важко і які тебе зрозуміють.

Олена Павлівна Пудлич говорила мені, що якось у селі складається, що на слуху не той, хто багатший, а хто — совісніший.

— Юля Макарчук. Донька доярки і кормовоза. Виросла на фермі. Ну, ясно — тепер найкраща доярка Шляхової. Ще тільки 30 років, а вона вже все

має: і зарплата щомісяця 320-350 карбованців, і всі газети про неї пишуть, і люди до неї тягнуться. А чого?

Чітко визначений канон підходу до людей — нікого не осудити, нічого такого не сказати, що кинуло б бодай тінь на людину. А коли кому допомогти, то — першою прийти.

А Юля Дудник, краща ланкова, яка серйозно хоче виростити 700 центнерів буряків з гектара, не гірше за агронома знає, що для цього треба, вміє говорити з рослиною, не вилізає з поля. Вони буквально чаклюють над тими буряками. І не для слави, а від якогось такого загального завзяття, що панує в Шляховій. Її якось фотографували на обкладинку в журнал «Україна». Кореспонденти пристали: «Не треба нам тебе на буряках, давай сфотографуємо, як ти вареники робиш». Сфотографувалася і каже: «Хлопці! Вареники для мене все одно не головне. Головне — поле. Там — моє щастя і доля, там починаються і закінчуються найкращі мої дні. І хоч декому здається нецікавим щодня длубатися коло тих бурячків, а для мене — одна втіха. Я це люблю. І дитину свою привчаю».

Вона, йдучи на роботу, доньці обов'язково виписувала наряд на цілісінький день після школи. Усе село чуло, як та одного ранку прибігла до машини: «Ма! Вичеркніть бодай два відра ягід, бо я не встигну їх назбирати». Реготали, але не один намотав собі на увагу — вчи з дитинства любити працю і мати совість.

Чим у нас знаменитий Андрій Соломченко?

Чудовий тракторист і не тільки на полі, перед начальством — скрізь. Коли восени орють городи, то всі хочуть, щоб — Андрій. Краще нього ніхто не зробить. Жодної копійки не візьме, ніде чарки не вип'є, скибку хліба з салом завше має при собі, щоб часу не гаяти. Розголосу набула одна його розмова з сином. Той уже трактористом був. Орали разом уночі. Правда, на сусідніх полях. А це — глибока, під буряки, треба встигнути, щоб земля вистояла свій термін з осені. Опівночі Андрій побачив, як на сусідньому полі трактор зупинився, постояв з увімкнутими фарами і погас. «Може, з чоловіком щось недобре?». Пішов ріллею, відчинив дверцята, а це його синок храпака дає.

— То це я тебе вчив спати на роботі, чи трудитись?

Дорослому вже, одруженому так «помив» голову, що, звиняйте. І ніхто не судить. Син — теж. «Слабкість, — каже, — проявив. Не подумав, що тато теж натомлений та ще на 30 років старший».

Та хіба такі, як Соломченко, у нас — винятки? Мойса Безносюк (усі знали) навіть худнув і марнів, коли сіяли буряк. А це така робота, що її доручали тільки асам. Щоб рядок через усе поле — рівною струною і в ньому — жодного огріху, жодного просіву. Ювелірами називали таких трактористів. Мойса Безносюк спати не міг, поки ті буряки сходили: а що, коли раптом десь якась залисина?

За ті два травневі тижні 1979 року я закохався в Шляхову і її людей, безкорисливих, чистих і натхненних. Це були люди своєї доби. Флагман

держави! Може, найкраще і «найрадянськіше» з усіх сіл. Про комуністичну мораль й ідеологію тут говорили небагато, переважно на стендах наочної агітації і в гуртках політичної освіти. «Радянськість» шляхівчан забезпечувалася високими виробничими показниками і такою ж високою платнею. Аби комуністична мораль втілювала в життя ці два постулати людського добробуту з такою ж наполегливістю, як намагалися на словах переконати всіх нас, що партія — це розум, честь і совість епохи, то радянський соціалізм не завалився б з такою легкістю і таким ганебним гуркотом, як це сталося в серпні 1991-го року.

Я писав книжечку «Іменем хліба» з великою охотою і навіть радістю. Було в ній шість аркушів, себто якихось 150 сторінок, і вона вийшла б років через три після 1979-го, але ще там, у Шляховій, мені сказали, що у 1980-му — 50-річчя шляхівського колгоспу. Було б добре видати книжечку до цієї дати. Я відповів, що це неможливо – видавничі плани, резервні вікна і ніші в них, безумовно, є, але треба якогось дуже авторитетного впливу, щоб туди протиснутись.

І тоді Григорій Йосипович Кузик згадав, що Шляхову дуже любить і за будь-якої нагоди сюди приїздить колишній незмінний помічник Хрущова, наш земляк з Погребищенського району Леонід Остапович Речмедін. Він і досі працює в апараті ЦК КПРС заступником завідувача відділу агітації і пропаганди. А що як «Іменем хліба» з проханням прискорити видання надіслати йому?

Я ризикнув. У видавництві був деякий нервовий струс, мені дорікали, але відбивався тим, що не я послав рукопис Речмедіну. Це зробили шляхівчани, які знайомилися з ним попередньо. Книжечка вийшла в жовтні 1980 року.

Літо приємних зустрічей

Ще перебуваючи в Шляховій, я одержав замовлення разом з авансом на написання документальної повісті про людей Ямпільського району, які виступили з почином здобути на своїх полях такі врожаї буряків, щоб одержувати з кожного гектара по 50 центнерів цукру. Попри всю прозу теми, новий головний редактор видавництва «Дніпро» Петро Перебийніс, нині лауреат премії імені Шевченка, писав мені, що книжка має бути на рівні поезики, адже «Дніпро» — це випуск української і російської літературної класики, найліпших сучасних повістей і оповідань у серії «Романи і повісті». Отже, й документалістика повинна бути такого ж рівня.

Надсилаючи замовлення, а одночасно й грошовий аванс, Перебийніс, мабуть, хотів сказати, що вірить у мою творчу спроможність, і таке довір'я було приємним, хоча дещо й холодило душу: «А що, коли у мене не вийде? Він вірить у ті задатки ранньої журналістики, які підтримував у мені, працюючи у «Вінницькій правді». Але невідомо, чи я настільки виріс, щоб писати для «Дніпра» та ще й одразу вісім друкованих аркушів».

Відправивши книжечку про Шляхову, я, проте, одразу ж поїхав до Ямполя, озброївшись блокнотами, ручками і магнітофоном (диктофонів тоді ще не було, а коли хто з московських чи київських журналістів і показував їх, то не дуже охоче і з певною осторогою, побоюючись, певне, щоб таку коштовність не поцупили). Поїхав зі мною і давній мій друг з Товариства охорони природи Левко Касіян, захоплений не тільки природою, а й книгами, віршами, людьми.

З серпня до половини вересня ми з Левком подорожували від села до села, від хати до хати, розмовляючи з людьми, фотографуючи й записуючи їх. Це було літо воістину приємних зустрічей, а я собі дозволю описати тільки останній його день.

* * *

...У синьому небі, на якому ні хмаринки, ні цятки, крихітним вітрильцем безшелесно плаває шуліка. Ні хвіст, ні крила не ворухнуться, а політ стрімкий і бистрий. Виринає з-за Татарської гори чорною крапкою, а за хвилину, коли течія повітря, на якій шуліка бавиться, мов хлопчак на ковзанці, понесе його донизу, ми вже бачимо і маленьку голову з хижим гачком дзьоба, і навіть холодні, нерухомі очі.

Біля нас шуліка опускається аж до каменів, летить на бриючому і знову ж таки, навіть не ворухнувши крилами, злітає догори, а відтак даленіє, даленіє, поки й зовсім не зникне за горою.

Стоїмо на безлюдному вигоні біля старої дубової церкви, що сяє сліпими отворами дверей та вікон, оглядаємо з усіх боків високу квадратну вежу, яку тут називають мечеттю. А шуліка все ширяє й ширяє над нами, мов сторож, приставлений берегти залишки того, що називається легендарним іменем — Буша.

Відверто кажучи, вона для мене була казкою, і тільки на місці я довідався, що за часів Богдана тут стояла неприступна фортеця, в якій жила дружина козацького сотника Завіси — Мар'яна. Красуня небаченої вроди,

серце нечуваної доброти. Поглядом могла підняти слабого, словом — зцілити пораненого.

Сотник повів своїх побратимів на війну проти шляхти, бо сунула вона сараною, перетворювала на суцільні пожариська і руйновища села й містечка, переорювала їх чорними волами, щоб, поки світа, не воскресли й не відродились, щоб заорати глибоко в землю гордий дух непокори. Увірвалась шляхта й до Буші. Сизі дими попливли над селом, чорні воли потягнули плуга.

А бушанська фортеця стояла. Не міг узяти її ворог ні приступом, ні хитрістю, хоч сили були нерівні — захищались тільки інваліди та жінки з підлітками. Ось уже впав мертво останній козак — однорукий комендант Гречка, сміливішими й сміливішими стають крики нападників.

— Жони і наречені,— гукнула тоді відважна Мар'яна. — Нема серед нас таких, які б хотіли здатись на ласку ворога, нема серед нас таких, які б хотіли жити на колінах. Краще смерть, ніж неволя.

І знову вдарили пищалі, полилась смола на ворожі голови. Та й жінок незабаром порідшало.

Був у замку підземний хід, що вів аж до Шаргорода чи, може, й далі. Наказала Мар'яна усім заховатися в це підземелля.

Незвичайна тиша запала над фортецею. Відчули вороги, що нема вже оборонців, кинулись на приступ, полізли зусюди — тільки загиблі стрічались їм на кожному кроці.

А де ж Мар'яна?

Вона замкнулась в уцілілій церкві і посилала звідти прокльони на голови ворогів. Розлючене вояцтво хмарою обступило церкву, почало виламувати двері й вікна, увірвалось, метнулось до жінки, що стояла з факелом у руках. Мар'яна змахнула факелом, мов би знаменом, і кинула його під ноги, прямо в пащу порохового погребя, про який знала тільки вона.

Захиталась земля, застогнало небо, далеко на всі боки було видно високий стовп полум'я, в якому згоріло серце героїчної жінки.

На місці Буші, знищеної дотла, та ще й переораної волами триста двадцять п'ять років тому, не могло б відродитися нічого, якби село було де-небудь серед чистого поля, а не в тому зручному займищі, яке для нього вибрали далекі наші пращури. Три глибокі долини зійшлися тут до купи. Низина, а видно на всі боки за п'ятнадцять-двадцять кілометрів. Та ще й Мурафа простелила в долинах блакитне полотно свого русла. Обступають село з усіх боків гранітні стрімчаки — Татарська гора, Гамулівський яр.

— З Гамулівки завше ждали шляхту, а з Татарської гори — заморських зайд,— каже Арсен Дмитрович Повар, повновидий, засмаглий дядько, з бритою головою.

В Арсена Дмитровича — не двір, а музей древньої фортифікації. Чотири погребі, влаштовані в підземному ході. Віковична суха кладка,— камінь у камінь, ніде й щілини. Над дорогою з-під землі проступає вапняк і граніт. Не добереш — його сюди занесло чи сам виріс, історія це чи природа?

А ось історія і природа вкупі. На городі — густе озерце барвінку, розлога абрикоса, під нею — хрест. Білий, низенький, але не строгих форм, а виточений фігурно.

— Оце і є могила Мар'яни.

— Хто встановив?

— З покоління в покоління люди переказують.

— А може, могилу переносили?

— Ні. Одному чоловікові захотілося перенести з середини города на межу, то відняло мову. Ворожка сказала: «Постав на місце те, що зачепив». Послухався і знову почав говорити.

Традиційні легенди про святі місця. На такі пам'ятники не треба охоронних грамот. З цієї скромної могили для багатьох бушанців починається Батьківщина. І для мене теж, і для Левка, і для голови тутешнього колгоспу Полінарія Уляновича Москалюка, який ласкаво погодився бути екскурсоводом.

Від могилки Мар'яни глибока траншея кам'яної вулиці (тільки в Буші й стрінеш таку) веде попід горби, біля старої закинutoї церкви і високої вежі, схожої на мечеть, потім перетворюється в стежку і затікає прямо в скелю. Клином зішлись граніти — між ними хідник на людський виріст. З одного боку видовбано в камені призьбу, очевидно, для вартових; на другому боці безіменний талант зобразив людину із смолоскипом, оленя, дерево, а на дереві — півня.

— Кажуть, що нібито сюди Мар'яна заховала дітей і калік, які залишилися живими в фортеці. Шляхта викурювала їх димом, перегородила греблею Мурафу, підняла воду і затопила. Але ніхто не вийшов.

Арсен Дмитрович Повар докинув спогад.

— Коли моєму батькові був чотирнадцятий рік, зірвалась дурна злива. А тут, де Митько живе, в скалі прорвало ще один хідник. Виплигло звідти стільки людських черепів, що закрило всю річку метрів на двісті. Видно, загинули там люди.

Арсен Дмитрович до ночі переповідав всіляку дідизну про таємничі походеньки мерців, про золото, що сховане в підземних лабіринтах, про загадкові звуки, якими озивається утроба Гамулівського яру, коли в провалля зривається камінь.

На небо вплив місяць і, коли ми знову йшли біля старої церкви, він завис над верхівкою вежі, схожої на мечеть, і нагадував кривий турецький ятаган.

Тієї ночі ми з Левком так і не лягли спати. Приїхавши до райцентру, подалися на берег Дністра, розпалили багаття і вирішили тут попрощатися з Ямпільським літом. Ця думка виникла в Буші. Що не кажіть, у кожному з нас минуле озивається почуттями.

Левко мовчав. Глибокі тіні закривали від мене його очі, обличчям пробігали витіюваті спалахи, а весь він був мідясто-малиновий, неземний і несправдешній.

Прямо над головою висіли перестиглі зорі — вогонь ніби наближав небосхил до багаття і робив його низьким, як циганське шатро. Було таке враження, що простягнеш руку і дістанеш зірку.

— Чого тобі зараз найбільше хочеться?

— Мовчати,— сказав Касіян ламким голосом, — і думати про всесвіт.

Я підкинув хмизу, вогонь присів, небо зразу підскочило, стало видно темний вологий полиск Дністра, далекі сліпачки ліхтарів у Косоуцах, чорні привиди верболозів по цей бік ріки. Все навколо облягала тиша — тривка, непорушна, майже фізично відчутна. Було далеко за північ. З боку Ямполья майнув небом широкий віник світла — кудись спішила пізня машина.

— Либонь, твої колеги-газетярі вертаються, — кинув здогад Левко.

Було чути, як машина прошуміла ближньою вулицею, потім звук затих, лунко хряпнули дверцята, і все вмерло. Тепло і тиша, зорі й багаття...

— А ти знаєш, що це мене Рая запалила Бушею? — каже Левко.

— Не чув.

— Вона.

Рая Никонова працює в районній газеті. Голубі очі, ямочки, вишневі уста, рівні брови, чорні, в строгому вузлі коси. Вона поетеса й нарисовець. Взагалі, серед ямпільських газетярів, що не постать — то оригінал.

Віталій Романець — елегантний, стрункий, шанобливий, освічений і — над усе — задушевний. Останню копійку — тобі, єдину скибку — тобі, найдорожчий факт з блокнота — тобі.

До Романця редактором газети був Василь Петрович Вередін — популярний герой журналістського фольклору. Поєднувались у ньому вимогливість з непереборною жадобою гумору. Любив незлостиві кпини і сам не раз був їхньою жертвою.

Нині Василь Петрович на пенсії, керує в Ямполі будинком сільськогосподарської пропаганди і передового досвіду.

Молодий Вітя Карауш (на газетному жаргоні — найударніший багнет районки) може пійматись на перший-ліпший гачок гумористів, бо вічно заклопотаний. Його столи напаковані паперами, рукописами, довідниками, таблицями, йому весь час дзвонять по телефону, про щось запитують, кудись просять, викликають. Карауш, кажуть, навіть уві сні не знімає окулярів, щоб не гаяти часу, коли трапиться якась попутна.

Газета в Ямполі — щойно починаються жнива і аж поки не закінчиться збирання буряків — виходить не тричі на тиждень, а щодня, і завідуючий сільгоспвідділом опиняється в цей час на самому вістрі оперативності. Нормальний чоловік не витримав би, а Віктор витримує. І характер у нього не псується, і про друзів не забуває.

Він заїздив до нас з Левком у Качківку. Розповів низку новин, розпитався, де і в кого ми були, що цікавого бачили. Відверто кажучи, Віктор мало схожий на того випускника факультету журналістики, з яким я познайомився три роки тому в редакції обласної молодіжної газети. На ту

пору він не мав за плечима досвіду і дивився на життя очима романтичного студента, який мріяв про незвичайних героїв і газетні підвали до них.

Але, наїжджаючи в райони на день-півтора, Віктор встигав узяти лише факти для невеликих заміток і кореспонденцій. Робота стала перетворюватись для нього в нудне ремесло, він подав заяву і з обласного центру перебрався у Ямпіль.

Тільки тут Карауш збагнув, що в молодіжній бракувало йому щоденного напруженого ритму. Виявилось, що оперативність, гарячка, швидкий темп — це його стихія. Байдуже, що пишеш на коліні, похапцем, чекаючи попутної машини, аби все це з'явилося на газетній сторінці якраз тоді, коли треба. В цьому велика насолода — знати, що твоя праця рухає вперед спільну справу.

Тепер Караушеві не треба говорити, якого матеріалу чекає від нього газета. Підказують люди, серед яких він щодня, підказує життя, пульс якого відлунюється в його серці. І ось уже Вітя подає нам книжечку в його літературному записі, розповідає, що готується до видання ще одна — вже з його прізвищем. Три роки тому мріяв зустріти героя, щоб дати про нього газетний «підвал», а сьогодні в Карауша стільки героїв, що не встигає про всіх написати.

— Не обминіть Цекинівки,— просить він мене і Левка.— Побувайте в Лукасевича, Лариси Семенчук, в Афанасьєва...

Виймаю з сумки блокноти, шукаю серед них той, на якому написано великими буквами «Цекинівка», і починаю гортати сторінки при світлі багаття.

«Лукасевич Георгій Терентійович. Велетень з блакитними очима. Сорок шостий розмір взуття. Моя рука сховалася в його долоні по зап'ястя. Бешкетливий вогонь у зіницях.

— Ви, певне, були в дитинстві розбишакою?

— Ні! Але чужі груші мені завжди здавались смачнішими, ніж домашні.

Милий усміх. Доброзичливий, відкритий погляд: «Я перед вами весь, без хитрощів».

— Що ти, Левку, думаєш про Лукасевича?

— Згадую, як він говорив, що кожного дня провідує свою матір, де б не був, що б не робив. Матір у нього, мабуть, маленька. У велетнів, як правило, маленькі матері і великі серця.

Левкові запам'яталось одне, мені — інше; як він розповідав про свого бригадира, Героя Соціалістичної Праці Ларису Григорівну Семенчук.

«— Лариса — це людина. Вигляд у неї серйозний, а душа, як в голубки. Нема такої жінки, яка б її не послухала, і нема такої жінки, якої б не почувала вона. Дуже бачить, коли в кого що болить. А своє вмє ховати. Якось зустрічаю її, кажу, а в неї очі нетутешні.

— Що з тобою?

— Мама дуже слабї.

— Давно?

— Уже тиждень.

— Ех, Ларисо, Ларисо. Герой ти наш золотий...»

Не став Лукасевич нікого кликати, сам сів за кермо і одвіз її матір до лікарні.

В блокноті є кілька рядків: «На мотоциклі, ловко вивернувши його перед поворотом, підїхала сухорлява жінка, запнута косинкою. Засмагле обличчя, міцно стулені губи, прямий погляд. Лариса!» Я вже дивився на неї очима Георгія Терентійовича, і тому вона не здалася мені суворою, а Левко зі своїм умінням швидко сходиться з людьми взагалі розсмішив її. Вони весело загомоніли, потім осідлали мотоцикла і помчались за село фотографуватися на фоні буряків і кукурудзи.

— Ти пам'ятаєш, що говорила Лариса Семенчук?

— Авжеж. Розповідала, як їй подобається село, як Лукасевич наказує хлопцям з тракторної бригади: «Підтягніть у мотоциклі всі шплінти й цепочки, щоб наш герой літав на ньому як птаха».

...Не знаю, кого більше характеризують ці слова — Ларису Семенчук чи Георгія Лукасевича?

Певне, обох. Їхня взаємоповага тим зворушливіша, що знають одне одного змалечку, наскрізь вивчили характери і, звичайно ж, цінують у них не уявні, а реальні чесноти.

Світ, мабуть, над усе шанує людську добрість. І чим більше її буде на землі, тим земля ставатиме багатшою. Добрість пропорційно множитья. Вона, як і подвиги, здатна запалювати. Мені не хочеться розповідати про агротехніку, що її впроваджено на полях Цекинівки, про високу оплату праці, про врожаї буряків, тютюну і хліба — все це є.

Там, при світлі багаття над Дністром, після поїздки в Бушу, особливо виразно відчулося, що ямпільчан на їхні висоти піднесла не родюча земля і передова практика землеробства, а саме те, що тут багато людей, схожих на Георгія Лукасевича і Ларису Семенчук.

Блокнот допомагає відновити деталі одного дня.

Ми сиділи під конторою, чекаючи Рутковського, який подзвонив Георгію Терентійовичу, що викроїв дві години і заскочить до Цекинівки подивитися нову школу.

— У дві зміни вчимо дітей. До обіду воно вхоркається, як лошатко, набігається і вчителя йому слухати вже неохота. Тепер буде одна зміна. Цікаво, що Станіслав Вікентійович скаже?

Ходив поряд з Рутковським, непідробно уважний і по-учнівському шанобливий, слухаючи кожне слово. Власне, Рутковський і не говорив багато — додивлявся, як і де будуть вмонтовані телевізори, холодильники, допитувався, чи влаштують теплицю, щоб і взимку діти мали свіжі огірки та помідори. Оглядини були доскіпливі — зауважувалось, де не пристають двері, де може піддувати крізь вікна, де треба замінити шалівку. Наставник і учень. Я бачив: тут розуміння з натяку, жесту, поруху брови, усмішки.

— Добра школа, Георгію!

Зрадів Лукасевич одними очима — засвітилися вони зразу і заясніли голубизною. Багато значили для нього цих три слова. Рутковський — як батько. Рідного ж нема з війни.

— Поїдемо, Станіславе Вікентійовичу, пригощу вас кавунами.

— Достигають нормально?

— Достига-а-а-ють... Прикрутила засуха на останню нитку гвинта. Ще днів три-чотирн, то й буряк почне віддавати соки в землю.

Помовчали, не знаючи, як зарадити лихові. Через лісосмугу, мов через млинове колесо, валкувала пилюка з польової дороги, за тим висходила височезною сивою хмарою, і Лукасевич відвів посмутнілі очі. Я ще не бачив, щоб якась людина так виразно мучилась від безсилля.

Кавуни були сиві-сиві.

— Лазять хлопчаки? — весело запитав Лукасевич баштанника..

— Лазять пірати. Нема відбою. Горло зірвав, ледве ноги волочу. Ружжо б мені, Терентійовичу. Лякав би їх...

— Не можна.

Георгій Терентійович похитувався зо сміху, і його попелястий чуб нависав над очима, мовби в бешкетливого хлопчака. Пізніше він мені скаже: «Ми ці кавуни, судить як хочете, тримаємо для дітей. Не знаю, як це з педагогічної точки зору, але я думаю, якщо хлопчики перестануть лазити в баштани або чужі сади, то село для них загубить романтику. Вилазки їхні не з жадності... Вони, на мій погляд, такі ж необхідні, як гулі й синяки. Згадайте своє дитинство...»

Чого я записав саме ці його слова? Що мене в них зворушило і торкнуло за серце? Не знаю.

Перечитуючи їх, я думав про те, що ці слова могли належати тільки глибоко сільській людині, яка звекає до високого неба, чистого повітря, великих зірок, лагідних, втомлених вечорів і свіжих світанків зі щедрими росами і білими туманами, запахами трави й землі, для якої в усьому цьому — життя, Батьківщина, Всесвіт.

Все це не проходить транзитом через її душу, а залишається і стає єдиною, незрадливою любов'ю. І в цій любові знаходиться й та незрима струна, в якій озивається почуттям шепіт дністровської хвилі і відлуння далекого подвигу бушанської Мар'яни.

Там, у Цекинівці, ми зустріли ще одного чоловіка, про якого в блокноті не записано ні слова. Я навмисне не виймав його з кишені, щоб зайвина дріб'язкових деталей не заступила найголовнішого.

Тепер, думаючи про те найголовніше, виразно бачу побільшені скельцями окулярів очі Володимира Петровича Афанасьєва. Він дивиться на мене гостро й проникливо. Мовляв: «Чи збагнеш ти, чоловіче, душу людини, яку частенько називають диваком?»

Він розповідатиме з добрим гумором, як, хворіючи, одержав символічну лікарняну картку з діагнозом: «Книги, екслібриси, мінерали». То був жарт дотепної і чуйної людини, якій день при дні розказував про свої

колекції і яка пройнялася його пристрасстю так, як здатні всі небайдужі люди перейматися чимсь високим і небуденним.

Про високість захоплення Афанасьєва свідчить навіть така деталь: працює рахівником, але скільки книг у власній бібліотеці, не рахував ніколи.

Журналісти, звичні з кожного факту видобувати бодай макове зернятко ділового раціоналізму, як правило, не відступають:

— Скільки все-таки книг?

Афанасьєв відповідає неохоче: «Звичайно, не одна тисяча, але хіба це так важливо? Краще я вам скажу, скільки коштує мандрівка з Цекинівки до Риги, бо тричі під час відпусток їздив туди, щоб придбати книги, які мені потрібні. Маю майже все те, що до серця».

Мені сподобалась його манера розповідати. В центрі уваги — не Афанасьєв, а предмет його «хобі» — бере в руки то одну, то іншу книгу, розгортає її на потрібній сторінці: «Послухайте мої найулюбленіші рядки». Важко навіть повірити, що за плечима цього ерудита всього лише п'ять класів освіти.

На етажерці перед столом — портрет Хемінгуея в оточенні атрибутів морського мисливця: океанська зірочка в целофані, китовий вус, зуб акули, її плавник. Трохи обіч — уже пташине гніздо — данина елементарному колориту подільської природи. Вперше тут, у Цекинівці, в хаті Афанасьєва, я побачив скромну квітку неприступних гірських вершин — едельвейс, завезений аж із Казахстану. Цю скромність рельєфно відтінювало барвисте тло кількасот мінералів, розкладених на книжкових стелажах, полицках, етажерках, столі. Голубі, зелені, туманно димчасті, шпакуваті, пронизливо червоні, опалові, золотисті, сріблясті, бронзові, мідні з неймовірним багатством відтінків, вони надають кімнаті Афанасьєва загадкової таємничості — звідки це все у подільському селі, де воно взялося?

— Чотири роки тому в цекинівському гравійному кар'єрі робітники видобули зуб мамонта, залишки скам'янілого дерева. Я довго не міг збагнути, що це таке, придбав книжки Ферсмана про мінерали, зачитався ними як поезією, і в мене з'явилась ще одна пристрассть — камені. І почалося. Вичитаю про який-небудь — все одно, що цікавого вірша почую: зміст ніби й схопив, але хочеться знати напам'ять. От і починаю міркувати: «Ага. Цей камінь трапляється на Кольському півострові. У мене там нема знайомих, але є друг у Москві, а в нього, розповідав, приятель з Ленінграда — геолог, то чи не попросив би він знайти для мене цього камінчика».

На прохання Афанасьєва люди відгукуються співчутливо. Достатньо прочитати його листи про камені, щоб не зостатись байдужим до них — це справжні поеми про мінерали.

Любовно бере з полиці кристалічний камінець зеленуватого кольору:

— Амазоніт. Зверніть увагу на кристали. Вони ніби склесні з двох маленьких призмочок, що мають то скляний, то перламутровий блиск, як і всі польові шпати. Це чудовий матеріал для виготовлення ваз, брошок, підвісок.

Я нагнувся до самої полиці, оглядаючи зеленаве диво, і почув делікатне відкашлювання Афанасьєва:

— Камінь, як і картину, ліпше дивитися з відстані. Перше враження найсильніше. «Спинись, хвилино! Ти чарівна!» Через п'ять хвилин ти починаєш дивитися вже спокійними очима, а назавше у тобі залишається сліпуче враження першої миті. Звичайно, не всі камені рівнозначні, але всі вони прекрасні.

Потім він розповідав, що його захоплення змушує під час відпусток спати на полицях далекомаршрутних поїздів. Останніми роками побував на Уралі, в Казахстані, Челябінську, бродив з геологами путівцями тайги. Відчули вони в ньому добру людину і з охотою дарують камені, яких ще нема в колекції.

Читав мені листа одного кандидата мінералогічних наук з Караганди: «Заїдьте як-небудь,— уже рік тримаю для вас камінь, якого не приймає жодне поштове відділення, а розбивати не хочу — шедевр краси».

— Володимире Петровичу, а що дають вам навзамін оці безперервні клопоти?

— Відверто кажучи, мене такі питання трохи ображають. Мало кому спаде на думку допитуватися в поета, нащо він пише вірші. Поетом, проте, може бути не кожен, зате кожен мусить мати поезію власного серця, тобто ту справу, якій ладен віддати все дозвілля.

Я завважив, що Володимир Петрович часто вживає слово «поезія». Випадковість? Ні. Теж захоплення.

— Подивіться, будь ласка, цей екслібрис.

На аркушику — зображення прямокутного медальйона з портретом Єсеніна в центрі, хлопчика і коня внизу і п'ятикутною зірочкою вгорі. Довкола портрета напис: «Єсеніана Афанасьєва В. П.»

Особисті екслібриси має також на історичну і географічну літературу. А вся колекція книжкових знаків, які він давно збирає,— три тисячі з лишком. Недавно одержав од Володимира Петровича листа: «Домовився провести в Ямполі виставку екслібрисів. Йдуть на це охоче. Не тільки буряками живуть наші люди, не тільки хлібом єдиним. Упевнений, що виставка матиме успіх».

Та вернімося до поезії.

— Може, це не оригінально, але люблю вірші Бориса Олійника, Андрія Вознесенського, Євгена Євтушенка, Бели Ахмадуліної.

Афанасьєв виймає із столу великого зошита, помережаного красивим рівним почерком, і проникливим, виразним голосом читає «Марьину рощу» Євтушенка.

— Гарно написав. Я там виріс, але не бачив цього. Поет відкрив для мене усе заново. А може, це тому, що звідси, з Цекинівки, я подивився на Москву новими очима?

До речі (це, либонь, теж дехто може назвати дивацтвом), корінний мешканець столиці переїхав аж під Молдавію в далеке подільське село.

— Москва, в усякому разі, мого виїзду не помітила,— пояснює Афанасьєв, якщо його допитуються, чого залишив столицю.

Спробуй же він залишити село — це була б велика втрата: послугами незвичайної бібліотеки, консультаціями Володимира Петровича користуються люди не тільки з Цекинівки, а й з усього району.

— Даю книги кожному, хто хоче. І не записую — так запам'ятовую. Кожна книга мені дорога, діставалася інколи з великими труднощами, а то й з пригодами, але жодної не придбав у спекулянтів. З принципу. Беру тільки в того, хто цінує книгу і вміє говорити про неї, як про живу істоту.

Пора прощатись.

Стояв біля хати — середнього зросту, худорлявий, з інтелігентною зовнішністю, осяяною глибокою думкою. Щаслива людина! На порозі сінешніх дверей це засвідчувала також велика, пофарбована в червоне, підкова.

Люди, люди, люди... Остання ніч нашого ямпільського літа була не прощанням з ними, а ніби початком нової зустрічі. Гортаючи блокноти, наче знову їхали в Качківку, Цекинівку, Слободу Підлісівську, Северинівку, Гонорівку, мчали магістральними дорогами і польовими путівцями, зупинялися в пам'ятних місцях.

Дивлюся в багаття і подумки кажу Левкові: «А давай-но, голубе, ще раз вернімося в Язури, в їх благословенну тишу і тінисту вільгість, що передається від маленького ставочка з пронизливо-холодною джерельною водою».

Що воно значить, оте слово Язури, ніхто достоту не знає. Був колись за Слободою Підлісівською виселок — левада, оточена вербами, лужок, на якому зараз пасіка, пониззя з джерелами, що нині перетворене в став. За пасікою скрапують у трави перестиглі марелі — тут Долуд розбиває сади. Від марелей — духмяні запахи півдня і бджолиний табунистий гул — в плодах багато меду.

Хоч і далеко від села, спекотного дня сюди добирається чимало людей, а надто у вихідні. Саме тут ми й зустрілися з Григорієм Олексійовичем Урсуленком. Він двадцять з лишком літ на керівній роботі. Кілька тижнів не вдавалося порозмовляти з ним по-справжньому. Інколи наші дороги перехрещувалися то в полі, то на фермі, але поговорити не виходило. Лук'янчиков у відпустці, робочий день Урсуленка був розпланований по хвилинах до глибокої ночі.

Власне, і ця зустріч в Язурах була для нього просто роботою. Він не міг дозволити собі приїхати до слобідського ставочка вранці, бо тієї неділі мав відкривати свято будівельників, і приїхав після обіду. Стрункий, веселий, здається, необтяжений турботами.

Зі стану заклопотаності Урсуленко вмить уміє переходити в стан відпочинку — дорогоцінна якість.

— Якби вантажник час від часу не скидав з плечей свого вантажу,— уявляєте, на скільки б його хватило? А нервовий вантаж значно тяжчий від мішка чи ящика — від нього треба теж звільнятися регулярно.

В Урсуленка багато думок. Про все має власне судження і часто, не задумуючись, говорить афоризмами.

— Людина мусить працювати за законами краси, щоб милуватись наслідками своєї роботи.

— Коли тобі скажуть «ні», а ти впевнений, що маєш рацію, кажи своє «ні» і починай усе знову.

— Інколи чоловік хоче помити вікна, а ми його — по руках, ніби він їх думає порозбивати. Виходить, два удари — по чужому серцю і по своєму авторитету.

— Про ініціативу ямпільчан кажуть: «Високий політ!» Це коли дивитись здалеку. А зблизька — просто напружена повсякденна робота. Ніщо серйозне і велике не може бути наслідком маленьких зусиль.

За кожним з цих афоризмів — життєвий досвід наполегливої і совісної людини. Тепер я це вже знаю напевне. Між отими мудрими фразами мені бачиться стежина Урсуленкової долі, у якій все досягалось напруженою працею.

Не вірте, що після тридцяти слабшає пам'ять. Навпаки. Стає гострішою, якщо кожного дня даєш мливу жорнам мозку.

Склалося так, що середню освіту він здобув тільки в тридцять два роки, а в тридцять дев'ять закінчував економічний факультет університету. Війна випала якраз на кінець дитинства і початок юності.

Довелось йому сьорбнути якщо не з самої війни, то з того тяжкого повоєння, яке переклало на плечі підлітків чоловічу роботу і зробило їх передчасно дорослими.

Важив п'ятдесят кілограмів, а носив мішки удвічі важчі. Сліпими кіньми, бо здорові теж пішли на війну, орав, перевозив буряки на Вапнярську станцію, навчився мовчати, коли після похоронок над селом чувся плач. Приходив до тої хати, де найбільше дітей, безмовно ладнав плуга, припасовував чересло і починав орати, — батько упав на полі бою, але сонце світить у небі над головою, життя триває.

В п'ятдесят сьомому році Урсуленко став інструктором райкому, потім заввідділом, секретарем, другим секретарем райкому. Кожну сходику брав трудом і невтомністю. В селах Ямпільського району мало людей, яких би він не знав по імені й по батькові. Погодьтеся, що це багато важить. А ще природа дала йому приязний, веселий характер. А втім, другим секретарем Григорій Олексійович був тоді, коли ми з ним розмовляли в Язурах, а коли писалися ці рядки, він уже став головою виконкому Ямпільської райради народних депутатів.

Світлий спомин лишився від тієї зустрічі. Гомоніли до вечора, а потім Урсуленко раптом умовк майже на півслові, глянув на годинника, і шофер одразу ж пішов заводити машину. Григорій Олексійович усміхався, жартував, прощаючись, але його очі були вже не тут, — в тій справі, яка ще сьогодні чекала його.

Зорі поменшали і стали схожі на дрібний золотистий мак. Небокрай сірів, наближаючи ранок. Ми сховали блокноти, повлягалися біля багаття.

Як багато в серце хочу взяти
 На довічний спадок для душі:
 І пісні, які співала мати,
 Й непохитні камені Буші,
 І клембівських рушників узори,
 Ті, що не линяють від століть,
 І тебе, досвітня житня зоре,
 І тебе, родючих яблунь віть.

Левко читав вірші Ніни Гнатюк, яка, мабуть, найкраще з усіх поетів
 виспівала Ямпілля, бо тут народилась, тут виросла, тут написала перший
 рядок, сюди їздить кожного літа, щоб і сини переймались такою любов'ю до
 рідного краю, як їхня мати.

Як навколо яблунево, п'янку,
 В першій сивині — руда трава.
 Світ, немов клембівська вишиванка,
 Барвами весільно виграва.
 Там, де плеса синьо-зеленаві
 Древнього і мужнього Дністра,
 В кожному домі — наша чесна слава,
 В кожному полі — золота пора.
 Я іду — і ниви бурякові
 Тягнуться долонями тепла.
 Я співаю пісню вам, братове,
 Гордосте подільського села.

Співай, поетесо, хай гучать і кличуть славні імена Ігнатових,
 Вдовцових, Сковпіних, Васильківських, Захарчуків, Пасарарів, бо роблять
 вони з чорної землі і голубого дощу білу славу ямпільського цукру, бо кожен
 з них і ще сотні їм подібних достойні поем і повістей!

У чоботях цупких, у фуфайках, що вічно в мастилах,
 А душа, як росина, стопроменем виграва.
 Як торкнешся її — прибуває, вибрунькує сила,
 Струменить з-під снігів, ніби перше кохання, трава.
 Пізнаю вас по пісні, по дружбі, по славі, що висне
 Виноградом достиглим в моїм придністровському краю.
 Я ваш подих вчуваю у кроці стрімкому Вітчизни,
 А Вітчизну по краплі, у кожному з вас пізнаю.

Левко уже сидів біля багаття і декламував, погойдуючись в такт
 ритмічній мелодиці віршів.

- Де в неї береться стільки красивих віршів?
- На красивих людей і слова знаходяться.
- А ти про всіх, з ким зустрічались, напишеш?
- Навряд. Але постараюсь.
- То як назвеш книгу — «Літо приємних зустрічей»?
- Ага.

— Напиши, що це було найкраще літо мого життя, — сказав Левко, видобуваючи брезентове відро зі своєї спортивної сумки.

Пора було гасити багаття.

На сході вже з'явилась ранішня заграва...

* * *

...Книжка склалася дуже швидко. Вона жила в мені майже повністю, але я не міг сісти за стіл капітально, щоб почати й закінчити. Похапцем, начерками, на клаптиках і обривках паперу, вона вже виходила з мене, просилася і «перла», я вже відчував насолоду від майбутнього процесу творення, уже знав, що вкладуся і в параметри означеного розміру, але не починав. Книгу треба було здати до половини лютого, в середині листопада зателефонував завідувач відділу української і російської прози, який відав також виданням документальної серії, Григорій Павлович Карпенко.

— В якому стані книга?

— Ще не починав.

— Не зрозумів...

— В мені вона вже є, але ще не починав.

— Це несерйозно...

— Григорію Павловичу! Я встигну...

— Ви то встигнете...

Він поклав слухавку, не договоривши. Це могло свідчити тільки про одне: «Ви то встигнете, але чи це не буде якась поспішлива халтура?» Карпенко мав усі підстави так думати. Авжеж. Доручили чоловікові, довірили, а він дозволяє собі бозна що.

Мабуть, я підсвідомо ждав цього поштовху? Та розмова прорвала у мені якісь заставки і до Нового року я одним духом написав «Літо приємних зустрічей» і коли знову подзвонив Карпенко, я бадьоро доповів, що діло вже зроблено. Йому ця бадьорість не дуже сподобалася:

— Добре. Надсилайте чи привозьте, як там у вас виходить...

Далі — гірше. Через місяць зателефонував Перебийніс.

— Слухай! У чому річ? На твою книжку написана несхвальна рецензія.

— Не може бути...

— Факт. А ти сам як її оцінюєш?

— Вона мені здається цілком пристойною.

— Ну, молись!

Цей діалог забрав у мене здатність вірити в себе і захищатися. Аби тоді зателефонував ще хтось і сказав, що книжка нікуди не годиться, то я вже й сам повірив би в це. Мене завше дивувало, якщо автор у відповідь на переконливу і навіть вбивчу критику знаходив контраргументи і вмів ними наполегливо оперувати, не соромлячись хвалити себе на всі заставки. Критика мене паралізувала. Якщо людина знайшла привід написати несхвальну рецензію, то вона чимсь мотивує ці свої позиції. Я не визнаю аргументів — сподобалась — не сподобалась. Це глибоко особисте, справа смаку, а не підстава для схвалення чи не схвалення. Несхвалення має базуватися на переконливих доказах.

З'ясувалося, що мою книжку дали на внутрішню рецензію якомусь перекладачеві з англійської чи французької, далекому від повсякдення, а тим паче від сільського життя. Позаяк заварилася катавасія, то «Літо...» взявся читати Григорій Павлович Карпенко. Наприкінці дня він зателефонував і вгамував моє розбурхане серце: «Мені поки-що дуже подобається», а на ранок взагалі наговорив стільки компліментів, що не хочеться повторювати їх. Він мене просто захвалював. Може, щиро, а може, з почуття деякої вини і перед Перебийносом, і переді мною, адже сам обрав мало того що некваліфікованого, та ще й несумлінного рецензента.

Невичерпна житниця мови

Ішов стежкою через жито, між густим вусатим колоссям, яким котилися широкі білясті хвилі, і від цього здавалося, що поле вгинається і пливе. На хвилях зринало червоне маєво маків, на обрії мерехтіло марево, єднаючи поле з небом. У мареві купався край села на кілька хат, од яких виднілися тільки дахи. Ні звуку, ні погуку, ні відлуння. Навіть жайвори вмовкли і сховались у вільгкій притінок озимини — змогла їх спекота. Тільки листя шемрало об листя, але від цього не звук, а ледь чутний шепіт: ш-ш-ш, ш-ш-ш, ш-ш-ш.

У цій тиші, підсилюючи її унятливість, раптом сплодилося тонке мелодійне джмеління, ніби вдалині ожила якась музична комаха. Поле, марево, відстань одібрали в неї силу, але, зупинившись, можна було зрозуміти, що це справді музика.

Коли стежка вибігла на городи, я пішов межею між вишеньками, потім — садочком і вийшов до старої хати, під якою на ослоні сидів лисий дід і, заплющивши очі, грав на скрипці. У холодку буди дрімав рябий пес. Зарившись у літні порохи під катрагою, на якій сушився тютюн, сокотали кури. А старий грав. Він щойно гонив корову на пасовище, наслухався там упокійливої тиші, і в ньому, видать, прокинулося непереборне бажання додати до неї щось своє. Вийняв з чохла скрипку, підкрутив смичка, намастив каніфоллю і пустив його на струни.

Гралось легко. Бродив душею по росах, музика розгойдувала пам'ять і виколисувала спомини. Я зашкодив старому. Чужого він почув одразу, смичок тут же зів'яв, і скрипка похлинулася звуком. Твердими, немов коріння, пальцями старий узяв зі столу самокрутку, завгрубшки як грабовий стовбурець пужална, лунко плямкнув губами, і лілова хмаринка враз підстрибнула над головою.

— Самосад? — запитав я, киваючи водночас і на катрагу, і на дідову цигарку.

— Ага, — відповів старий.

— Саджаєте? У магазинах же курива вистачає.

— Магазинне й смокчу, а домашній здаю в аптеку на порошки від кашлю, — скривив рота, щоб не усміхнутись, але враз ухопився за груди і зайшовся таким бухиканням, що сльози порснули з очей, а сонні кури зірвались і закудкудакали. — Оце на нового «Жигуля» сушу, — втираючи очі, показав на катрагу.

— Тютюнець ваш як зветься?

— Либоньки, бакун. Листя тверде, як коняча шкура. У войну мені жінка на ньому письма писала. Один аркуш спише, а два чисті. То ці чисті цензура завше забирала на предмет воєнної тайни — чи нема шифровки? І щоб не дати фашистові ніяких надій на секретну інформацію, скурювала дотла. Без последствий для мене і для Гафії.

— Гафія — це хто?

— Персональна пилка. Скоро вже 50 років кряжує мене, а я все одно кашляю. Жіноча порода, як реп'ях, а чоловіча, як штани: реп'ях тримається, а

штани не падають.

...Цей запис я робив у Липовецькому районі на хутірці біля села Щасливої з уст старого сліпого скрипаля, який зачарував своєю грою і мовою. Образною, веселою, ні на що не схожою. Дякую вам, дорогі мої блокноти, свідки кореспондентських мандрівок, що запис цей не унікальний. Серед людей, з якими пересікалися мої шляхи-дороги, була сила-силенна тих, хто розмовляв зі мною неквапливим українсько-російським суржилом, не пісною обтічною мовою бюрократичних приймалень, а прудким гарячим словом, що народжується в глибинах української душі і породи, вибавлене родючою землею, вигріте рідним сонцем, облите водою теплих дощів, чистих ставків і швидкоплинних річок. Саме селу маємо низько кланятися за те, що було і зостанеться невичерпною житницею мови і незатертої поетичної образності.

...Якогось літа їхали ми в поля з Іваном Сергійовичем Кальницьким. У мене не було певної мети. До Петрашівки я завжди приїздив без жорстких хомутів редакційних завдань — просто порозмовляти, зарядитися, набратися від Кальницького розуму й мудрості, хоча відомо, що ці якості не передаються, якщо не одержані у спадок від батька й матері.

Іван Сергійович правує машиною легко, ніби це самоплинний органічний процес, ніби машина — продовження його рук і тіла.

— Моя стихія — руль. Люблю, щоб на спідометрі 100-140 кілометрів. Це — відпочинок. А ще — аби музика. Тиха, негучна, під настрій. Зупинишся на галявині, де полин і чебрець, гірке і солодке, зірвеш стебельце, понюхаєш — землю через цей запах чую, інколи навіть вітер бачу. Не відчуваю, а справді бачу. І не на дереві, яке в цю мить хилиться, а в просторі. Тоді я роблюся таким сильним, що можу будь-якій людині допомогти реально.

Люблю вести розмову там, де — лужок, криниця, жито. Так іноді хочеться перед кимось вилитися. Людині ж небагато треба — відчутти, що її розуміють. До тебе всі звертаються, всі тебе за поли хапають, ти щодня потрібен, як кухонний ніж. Але ніж тупиться, якщо поряд нема людини, яка може його підгострити. І хоча керівник не має права піддаватися слабкостям, бо це дитяча якість, але я все-таки за те, щоб у ньому ця дитинність не вичерпувалася.

...Звертаємо на польову дорогу, потім — до Бугу. Сиві, лобаті пороги на плесі, правобіч — гранітна стіна, над нею — кучерявий ліс. Іван Сергійович знає потайну доріженьку, яка виведе нас у тихий закут, де ні вітру, ні гомону — тільки сонце, пташиний щебет і безмежна гладінь жита.

В Івана Сергійовича — землисте обличчя і хрипке дихання — довічний спадок війни, слід тієї легендарної всенародної мужності, завдяки якій ми і стояли проти Гітлера, бо все було за те, що не встоїмо. Щоб залишитися живим на оточеному облавою хутірці, він, партизанський розвідник, заліз у піч, з якої щойно вийняли горшки з варевом. Встигла ще господиня хлюпнути баняком води на черінь, подала туди повен горщик і

Кальницькому, щоб намочував рушника і втирав обличчя. Але все одно це була піч.

Не давала Батьківщина за подібну мужність героїчних зірок, бо таких сьайливих піщинок у буднях війни було, як зір. А хто годен полічити всі зорі? Та «піщинка» рве кашлем груди Героя Соціалістичної Праці.

Думаю про те, що йому все життя було набагато трудніше, ніж будь-кому з нас, але всі його мають за найздоровішого і найсильнішого, бо на нього всі опираються.

— Кожен мусить мати перед очима ідеал. Для мене — це партизанський командир Андрій Кирилович Микитенко. Оточений фашистами, відбивався до останнього патрона, потім спалив усі документи й папери, що були при ньому, й підірвав себе гранатою. Ніколи не говорив мені красивих слів, красивою була сама його поведінка. Умів розуміти й цінувати людей, тому він для мене ніколи й не вмирав. Ще тоді у війну я поклявся: «Якщо зостануся жити, то скрізь, де не буду, саджатиму троянду — улюблену квітку Микитенка». Саме трояндовим квітом залиті всі три села нашого колгоспу. Троянди даруємо молодим на весілля, щоб їхнє життя було таким красивим, як квітка. Троянди саджаємо на могилах тих, хто відходить, аби сказати, що в душах наших залишається те коріння їхніх справ, які були гарними, як троянди. Квіти в житті — те саме, що вірші в літературі або вродливі жінки серед людей.

Саджати квіти найчастіше доручаємо дітям. Чому?

Вони серед нас найчистіші. Троянда чує, хто її саджає. Принаймні хочемо, щоб так було, щоб ця квітка шанувалася, як свята. Коли діти у присутності всього села вперше обсадили трояндами центр Петрашівки, ми думали-гадали, чи призначати сторожів. Призначили все-таки, не дуже це афішуючи, але через два місяці перевели їх на інший об'єкт — не було роботи, ніхто не зламав і галузки. З'ясувалося, що всеньке село стерегло їх. Та й досі стереже. Коли ми об'єдналися з сусідньою Даньківкою, то там теж захотіли троянд, підібрали хлопців, дали їм лопати, щоб накопали в Петрашівці. То добре, що я випадково нагодився на ту ситуацію — могло дійти до самосуду.

Краса — це медаль, якою ти нагороджуєш сам себе без урядових указів. Коли людина починає і оберігати красу так, як хліб, значить, вона вже воістину живе не хлібом єдиним. Зрозуміти, оцінити красу довколишнього світу — все одно, що прилучитися до читання серйозної літератури чи розуміння класичної музики — душа твоя багатшає. Людей групує, єднає, зближує духовність. Час хочеться проводити з тим, хто тебе не тільки зрозуміє, пожаліє, «погладить», а й продовжить, збагативши чимось. Усі ми маємо слабкості, але розвивати мусимо силу, власне, слабкості перетворювати на силу. Тоді людина зможе підніматися, рости до найвищих вимірів і виявів духовності. Думаєте, Карбишеву не хотілося жити?

Ще й як хотілося! Але він знав, що смерть може дати силу живим; знав, що найдорожче для людини — життя, але існують речі важливіші за смерть. Свідома смерть мусить яскраво утверджувати те, чим ти жив,

впливати зі способу сприйняття світу і кликати когось продовжити свою справу.

...Мова Кальницького була натхненна й висока, він говорив без упину і казав, що в його командира Андрія Кириловича Микитенка були гігієнічними душа і серце, до них не приставала ніяка інфекція. Не знаю, де бралось в нього стільки слів і думок, не вчитаних, не підслуханих, а власних. Гадаю, що в багатьох випадках (якщо не в переважній більшості) той, хто вмів винахідливо працювати, вмів винахідливо й говорити. Думки впливають з діянь. Красномовство словесне стоїть на фундаменті красnodійства.

— Люди вміють довіряти абсолютно тільки тим, у кого слово — не мерва і не кукіль. Я виніс зі своєї багатолітньої практики найголовнішу мудрість — подаруй комусь щастя. Це найперший девіз Людини. Не розмінюйся на докори — це сіль на рани; не повчай словами — це образа, бо ти мовби хочеш наголосити, що розумніший за того, кого повчаєш. Даруй себе, роби своє діло, не озираючись на іншого: «А чого, мовляв, він так не робить?». Самовідданість надихає, бо має властивість множитися і передаватися далі. Довіряй людям! Довір'я — це той експрес, що швидко везе і польовою дорогою, і асфальтом, і залізницею, і водою, і повітрям, і навіть бездоріжжям. А в довір'ї головне — не контроль, а допомога.

Свого часу ми довірили нового силосозбирального комбайна золоторукому чоловікові Григорію Василюшину. А в нього раптом не заладилося. Пройде гоню і вже щось порвалося. Пора, тим часом, архігаряча, погожі дні стоять, їх не можна марнувати. Нервує чоловік, руки побив, пальці кровоточать. Побачив мене — голови не піднімає.

— На обід не йде, — кажуть хлопці, — забув про все.

Я про роботу не питаю. Я голосно кажу бригадирові:

— Поїдь і привези йому чогось попоїсти. Бачиш, як він трудиться!

Знаю, Гриша це чує, у нього сльози виступлять від моїх слів, і я ті сльози вітаю. Вітаю й себе, що не дорікнув зопалу, а розділив його гризоту. Розділена біда — це вже півбіди. І взагалі я вам скажу, коли хочеш посправжньому пізнати людину, наблизь її до чужого горя.

...Шкода, що запис у моєму блокноті на цьому обривається. Більше я ні разу не мав нагоди для такої щедрої розмови — Кальницький завше був надто заклопотаний. З іншого боку, якби така нагода й трапилася, потрібен ще відповідний настрій, адже душа — не квартира, щодня навстіж не прочиняється.

Проте область наша талантами не зобиджена і на вістря мого пера втрапляли монологи якщо не такої, то близької до них сили і в інших місцях. Дуже подобалося мені бувати в Галини Степанівни Сірої, особливо тоді, коли у неї все ладилось, а піднесена її душа перебувала в елегантній відповідності з довколишнім світом і чудовою ямпільською погодою. Зустрінешся з людиною, слухаєш-слухаєш, і будень починає мінятися на очах, напинає голубі вітрила, повертає до причалів поезії, і вже довгий стовп надвечірнього сонця, що платвою ліг через Дністер, стає доріжкою, яку

проклали на той бік лошата з золотими підківками, що їх переганяє на нічне пасовисько жар-птиця. Рясне павутиння на куцах і стерні — не просто павутиння, а невід, якого серпень ладнає, щоб забрати з собою тепло. І на отаву, що парує після дощу, теж можна подивитися з іншого боку — це літо сохне на покосах. Якщо ж ви зійшли на польову дорогу, то не думайте про неї, як про такий собі примітивний путівець. Трішечки уяви — і побачите, як вона зігнулася луком і напнулася тятивою, що натоптано її радощами й печаллями.

Світ Галини Сірої зіткано з краси. Її сонце — в колоссі, її небо — в замріяних зорях, її весни — журавлині крила й проліскові очі, її літо — перепілка, що клепле променистий голос, її осінь — яблука, що влежалися в сінях. Її землю гріють хліборобські долони, а в її серце тихо запливає сонце.

Це, звичайно, поетичне сприйняття світу. Важко повірити, що належить воно агрономові, директору радгоспу, який міцною рукою утримує залізну дисципліну. Але це факт. Природа обдарувала її з казковою щедрістю, давши талант до вірша, пісні, музики, танцю, трибунного слова, нагородивши потужним організаторським хистом, виточеним естетичним смаком. Водила машину, як Бог, їздила на конях краще за світових чемпіонів. У неї були закохані всі, хто мав честь хоча б раз побути в її товаристві.

Якось вона возила мене в долину... Мавок. Звичайна долина над Дністром, з довгими рядами верб, ячменями, буряками, капустою. У принципі, усім тим буденням, що оточує нас кожного дня. Але має значення, якими очима на це дивитись, якою мовою про це розповідати.

— Гляньте, які шовково-атласні хвилі гонять ячмінь. Жоден інший знак не спроможний сотворити таких чарів. Я начиталася Лесі Українки і вирішила, що вся ця долина заселена Мавками. Там, де хліб, живуть польові Мавки: житні, пшеничні, ячмінні, вівсяні; там де низовина вздовж Дністра — лугові: калинові, горіхові, кленові, ясеніві, вербові. Авжеж. Бачиш дві верби, зв'язані гілляками, як руками? Мавчина гойдалка. Коли треба чарувати хлопців, вони сходяться тут і влаштовують буйні реготи. Усі Мавки світло-русі, як колоски, проте в польових очі — зелені, а в лугових — голубі. Хлопців вони теж обирають русявих — колір української нації.

Нема на землі кращого місця, ніж наше Придністров'я. Люблю Одаї. Хочу, щоб ніколи не переводилась їхня краса. Отам, на галявині, куди щоліта вивозимо пасіку, насадили липок. Походжає між вулицями дід Казько. У бороді бджола заплуталась, на чолі — сажа від димаря. Усе нагинці та нагинці: день при дні, аж увечері випростається, коли здужає. Стане під прадавньою грушею — онде вже й сонечко за Гальжбіївську гору пірнуло, а йти несила. Мо' не йти?

...Біжить ручай, жебонить на закрутах, малиново дзвонить на перепадах, сердито грає біля перепон, впокорено і плавно тече на рівних місцях. Як той ручай водою виплітає образ свого плеса, так і Галина Степанівна мовою передає свої враження і стани. Огранені артистичним оповідальницьким хистом, вони є справжніми шедеврами. Я не раз думав, що вчити рідної мови наших національних манкуртів і покручів треба було б на

уроках Галини Сірої — слід на все життя. Згадую її слова:

— Кожен з нас — мить у галактиці природи. Але чим красивіша кожна мить, тим багатша природа.

Втім, це Сіра, людина з вищою освітою і неординарними здібностями. А ось іде вулицею моїх рідних Ометинець сільський абориген Тодонь Голота.

— Добридень, Ванька! — спирається на свого костура.

— Добридень, дядьку Тодоню! Як здоров'я?

— Старе-е-еньке...

— А скільки це вже йому?

— Дев'яносто вісім.

— Багато.

— Наче й багато, а оглянись назад — сліду не видно. Чи очі ослабли, чи орав мілко?

— І що все-таки на віку головне?

— Доля дітей. Якщо у них усе добре, то сонце щодня ясне. А якщо над ними іде дощ, то і в твоїй душі всі стежечки мокрі.

...Невичерпна житниця рідної мови. Найбільші її врожаї не в класах, не в аудиторіях, не в творчих академічних майстернях, а серед людей села.

Сторінками старих блокнотів

У принципі, цей заголовок міг би стати назвою всієї книги, адже там, де пам'ять треба підпирати якимось фактом, неодмінно звертаюся до моїх старих блокнотів, що зберігаються у мене з того 1960 року, коли почав працювати в газеті. Звичка занотовувати всі зустрічі, розмови, інтерв'ю, засідання, наради, прес-конференції не на випадкових клаптиках паперу, а в блокнотах — з часом винагороджується. Перегорнеш якого-небудь записника і бачиш, скільки цікавого матеріалу так і залишилося невикористаним: газета все-таки не гумова, ефір теж, розміри статей, кореспонденцій, передач – обмежені.

Утім, виною не лише розміри публікацій, а й стан, в якому перебуває суспільство, і закони, за якими живе. Усі ми були журналістами партійних газет, радіослужб і добре знали, що може піти на сторінку чи в ефір, що піде з певними правками і потугами, а що не піде ніколи ні за які гроші, бо посягає на фундаментальні підвалини ідеології, імперської державності або на честь мундира Комуністичної партії.

Такі теми були крамолою, а тому цією «крамолою» густо «заміновані» і мої журналістські записники. Вони мовби чекали свого часу, хоча треба бути відвертим — не все можна сказати й сьогодні, бо живемо в суспільстві людей, а отже, в суспільстві совісті, етики, морально-психологічних правил і умовностей, які диктують певні закономірності поведінки, нижче за які опускатися не можна, наскільки б надворі не помінялася політична погода, якої б розкутості не досяг загальний рівень моралі. У кожного має бути свій кодекс честі.

Я хочу пройтися сторінками тих блокнотів, де особливо рясний розсип теми війни. В Америці, Англії, Франції, Німеччині, власне, в усій Європі народи не те, що забули про неї, а мовби відсунули в дальній кут пам'ятливої шухляди, як щось таке, що вже одійшло і не вернеться. У них було стільки яскравих і приємних подій, що поступово заступили собою тему війни, позитивно позначившись на житті людей.

А у нас же, болісно зачепивши майже кожную сім'ю, до якої хтось не вернувся з поля бою чи загинув тут, у рідному краї на фашистській шибениці, в партизанському загоні, концтаборі або був вивезений на німецьку каторгу в тяжке рабство, тема війни проорала глибокий слід. Це була справді всенародна біда з мільйонами відгалужень, сюжетів, болів, сприйнять. Є тут і дивовижний феномен позитиву — наша людина, затулена від світу глухим парканом залізної завіси, несподівано побачила інший світ і зрозуміла, що в тому світі люди живуть незрівнянно краще, вільніше і влаштований він куди розумніше, ніж соціалістичний сталінський рай. Я записав у Соболівці під Тепликом учителя біології Романа Андрійовича Кравчука. Він жив самотою на краю села, розводив квіти і бузки, особливо бузки, яких мав чотири десятки сортів, і о тій порі вони саме буяли й пахли, на ті запахи, мабуть, зліталися всі солов'ї, бо пташиний грайгомін стояв стіною, відгороджуючи садибу від поля, а в полі панували інші аромати і така тиша, що вже після садиби почала теж здаватися звуком.

— Я в цій тиші почуваюся так, — говорив мені Роман Андрійович, — як наміряв ще на війні, бо пройшов усю Європу, дістався до Берліна, пильно вдивлявся в той капіталізм і не знаходив у ньому чогось кращого від нашої землі. Вони там організованіші, дороги поробили своїми руками, техніки мали багато і різної, але все одно Європа для мене пахла чужиною. Лише одного разу я тяжко їм позаздрив. Господар моєї хати, колишній гітлерівський офіцер, для якого війна скінчилася щасливо, щодня ходив до церкви, став глибоко цивільною людиною, нікого не зачіпав, ні з ким не заходив ні в які суперечки. Пообідавши, грав на фісгармонії, а його фрау в цей час молилася. Це було не по-нашому, але дуже гарно, ідилічно, мовби переді мною вимальовувався сам образ миру. Соромно було заздрити вчорашньому гітлерівцю, але я заздрив і мріяв про ту годину, коли вернуся додому, вигадая щось таке, щоб самому було добре і людям біля мене. І ось маю квіти, бузки і цю неймовірну тишу. Інколи я її боюся, особливо тоді, коли все цвіте. Ну, не можна бути таким щасливим, таким налитим по самісінькі вінця цією красою — жди якоїсь біди. Забобони?

Хто його знає? Той німець, що грав на фісгармонії, і його жінка перебували в стані цілковитого смирення і єдності зі світом, у якому скінчилася війна. А в мені війна досі не закінчується. Досі я боюся, що вдарить по цій тиші якийсь грім.

...Мене здивував у ньому своєрідний світ сприйняття. Пройти дорогу, на якій стільки смертей, каліцтв, нових держав, побачити, як моляться двоє немолодих людей і запам'ятати це на все життя, як головне, що виніс з того содому?

А чому б, зрештою, і ні? Хіба це погано? Навпаки, це просто чудово. Мій сусіда в рідних Ометинцях привіз із Німеччини у солдатському ранці сокиру, якою до самої смерті рубає дрова і на яку приходило дивитися все село — дуже справна і гостра. А ще він мав звідти хитру балабушку з кількома химерними отворами, якою сукав цупке конопляне мотуззя на заздрість сусідам. Це було матеріальне, а в Романа Кравчука — ні сокири, ні балабушки, а все одно своє і теж дуже значиме. Слід війни в різних іпостасях.

З цих слідів у старих блокнотах я знайшов розповідь директора школи з Літинського району Павла Мельничука. Він сам прийшов до мене в редакцію і поділився тим, що незмінно мучило.

— Мій тато ішов на фронт 23 червня, тобто на другий день війни. Йшли тоді всі, плач стояв на висоті стовпа пилюки, збитого людськими ногами, бо все село проводжало. У молодій моєї мами запліталися ноги — не могла йти. Не плакала, не кричала, щоб не зурочити, не накликати на татову голову якоїсь біди. Тато перепитував: «Що з тобою? Що тебе болить?», а вона тільки облизувала збілілі губи і шепотіла: «Ніщо не болить! Може, це від спеки?». Я дивився на маму з острахом, і тоді тато раптом спохопився: «Павле! Йй-богу, я забув бритву. Як же без неї в дорозі і між людьми?»

— Тату! — гукнув я з радістю. — Зараз же злітаю і принесу!

Мені було незручно за мамину ранкову хворобу, я хотів чимось

догодити і їй, і татові, відчував якусь свою несподівану вину перед ними і летів наввипередки з вітром. Я навіть подумав грішним ділом, що вони хочуть залишитися наодинці, зійти з дороги в чиєсь жито або картоплю, щоб їх ніхто не бачив і не чув, і попроситися там наостанок.

Я не запитав у батька, куди він поклав бритву, заходився нишпорити по всій хаті, але її не було там, де мала б бути. Я остаточно впевнювався, що батько таки хотів залишитися тільки з мамою і знайшов для мене забаву, уже почав навіть сердитись, але тут побачив пропажу — вона, либонь, випадково скотилася з ослона на долівку і приткнулася стійма до дерев'яної ніжки. Тому батько і не примітив її. Я таки добряче забарився і прибіг назад аж тоді, коли мобілізовані вже вийшли за село, відбули коротенький мітинг і розсідалися по возах. Я встиг віддати татові бритву, притиснутися до нього — і все. Вони рушили, міцно тримаючись руками за полудрабки, і було таке враження, наче це не вони, а полудрабки їх тримають за руки, щоб не зірвалися і не скочили ще раз прощатися, бо й так було забагато сліз і плачу. Назад ми вертали городами і долинами, щоб не дорогою в пухких порохах, а понад річечкою, попід верби і вільхи, закосичені жовтими співами вивільг, які розходилися так, ніби війна їх не стосувалася, хоча і справді не стосувалася. Маючи звичку над усім роздумувати, я почав міркувати над проблемою залежності навколишнього живого світу від війни. Невже вивільга і справді не чує загальної тривоги? Ні, таки повинна чути, надто незвично поводить себе сьогодні наше село. Але вона ж не зобов'язана розуміти, що тут діється, вона, мабуть, розуміє будь-яку незвичайну подію тільки у сув'язі з тим, чи загрожує це її гнізду і пташенятам, чи не поховаються від цього, бозна куди, комахи, черв'яки і гусінь, якими треба пташенят годувати?

Мамі вже полегшало. Вона присіла на кладці мити ноги.

— І що це мені, сину, зробилося, що я не могла йти? Ніколи ще такого не було. Стала під грудьми якась колька. Сперла мені дух — хоч падай на землю. Добре, що жінки принесли холодної води — попустило.

— А зараз вам як?

— Уже нівроку. А то наче якась мана опосіла, наче якийсь знак згори.

— Таки вже й знак?

— А хто його, сину, знає, що там на небі? Може, й справді звідти все видно?

Німці в селі з'явилися рівно через місяць. Ситі, вгодовані, нахабні — милися біля наших криниць, роздягаючись наголо, обливалися водою, не звертаючи уваги на нас, ніби тут нікого нема. А їхні танки, гармати, машини і мотоцикли лякали своєю кількістю. Їх було багато, вони були якісь дуже чужі і сильні. Своїм гуркотом вони заповнювали все. Німці їздили попід дворами, ловили курей, доїли корів, пили прямо з дійниць і відер, широко, по-хазяйському розставляючи ноги. Наче дома, наче прийшли сюди назавше і не збираються нікуди йти.

Мати ще більше посмутніла.

— Як же їх так швидко до нас пустили? Вони тут окопуються і

осідають. Бачив їхніх коней? Аж земля вгинається під цими ваговозами, копити, як кашкети, стане в березі — ямка на піввідра води. Тяжко їх доведеться вибивати звідси. А де ж наші? Ти нічого ніде не чув?

— Не чув, мамо.

По часі, коли вони почали молотити наш хліб і ешелонами з Кароліни і Ситковець відправляти до Німеччини, а потім заходилися орати землю на зяб, орати по-хазяйському, до пуття, я подумав, що вибивати їх справді доведеться тяжко. А коли дорогою з Умані і Гайсина попливли довгі колони наших червоноармійців у подертій, брудній, зачовганій формі, яку ми звикли бачити тільки чистенькою, нагладженою і надраєною до сонячного блиску пряжок, чобіт і гудзиків, то я почав думати і про батька. Думи були мої невеселі і навіть печальні. Я зрозумів, що це війна, що німець дуже сильний, помітно сильніший за нас. Якщо ці довгі колони полонених ідуть під охороною кількох велосипедистів і нікуди не розбігаються, то, може, в якійсь із них уже і наш батько. А найстрашніша, найпідступніша думка, яку я відгонив від себе, але яка все частіше й частіше лізла в голову: «А може, тата вже й нема? Може, десь упав і його й схоронити нема кому?». Мама здогадалася про мої думки, дивилася на мене благальними очима, закликаючи мовчки ні про що не питати, але настав той день, коли я не стримався: «Якби він, ма, не забув тієї бритви і я не вертався тоді за нею, то, може, все було б так, як треба...»

— Що ти таке говориш? — закричала мама. — Що ти говориш? Він живий.

— А хіба я щось кажу?

— Ні. Він живий. Але, певне, десь поранений. Я наперед усе чула. Думаєш, чого не несли ноги на тих випровадинах, чого мені дух забивало? — вона нарешті «оприлюднила» тяжкі свої думки останнього часу.

Від того дня ми слухали, хто, коли, звідки вернувся чи прийшов, кого бачив у дорозі, кого стрічав, сподіваючись, що хтось бодай словом чи півсловом згадає тата. Але ніхто не знав, не чув, не бачив, не зустрічав. Наче у воду впав мій батько. І так усю війну, і після війни, і по сей день. Мама посивіла, остаточно впевнившись, що з першого дня війни у неї було передчуття, що Федір піде і не вернеться. Тому й не несли її ноги на ті випровадини. А в мене — інша гризота: якби не та бритва! Аби я не вернувся за забутих (споконвіку це дурна прикмета — вертатись!), то, може, все було б інакше. Або ще — аби я, знайшовши ту бритву під ослоном, не погнався, як навіжений, віддавати, то, може, доля вернула б тата додому, щоб сам її забрав.

— І оце я до тебе, як до батюшки в церкву, на сповідь. Напиши про оцю мою бритву до газети. Не верне вона мені тата — вже добре знаю, але, може, після цього хоч на душі полегшає!

Я записав історію Павла Федоровича Мельничука до своїх блокнотів, надрукував її в газеті, опублікую і в цій повісті, але вже як один з раритетів війни, одну з поліфонічних її граней...

Близькою до неї за психологічною глибиною і напругою є в моїх

блокнотах історія Василя Максимовича Кметя, викладача Немирівського педагогічного училища (нині Вінницького коледжу). Колоритний чоловік, беручий, справжній, дотепний і пам'ятливий. З села Нижньої Кропивни, що на трасі Вінниця — Гайсин, біля самісінького Бугу.

— Війна селом котилася, як кіно, з немилосердно-жорстоким сюжетом, в усіх своїх проявах — ну, навмисне не вигадеш. Тут і концтабір, і єврейське гетто, а поряд на Бугу перед Семенками — ще й дерев'яний міст для різних пригод з переправами, літаками і бомбуванням. Мій батько був не лежачий камінь — живий чоловік, активіст, скрізь — перший. Через те, певне, до Вітчизняної він уже побував і на фінській, і на польській війнах і, слава Богу, лишився живим. Війнам у двадцятому столітті було тісно, вони йшли одна за одною. У перерві між польською і Вітчизняною тато став колгоспним бригадиром, на цій роботі не було коли ні присісти, ні виспатися, а тому вона випала Максимові Кметю, щоб до війни встиг добре наробитися. Мене теж привчав до цього, скрізь волочив за собою: до конюшні, кузні, косарок-лобогрійок на полі, до жінок на буряки, до тракторів. Правда, їх тоді було один-два, але я вже якесь поняття про них мав.

У день війни тато пообіцяв узяти мене з собою до Ситковець — показати райцентр. Не спеціально, а принагідно — в тата завжди і скрізь були діла. Зранку він запряг безтарку, завіз вугілля до кузні і там я його чекав, щоб їхати на Ситківці. Уже сів навіть у коробку безтарки, як тут раптом біжить чоловік із сільської ради:

— Лю-юди! Війна!

І все зразу вмерло. Поклав молота коваль, помічник перестав міхи накачувати, посиніло те місце в печі, де був кущик вогню.

— Злазь, Васильку, — згаслим попелястим голосом сказав тато. — Йдемо додому.

Ішли ми не по-хазяйськи, навпростець, прямо через жито, конюшину, пшеницю і гречку. Такого ніколи не було, щоб через святий хліб за татом і його дитиною — дорога. Це все одно що — чобітьми через вітвар.

Тільки ми до хати — мама в крик:

— Ой, Максиме!

— Не треба. Збирай мене в дорогу. Завтра — на війну!

Для війни у тата був спеціальний фанерний сундучок — він його приніс із Польщі. Поїхали на випровадини тато, мама, Толя і я. Андрія лишили вдома — ще малий, 39-го року. А в Ситківцях людей, як на весіллі. Стривожені, але ще не дуже налякані.

— Через місяць від того німця, — говорив якийсь дядько з трибуни, — тільки мокре місце залишиться!

Тато теж був бадьорий — купив нам ситра, що було смачне, рожеве і дуже гарно пахло. А ще він приніс звідкись кілька червоних надутих бульбашок — таких я ще ніколи не бачив.

Мама, певне, знала, коли тата повезуть на Вінницю — наступного ранку подалася повіряти буряки до залізниці, бачила його у вікні поїзда, махала на прощання рукою. А через місяць — ніякого мокрого місця від

німця, сам німець — на порозі, а разом з ним — майже всі ті дядьки, що ішли з татом на війну. Приходив до мами Афанасій Сорока, розповідав, що наших скрізь косять німці, як траву, — десант на десанті, а порядку нема, не в усіх є навіть гвинтівки. Голодні, обірвані. Командири їх покидають, люди розбігаються. Казали дядьки Максимові: «У тебе троє дітей і четверте ось-ось буде. Може, німець пожаліє? Вертайся з нами!»

— Не хочу я німецької жалості. Я до німця на «поклін» можу прийти тільки в шинелі і з зарядженим автоматом.

Бачив Афанасій мого тата під Черкасами з його другом Юзем Гринчуком — пробивалися до Дніпра. Місяця за півтора вернувся додому і Юзь.

— Вийшли ми з Максимом до Дніпра. Тут нас фашист і припер так, що світа не видно. Мене поранило в живіт. Я там би і пропав, але Максим не покинув, на плечах ніс до медсанбату, поцілував на прощання, а сам пішов у воду. Збирався перепливати річку наввимашки, сподівався піймати якусь колоду або дровиняку. А якщо не вийде, то й так — він добре плавав.

Поки в селі не було німців, люди позрізали всі стовпи, познімали дроти, розграбували сільського магазину, різали колгоспних биків, кололи і свиней — ревисько, крик і вереск стояли над селом, наближався кінець світу. А дорогою теж ревло — наші втікали. Потім дуже сильно і близько почали бити німецькі гармати — по Гайсину стріляли. Усі ми перебралися в льохи і погреби. А тоді на Нижню Кропивну впав землетрус — такої сили удар, що всі повискакували зі своїх криївок, кинулися до хатів — скрізь повилітали вікна. Це наші збили німецького літака. Він упав коло дороги. Так глибоко зарився в землю, що льотчика звідти не вийняли — насипали могилу, поставили на ній пропелера, а ми з літака таки доставали мідні й алюмінієві трубки.

Ховалися на другій вулиці в льоху, а наша бабуня Мотря була хоробра: «Василю! Чо нам тут сидіти? Твоя мама вагітна — хай уже сидить, а ми ходімо додому, може, там уже хату грабують?»

Побігли ми городом навпростець, тільки — у свою вулицю, а там уже німці. Дід Проць сидить на призьбі, весь у крові, його б'ють по обох щоках і вимагають:

— Броть! Броть!

Дід не знає, чого вони хочуть. Німці — хвать за пазуху бабцю Мотрю.

— Броть! Броть!

Вона подумала, що їм води треба — веде до криниці.

— Броть! Броть!

А тоді одному пам'ять прорвало:

— Клеб! Клеб!

Бабуся здогадалася, що це вони хліба хочуть. На колодках уже стояло дві миски з медом — встигли потрусити дідові вулики.

— Де хліб у тебе? — питає бабуня діда Проця.

— На столі, під рушником.

Винесла. Вони почали руками рвати, у мед вмочати — голодні, мабуть,

були, а тому злі, як оси. І взагалі вони були здебільшого злими. Курей, гусей, качок хапали руками, відривали голови і зразу патрали.

У нашому городі стіною стояли коноплі, то вони їх автоматами висікли, наче скошили лобогрійкою, мак дуже гарно дозрів — скошили. Були дуже нахабні, багато жерли і пили. А як вони збиткувалися над нашими, тими, хто в полон утрапив?!

Зібрали їх у долині, на місці старого ставу — так багато, що долина гойдалася, як жива. Страшно вони хотіли їсти, несли їм з усіх усюд, але харчів не вистачало. Вони зразу налітали, хапали з рук, билися між собою, німці били їх прикладами і палицями, як худобу, з нещадною люттю.

— Трясця вашій матері! — не витримала мама. — Вас тут стільки, а б'ють, як скотину. Ми ж надіялися, що нас захистите, а ви й себе не можете!

Не чули нічого! Дехто, правда, втікав. Один вирвався, біг через міст, але навстріч — німець, дав кулаком межі очі, то він упав з мосту на камені, розбив груди. Німець подумав, що вбився і не став до нього під міст спускатися. А мама бачила, побігла. Той у воді одійшов, ожив.

— Іти можеш? — питає його мама.

— Можу.

— То давай за мною на відстані. Я тебе виведу.

А все на ньому таке подерте — одне дрантя. У мами вже нічого нема. Усе роздала. Прибігла додому. У скрині — єдиний татів улюблений костюм, коричневий у смужку. Дуже йому був до лиця.

— Пробач, Максиме! — заплакала і понесла у лозові кущі до Бугу. Потім мучила себе думкою, що, віддавши татів святковий костюм, наче сама схоронила його.

У вересні сорок першого мама народила ще одного хлопчика, Іванка, якого ми звали Ванькою. Пам'ятаю, як зреагував на його появу Андрій, що спав до того у своїй персональній колисці, яку тепер віддали Ваньці:

— Що це за копець (видно, хлопець)?

— Це твій менший брат.

Німці товклися у нашій хаті всю війну, без перерви. Магістральна дорога. Ідуть машини день і ніч. Улітку можна спинитися серед поля, виставити вартових і спочивати, а взимку — тільки по хатах. То мама, бабуня спали, де випаде, ми з Андрієм і Толиком — на печі і у ванькирчику, а німці — на ліжках і покотом — на долівці, накидавши соломи.

Деякі зупинялися надовго. Під якийсь Новий рік вони одержали подарунки в дерев'яних коробках: шнапс, ялинка, великий пакет з печивом, варення в скляних банках, цукерки різного кольору, дуже смачні і приємні на запах. Шнапс у чорних баклагах з чорними покривками, що використовувалися замість склянок. Німці пили, кричали «Трінке-трінке...», стріляли в стелю, а я бігав довкола хати на лижах і час від часу зазиравав у вікна. Стояв у нас один набожний — худий, гостролиций, знав українську, молився, співав часто, любив, щоб на його френчі постійно блищали гудзики і чіпляв свого френча на гвіздок біля вікна. Видно, блискучі гудзики дуже його втішали.

І ось, набігавшись на лижах, я заходжу до хати, німців уже нема, а Толя, якому — чотири, і Ванька, якому — два, по вуха у варенні, знайшли одягну щітку, стромляють її у варення і чистять ним блискучі гудзики на френчі. Я ще не встиг надумати, що мені робити, як зайшов той худий, побачив, що діється, з лютим вогнем в очах зняв з лави Толю й Івана, поставив мене біля них, схопив гвинтівку і спрямував на нас. А баба Мотря, виявляється, варила німцеві суп, виходила на кухню, а, увійшовши, побачила біду.

— Панночку! — кинулася до німця. — Панночку!

А він її — чоботом у груди. Баба Мотря обхопила того чобота обома руками, почала цілувати: «Панночку!» Аби не бабка, він би нас таки постріляв, але поки бабка йому заважала, а направлене на дітей дуло стриміло перед їхніми носами, то дворічний Ванька цим дуже зацікавився, стромив у дуло пальчика і теж почав годувати його варенням. Німець побачив, опустив гвинтівку і заплакав. Аж тепер до нього дійшло, що нема на кого гніватись — воно ще мале, нерозумне, безневинне, як трава.

— Вася! А ти чого дивився, що вони витворяють?

— Я ж на лижах бігав. Увійшов тільки перед вами.

— Ти, бач, згарячу всіх трьох повбивав би.

Видно, він був слов'янської крові — або з поляків, або з ополячених українців, бабуня казала, що молився по-католицькому. Його привезли до Нижньої Кропивни, як до тилового села, перепочити після поранення. Він, мабуть, дуже не хотів вертатися на фронт і, коли настала пора, почав прикидатися хворим. До нього спеціально викликали лікаря. Той обстежував більше години, а потім узяв велику залізну лопату, яку ми тримали в сінях, щоб після заметілей зранку відкидати сніг, і заходився «лікувати» нею «слабого». Уже їм надокучило воювати.

А потім вони відступали. Оце було видовисько! Замучені, брудні, обдерті, обв'язані нашими ряднами, рушниками, ганчір'ям, без строю і порядку. Один їхав навіть у ночвах, запряжених конем. А болото ж яке?! Кидали в ньому машини, танки, а особливо мотоцикли. Я на тих мотоциклах навчився хвацько їздити і, коли з них обдирали гуму, гасав на одних ободах, поки витримували. А скільки зброї, гранат, мін, патронів валялося довкола! Тридцять двох хлопчиків з нашого села (порахувала потім сільрада) розірвало на куски. Нас, правда, боронив Бог, мама і баба Мотря. Вона була грамотною, Псалтиря ходила над покійниками читати, любила нас, оберігала, як квочка курчат, але і лупцювала від душі, бо — хлопці! Недремне її око бачило кожен наш крок, тільки десь кудись ти думав відхилитися, як вона вже тут, з неодмінним прутом у руках. Особливо переживала за Толю і за мене — старші, допитливі, бозна чого від них треба чекати.

Правда, Толя після німців зразу пішов до колгоспних коней, а я заходився на домашньому господарстві — хазяйнувати. Коровою города орали. Я — за плугом, мама — перед коровою з мисочкою порізаних буряків, корова тягнеться до їжі і волоче плуга. Мені десять років, я ще слабосилий, а на повороті треба лемеша вийняти з землі і перенести плуга в нову борозну.

Під кінець дня груди в мене спухали, я падав на межу і хотів тільки одного — щоб мене хтось поклав на воза, чи взяв на спину і доніс до ліжка. Півмішка бараболі гойдало мною, як горобець коноплиною. Ось коли я не раз і не два подумки просив Бога: «Знайди тата і якщо він є — слабий, кривий чи хоча б половина його — хай іде додому. Він дуже потрібен».

Якщо Бог і чув мене, то не було кому передати цієї просьби. Думаю, що Максим Кметь загинув на Дніпрі під Черкасами в 1941-му році. Саме тоді мама оддала пораненому червоноармійцеві останній і найкращий батьків костюм. Ніби відчувала, що він йому ніколи вже не знадобиться.

...Тематичний ряд незвичайних фактів війни у моїх старих блокнотах потужно підпирається роздумами старого вчителя, потім чекіста, а наприкінці життя — вдумливого музейного архіваріуса Михайла Григоровича Горобчука. Суворий вигляд, небагатослівний, коротко стрижений, він випромінював силу, надійність і твердість. Поруч з ним ти мимоволі вмовкав, боячись сказати якусь дурницю або непотрібний дріб'язок. Уже в 1939-му, двадцятидволітнім, Михайло Григорович був директором школи. Отже, опинився в обіймі тих керівників «сталінського призову», які без ніякого досвіду і вміння прийшли на місце безневинно розстріляних командирів у 37-38-му. Щодо досвіду, то це завше діло наживне, а ось щодо вміння, то тут уже багато залежить від того, яким ти народився. А Михайло Григорович народився умілим, і директорство його було успішним, але, на жаль, нетривалим. Вищої освіти дуже потребувала оголена від командного складу Червона Армія. Горобчука призвали, послали в артилерійське училище, а по його закінченні — одразу в бій. Війна взагалі штука несправедлива, але ж вона складається з людей, а кожна людина теж — справедливості чи несправедливості.

Дивізія важкої артилерії. Гармати волочуть тракторами: за одним — жерло, за другим — лафет. Цих тракторів більше ста. Пилюка — як у пеклі, неба не видно, сонце, як при затемненні. Жарота — пекельна, бо це — степ під Кіровоградом. Авіації не треба шукати цілі. «Юнкерси» і «Хейнкелі» орієнтуються на центр жовтої хмари, відчиняють бомболуки і обов'язково у щось влучають. Тут, на землі, шаленіє служба безпеки — скрізь вона бачить шпигунів і зрадників. П'ять-шість разів на день питають комбата Горобчука, чи не відстав хто від колони, чи не зник безслідно, який у нього самого настрій.

— Настрій просто чудовий, — відповідає він, спльовуючи болотом, — аби тільки хто цю пилюку розвіяв.

— А це для чого? — зразу насторожуються.

— Щоб видно було небо.

— Тоді і німцям буде видно землю.

— А я не про німця думаю, я про себе. Мені треба бачити людей і артилерію, а я їх не бачу, я тільки те й роблю, що шукаю їх.

Пізно ввечері, коли колона стає на перепочинок, Горобчуку повідомляють, що комісар корпусу розстріляв кращого механіка з-під Старої

Синяви Івана Петренка, який збирався перекинутися до німця. Не повірив. Розвернув свого коня, помчав назад до місця біди. Трактор з гарматним лафетом зіпсувався. Петренко під'їхав до нього ремонтним автомобілем і надовго занурився в двигун. Поламка була серйозна, хтось доповів начальству, що трактор давно відстав від колони, примчав до них комісар корпусу, але замість того, щоб допомогти чи бодай поспівчувати, почав верещати не своїм голосом, нерви у Петренка були на грані, він щось відповів комісарові в тон його вереску, а той — зразу за пістолета і всю обойму в лежачого чоловіка. За те, що хотів дезертирувати!

Горобчук — до комдива. А той — щойно з тюрми, вчорашній професор артилерійської академії, якого війна випустила на волю. Вислухав Горобчука, вийняв зі столу пляшку горілки, налив гранчака.

— Випий!

Випив. Чекає відповіді. Ще одного гранчака наливає комдив.

— Випий! Може, полегшає.

Випив.

— А тепер іди. Командуй!

І хоч ти гвалт кричи, хоч завивай на місяць!

Потім, уже морозами, Горобчук опинився під Смоленськом. Там було інше пекло — близькість Москви, паніка, брак резервів. А німець тиснув навіжено. Зв'язок між військами слабкий. Сусід не знав, що діється в сусіда. Усі всього боялись. Єдиний спосіб дії — все, що з'являється під рукою, негайно кидати в бій. Якраз зі свіжого ешелону надійшла підмога — 800 узбеків, щойно перевдягнених — деякі з них погубили шапки і замість них мали на головах національні тубетейки. Їх одразу погнали в атаку через лід водоймища. Німець ударив з мінометів, а вони ж — без ніякого досвіду. Убило Ахмета — всі до нього: «Вай-вай-вай», а німець по тій купі — новою міною. За півгодини з восьмиста душ поповнення — жодного живого.

— Навіщо їх було гнати в атаку? — запитав тоді Горобчук в одного з високих командирів, у якого можна було про це запитати.

— Не став дурних запитань, — такою була його відповідь.

І таких «дурних» запитань за три роки війни в Горобчука набралось багато. У сорок п'ятому він став секретарем райкому партії в Старій Синяві і першою, кого він там провідав, була старенька мати Івана Петренка. Покинута і забута всіма, в холоді й голоді вона доживала віка, бо таки прошелестіло в районі, що її Іван хотів перейти до німців. Горобчук скликав збори села, пішов до школи і скрізь говорив про Петренка, як про героя, якого знав особисто. Він ризикував собою, йдучи проти офіційно сформованої думки, і не боявся, бо хтось же мусив не боятися, хтось-таки повинен був ставати проти жорсткої несправедливості, в багатьох випадках узаконеної.

Доля склалася так, що Горобчука за його безстрашся і здібності зробили офіцером зв'язку. Це звучало дуже лунко, як вияв найвищої довіри, але мало хто знав, що ці офіцери були, по суті, смертниками. Їх кидали в найнебезпечніші місця з єдиною місією — передати пакета, листа чи усне

повідомлення за одним паролем, не знаючи нічого, не відповідаючи ні на які запитання, не вступаючи ні в які розмови, наче ти не людина, а якась плішка. Це й справді було не по-людському: йдучи в розвідку, ти міг втратити бойового товариша, але врятувати дорогоцінне життя схопленого «язика». Водночас ти був зобов'язаний доставити достовірну інформацію про дійсну смерть товариша або неодмінно приволокти його мертвим. Не вірилося в ці жорстокості, поки Михайло Григорович не вийняв зі своїх «записників» однієї незвичайної історії.

Улітку 1944 року Горобчука, радиста і двох льотчиків викинули зі спецзавданням у білоруські ліси під Ліду. Приземлення було невдалим — радист, молодий, голубоокий, 18-літній юнак заплутався на великій висоті між деревами, ніяк не міг вивільнитись і змушений був перерізати парашутні стропа. При падінні він зламав ногу, кістка вилізла через штани назовні. Іншими словами, доля винесла йому вирок — за такої ситуації командир групи був зобов'язаний ліквідувати радиста, щоб він не потрапив до ворожих рук, не розкрив тих маленьких секретів, які знав.

Горобчук не знав навіть його прізвища. Власне, і не зобов'язаний був знати, групи формувалися за правилами і законами тих професіоналів, яким це доручено, і тільки їм дозволялося дозувати інформацію про завдання і про людей, які його виконують. Однак радист знав, що якщо йому не повезе, то він повинен застрелитися сам або це має зробити командир групи. Коли Горобчук наблизився до нього і подивився в голубі його очі, то прочитав у них жах невідвортної смерті, такий відвертий, що очі вже побіліли, і Михайло Григорович сказав: «Залишаю стрептоциду, щоб ти засипав рану і щоб тебе не боліло. Тут — партизанські ліси, може тобі повезе, а якщо — ні, то в тебе є зброя і ти знаєш, що робити в крайньому разі».

— Я зроблю, я зроблю, — прошепотів він пересохлими губами.

— Бажаю, щоб тобі повезло! — сказав Горобчук на прощання.

Вони пішли, виконали завдання, благополучно вернулися до Москви, звідки їх відправляли на операцію. Існував порядок, згідно з яким усіх трьох після повернення ізольовували одного від одного, щоб кожен окремо писав детальний звіт з найтоншими подробицями. Потім ці звіти звіряли, у них знаходили розбіжності і вирішували — звертати чи не звертати на них увагу. А якщо звертати, то що в них уточнювати. Певна річ, що всі вони написали про найголовніше — радист приземлився невдало і вони, рушаючи з місця події, залишили його живим. Для Горобчука це порушення правил могло закінчитися щонайменше штрафбатом. Він уже внутрішньо навіть приготувався до цього, але звіти начальство сприйняло як буденний поточний факт, групу розформували, Горобчук і далі ріс по лінії розвідки і врешті-решт став начальником відділу найголовнішого розвідувального управління. Ріс би, мабуть, і далі, аби не пропозиція відбутися на резидентську роботу в країні Балтики, від якої він категорично відмовився — покидати Батьківщину не хотів нізащо. Йому дали ту саму посаду тільки в обласному Дрогобицькому управлінні служби безпеки, звідки він, увільнившись, переїхав на Поділля. Деякий час був у партійних органах, потім займався

музейною і архівною справою, брав участь у створенні історії міст і сіл Вінниччини та інших важливих і потрібних історичних документів. Тут повиростали його діти, тут обріс новими друзями.

— На День перемоги ми збирались у вузькому колі і завжди, як правило, в мого друга Георгія Олександровича Нереди — його дружина теж була фронтовичкою, лікарем польового медсанбату, добряче сьорбнула з чаші війни і дуже дорожила спогадами і пам'яттю про друзів. 9-го телефонує мені Жора, щоб приходив, будуть ті, хто завжди приходив, і ще один новий товариш із Хмельницького.

Прийшов, привіталися, погомоніли, сіли за стіл, а той новий, сивий, як голуб, та ще й з голубими очима, весь час на мене пильно зиркає, а потім бере та й питається, чи не викидали мене, часом, з десантною групою влітку 1944-го в білоруські ліси під Лідою.

— Уявіть собі — викидали. Але звідки ви це знаєте?

— А я той радист, який зламав ногу і якого ви повинні були розстріляти!

Ви уявляєте собі атомний вибух тієї хвилини?!

— Не може бути!

— Як же не може, коли ми сидимо за одним столом, я живий і маю честь підняти тост особливої вдячності за вашу мужність і добру душу! — устав, виходить, рипаючи протезом, обнімає мене, цілує, і я його цілую і трясу за плечі, не маючи сили повірити, що це не казка, а реальність.

Йому тоді справді повезло — на нього наткнулися партизани великого з'єднання, в партизанському госпіталі йому ампутували ногу. Це було наступного дня після того, як ми його покинули самого. Отже, про долю нашого радиста Москва знала раніше, ніж ми повернулися з завдання, і цим пояснювалася незбагненна поведінка мого начальства, від якого я чекав жорстокої кари.

А мій «хресник», виявляється, був моїм земляком і працював прокурором у місті Хмельницькому.

Такі історії, як ця, Горобчукова, не могли бути опубліковані деінде, бо не вкладалися у рамки того, що дозволено писати про війну. Де це ви чули, щоб наші розвідники мали за обов'язок убивати себе, якщо їх поранять чи вони самі пораняться при виконанні завдання? Де ви чули, щоб командир обов'язково повинен був убивати цього розвідника, якщо йому самому забракне сили духу? Такого не могло бути в нашій чудовій-розчудовій Радянській армії, це тільки в німців, американців і в усьому тому закордонні, що зветься капіталізмом.

Тому великий масив фактів залишався у «схронах» блокнотів. Адже серед них є такі, в які й досі повірити важко. Зовсім недавно я занотував неймовір'я, яке, може, було єдиним у всьому необ'ємному архіпелазі війни на території нашої країни. В одній із садиб Пикова Калинівського району, через який пролягала лінія фронту, стояв кілька тижнів екіпаж німецького танка. Танкісти, немолоді, підтоптані люди з числа сільських бюргерів,

звикли до жінки з трьома дітьми, діти — до них, уже й залазили до тієї залізної машини, мацали руками все, що там було, а якогось дня п'ятилітній хлопчина попрохав старого Курта покатати його танком, той погодився, поїхали, і сталося так, що десь прорвалися наші, німців кинули на ліквідацію того прориву. Чи був він у бою, чи не був, але од'їхав від Пикова дуже далеко, і на третій день постало питання, що робити з дитиною, бо на місце попередньої дислокації танкістів повертати не збиралися. Була думка випустити малого і хай сам добивається додому, а потім прийняли неймовірне рішення — вернутися і відвезти хлопчика до матері. Очевидно, їм не довелося пробиватися через територію, зайняту нашими, але сам факт цієї людяності — надзвичайний. У моєму блокноті є прізвище, ім'я і по батькові хлопчини, врятованого німцями, його домашня адреса, пробую налагодити з ним контакти (живе нині у Волгоградській області). Поки що це не вдається, але на той час, коли буде закінчена ця книга, сподіваюсь одержати від нього якусь вісточку і дізнатися правду в подробицях.

Взагалі, тема німецької доброти, порядності і людяності під час війни не може бути популярною хоча б тому, що німців до нас ніхто не запрошував, не чекав, навіщо нам доброта ворога і загарбника? Навіщо нам про неї говорити, коли загальним і характерним було у війну тло ненависті?

Однак нам, нинішнім, думаю, не зашкодить тло правди і справедливості. Годі нам малювати Гітлера, його генералітет істериками і недоумками. Якби це було так, то вони не загарбали б стільки Радянського Союзу, не перемогли б стільки армій потужних Збройних Сил СРСР і Європи. Виграти у сильного, розумного противника — честь і гідність, перемагати слабака — невелика радість. Ми перемогли дуже сильного, підготовленого, дисциплінованого і вищою мірою розумного. Правда, величезною кров'ю і тому вартість цієї перемоги незабутня, тому і доля Великої Вітчизняної на особливому рахунку, як одна з найграндіозніших подій нашої історії.

У моїх блокнотах ранньої журналістики — спогади льотчика, ім'я якого не записане. Мабуть, з остороги. Аби це ім'я втрапило в поле зору служби безпеки, то того льотчика допитували б на предмет розповсюдження неправдивої інформації, шкідливої і ворожої. Льотчик розповідав, що, літаючи на фанерно-полотняному літаку, він був так розтерзаний у повітряному бою, що ледве тримався над морем, і думав тільки про те, як дотягти до суші. Вистріляв він усі набої і фактично був легкою здобиччю навіть для будь-якого новачка, а тут, звідки не візьмись, німець на месері з кольоровим тюзом по фюзеляжу — видно, з їхньої еліти, ас. Пришвартувався поряд, регоче, показує на гашетки і, видно, питається, чого ж не стріляєш. Потім пірнув донизу, облетів довкола, аж поранений літак небезпечно гойднуло повітряною хвилею, порівнявся ще раз, підняв обидві руки у вітанні, а потім помахав, випустив на прощання чергу з кулемета, давши зрозуміти, що є чим стріляти, і подався геть.

Наш льотчик розповів про ту пригоду тільки тим, кому дуже довіряв, і вони дійшли висновку, що то був справжній німецький ас, можливо,

спортсмен, який вважав нижче своєї гідності просто розстрілювати пораненого і беззбройного.

Той же льотчик розповів мені, як вони літали на американських бомбардувальниках далекої дії. Дислокувалися під Харковом, неподалік від Полтави — головної бази американських пілотів, котрі вилітали з Англії, вночі бомбили німецькі міста, летіли на Полтаву, днювали, відпочивали, заправлялися боєзапасом, а вночі знову бомбили німців і сідали на англійських аеродромах. Нашим льотчикам під загрозою найтяжчого покарання не дозволялося ні за яких обставин приземлитися в Полтаві. Мабуть, боялися, що наберуться в американців чужого духу та ще будуть завербовані в якусь шпигунську організацію.

В екіпажі троє — командир, штурман і стрілець. Правда, був ще один непрофесіонал — вовчєня, підібране на вулицях Харкова з розореного війною зоопарку. Вовчєня було приручене, відзначалося безмежною відданістю членам екіпажу і винятковою інтуїцією. Коли наближались до лінії фронту, то воно буквально розплющувалося на долівці, передчуваючи зенітний вогонь, і починало весело підстрибувати, коли він мав припинитися. Це дозволяло екіпажу, певною мірою, мобілізуватись у потрібну хвилину.

На землі вовчик не відставав від льотчиків, «брав» участь у ремонті, прибиранні літака, спав разом з екіпажем, ходив на обід. До цього звикли навіть командири. Хоча це було порушенням нормативного порядку і статутних вимог, льотчикам прощалося — на війні це була особлива вразлива категорія вояцтва. Вони гинули найчастіше.

Проте одного разу сталася надзвичайна подія. Офіціантка, подаючи страву, заговорила до льотчика на підвищених тонах — чимсь вона була невдоволена, і вовчик одразу зреагував, черкнувши ножаками своїх гострих зубів по нозі офіціантки. Щоб не дати скандалові розгорітися, вовчика вирішили «демобілізувати» до того ж Харківського зоопарку, з якого він утік. Це було сумне розлучення, але після кожного далекого польоту екіпаж у повному складі провідував свого вихованця, і доглядачі говорили, що він дуже нудьгував, коли льотчики затримувалися довше, ніж це у них водилося.

Утім, під час одного з дальніх польотів американському бомбардувальнику не повезло — його серйозно пошкодило зенітним снарядом, і попри всі заборони і перестороги він на зворотній дорозі змушений був приземлитися там, де категорично не дозволялося — на американській базі в Полтаві. Прийняли їх, правда, дуже великодушно — помили, нагодували, пригостивши щиро і щедро, а поки вони спали, провели ремонт, помінявши навіть двигуна. На цьому, правда, їхня втіха й скінчилася — по прибутті на місце екіпаж арештували і зажадали пояснень: чому знехтували заборонаю, з якою метою сіли на чужій базі, від кого одержали завдання, про що домовились і т. д. і т. п. Урешті-решт командир не витримав цієї наруги, почав рвати на грудях гімнастерку з «іконостасом» орденів:

— Розстріляйте мене, але не мучте! Скільки можна? Сказав же, що не могли долетіти, впали б і розбилися. Може, було й треба розбитись, щоб нас не виставляли на ганьбу і знущання?!

Допомогло. Випустили. Перший візит льотчики нанесли в зоопарк до вовчика, але їх зустріли сумною звісткою:

— Помер! Не хотів нічого їсти, сидів біля хвіртки, чекав спершу мовчки, потім почав моторошно завивати, його зачинили, але він і там продовжував тужити, а коли замовк і його винесли назад у клітку, то вже не вставав, не їв, не пив, тільки сльози текли з очей. Так і помер у ностальгії за людьми, які стали для нього рідними.

Хтозна, які процеси тривали у вовчиковій душі, якими були його почування — недоступна для людини сфера спостережень. Може, це справді ностальгія, а може, щось інше, тонше чи простіше? Принаймні пояснюємо ми так, як розуміємо, однак в одному з моїх блокнотів зафіксовано винятковий факт людської ностальгії під час війни. Мені розповів її у Петриківцях під Дніпропетровськом один з корифеїв знаменитого Петриківського настінного розпису Федір Савович Панко. Його забрали до Німеччини зовсім юним. На ту пору він не виїздив нікуди навіть за межі рідного села, а тут — одразу в далеку Німеччину, від матері, на каторжну працю до бауера, та ще й у німоту між людей, які про щось між собою говорять, а ти їх не чуєш.

— Така була ностальгія за рідним краєм, що коли раптом побачив нашого літака з червоними зорями на крилах, то біг за ним услід, хоча з нього сипалися і розривалися бомби. Того осколка, що впав біля мене, я схопив обома руками і цілував до крові на губах. Якби мене тієї хвилини, заплаканого і закривавленого хтось міг сфотографувати, то це було б кіно на весь світ.

...І справді — це був би ще один винятковий факт війни, свідчення найвищого стану людського духу, талановита деталь літературного твору.

Магеланиха

Розбираючи записи в своїх блокнотах, особливо записи про війну, я почав розуміти, що деякі з них не можна втискувати в тісні рамки газетних жанрів, треба давати перу волю, не гнuzдати його і не триножити на шкоду емоціям. Емоція і психологія — рушійні мотори сюжетів, а ти їх обтинаєш на догоду газеті, яка завше воює за зменшення розміру. На жаль, я безнадійно отруєний цією газетною хворобою, а тому ніколи не візьмуся ткати розлоге полотно романного жанру. Одначе писати повісті стало вимушеною необхідністю. Одна за одною були створені «Чим сильніший вітер» — про Олексія Бицюка, «Командор» — про Йосипа Непокойчицького, «Барвінок холоду не чує» — про незвичайне життя Володимира Матковського, «Степові орли» — на ґрунті небуденних перипетій з драматичної долі моїх сусідів у Могилеві-Подільському Ганни і Олексія, «Два ангели на двох велосипедах» — знову ж таки невігадана історія багатодітної жінки, записана в Придністров'ї. Створені на «нюансі сльози», пропущені через серце, ці речі зумовлюють відповідні душевні стани у читача, про що мені потім не раз і не одним розказано. Це, звичайно, винагорода, але така праця ніколи не буває легкою, за неї доводиться розплачуватися здоров'ям. Кожне чуже життя на деякий час мусить стати твоїм, а якщо не стає, то немає й твору.

Цікаве спостереження: не все те, що ти записуєш до своїх блокнотів, одразу переростає в літературну річ. У газетну — так. Тут усе, виходячи з потреби дня чи навіть з примхи начальства, яке може сказати: «Треба, хоч умри!», і ти пишеш. Професіонали журналістики не чекають натхнення. Вони знають, що нема іншого виходу — мусиш написати саме те, за чим їхав. Газета — не книжка, вихід якої можна затримати. Вихід газети вже оплачений, вона мусить вийти за будь-яких обставин.

Запис про Магеланиху пролежав у блокнотах декілька років, я про нього цілковито забувся, тим паче, що трапився він випадково.

* * *

Коли мені буває важко, то мимохить починаю думати, що буває ще важче, і згадую тоді Магеланиху з її маленьким, зморшкуватим обличчям, сумними очима і тихим зітханням: «В житті, сину, як на полі — то дощ, то посуха — і все треба знести».

Не знаю, чи жива вона зараз, чи вже померла, навіть прізвище плутаю — не то Власенко, не то Василенко, не то Волосенко. Кореспондентська доля привела мене тоді в село Жабокрич, що під Крижополем. Я уже виконав редакційне завдання, бо пам'ятаю, що сидів над дорогою, чекаючи якоїсь okazji, аби добутись на залізницю — до станції було кілометрів з десять. Нещадно пекло сонце — південь, район межа в межу з Молдавією. Я не шукав затінку, сподіваючись, що з хвилини на хвилину трапиться якась вантажівка. Але то було в переджнив'я, коли кожен сільський шофер намагається зекономити бодай один день, щоб не їздити, а зупинитись і довести до пуття свою машину, бо якщо вже підуть комбайни, то жнива впряжуть на всю добу без відпочинку й перерви.

Розморене село дрімало. Сільська вулиця була безлюдна, над тинами повклякали непорушні соняхи й ворсисті мальви, попідтинню в поросі ліниво бабралась кури. Ніяких звуків. Хіба що коли вслухатись, то почувеш ледь вловиме, по-органному однотонне гудіння бджіл, ніби десь з далекого далека пливуть перевантажені літаки.

Надто довге чекання робило цю тишу обридливою, в душі прокльовувалось дратливе невдоволення, і, зайнятий своїми дрібними почуваннями, я пропустив ту хвилину, коли з'явилась Магеланиха, і тільки потім здогадався, що вийшла вона прямо з поруби густих вишень, які стояли через дорогу навпроти, ховаючи від мене стару хату і хвіртку до неї.

— Бачу я, синочку, що ти давненько сидиш, а сонечко зіп'ялось аж на середину неба, і душа вже, певне, хліба просить.

Мова її була тиха, а слова м'які і такі ласкаві, що здалось, наче до мене заговорила рідна мати. Боса, тонконога, в охайному чорному платтячку на низенькій, дивовижно стрункій фігурі, ця жінка поставою була схожа на школярку, а обличчя мала стареньке, поморщене, як і належить людям, котрі прожили довгий вік і багато чого на ньому побачили й перенесли.

А втім, вразила мене не постава. Вразили очі. Такі великі, що, здавалося, займали пів-обличчя. Не голубі й не сірі. Не міг взагалі визначити кольору, бо їхнім кольором були дві ознаки — добрість і смуток. Обоє глибокі, обоє загуслі, тривкі, успадковані від батька й матері, а може, набуті на довгих життєвих дорогах.

Не пам'ятаю, що відповів на її ласкаву річ. Певне, відмовлявся, віднікувався, але скінчилося тим, що вона пішла попереду, а я вслід за нею.

Хвіртка була на пружинці, доріжка між мальвами й жоржинами всипана жовтим пісочком і обкладена кутастими уламками червоної цегли, хата — під шифером, в сіро-зелених наростах ветхості, приземкувата, опасиста, чимось схожа на квочку з зозулястою спиною і білими боками. Весело сяяли шибки в крихітних вікнах, рами були вифарбовані блакиттю і надавали хаті якогось хвацького, але напродиво доречного шику. За причілком спинався цоколь нового будинку, і на ньому вже біліла кроквами й платвами ребриста піраміда щойно зв'язаного верха.

— Будуюсь, — радо пояснила Магеланиха, відчиняючи двері.

У хаті в неї не було нічого зайвого. Почорніла дідівська скриня замість столу, дві лави під стінами, зв'язані докупи на покутті, просте залізне ліжко, накрите квітчастою капою, лежанка під вишневою рядниною, жердка на двох металевих кільцях під стелею, жовтий, ніби навощений, сволок з хрестом і голубками, земляна долівка, застелена татарським зіллям, праворуч, біля дверей, мисничок на чотири полички — кожна з своїм рушником; біля мисничка, під вікном, — триногий стілець, а на ньому бак з водою; ліворуч — комин печі (самої печі не видно — вона за фіранкою в чепурних прасованих оборках). У хаті — напівморок і прохолода, особливо приємна після спекотної вулиці.

Магеланиха пригощала обідом. Це було щось смачне, але що саме, я уже не пам'ятаю... За обідом вона сиділа проти мене на стільчику і щebetала

та й щебетала без угаву, бо за характером, певне, була балакучою, а може, їй просто обридла самотність і тому спішила вилити новій людині те, чим жила і про що думала.

Знову ж таки запам'ятались їй виразні великі очі, в яких і на мить не вичахали смуток і добрість, а інших почуттів я у них не бачив. Здавалось, що вона з тих людей, які не вміють гніватись і сердитись, а дивляться на світ лагідними очима і нічого, крім добра, цьому світові не бажають.

Цілком випадково зронила вона своє незвичайне прізвисько — Магеланиха. Я подумав, що мені вчулось, перепитав ще раз. Помилки не було — таки Магеланиха.

— Хто це вас так охрестив?

— А хіба я знаю? Замолоду пристало до мене, відтоді як їздила до Федьки на фінську війну, а потім шукала його в Одесі.

— Федька — це чоловік?

— Ні, син.

— Ваш син воював на фінській?

— Авжеж. Я, дитино, тільки поставою молода, а насправді стара як світ. Тільки років ніхто не вгадує, бо малий собачка — завсігди цуценя. Синів у мене двоє — Федька і Яків, а чоловік — Петро. У фінську принесли телеграму до школи (я там підлогу мила). Так і так, мовляв, тримайтесь. Вашого Федьку... Потемніло мені в очах, заткнуло вуха ватою, випала з рук ганчірка, схопила ту телеграму і, не розкачавши рукавів, не заходячи додому, не перебираючись в другу одіж, не маючи й копійки грошей, так у куфайці й побігла на станцію. В Крижополі зроду не була — знала тільки, в який бік до нього. Біда сама завела.

А на станції стояв ешелон, повен солдатів. Не пам'ятаю, як мене туди пропустили. Сиджу між воєнними:

— Куди тобі, тьотка?

— На війну. У мене там сина вбило.

— Ну, знаєш... Не вбило, а тільки поранило — тут у телеграмі чорним по білому написано. Так що можна вертатись додому.

— Діти мої! Не вигоньте з поїзда. Заберіть на війну. Може, там його ніхто не перев'яже, а я йому рани пооблизую, я його пожалію, нагодую з ложечки. Не гоніть мене, діти!

Прийшов якийсь начальник, посидів — посидів, послухав, втер очі й каже: «Беріть її на довольтвіє, як солдата, до самого Ленінграда, а там видно буде».

Війна швидко гонила поїзди, пропускали нас без черги, на другий день були ми вже в Ленінграді. Там подивились телеграму, посадили мене в якусь машину, повезли через білі сніги, і надвечір побачила я свого Федьку. Лежало бліде і змарніле, забинтоване від шиї до попереку, в брезентовій палатці — не встигли ще його навіть вивезти з польового медсанбату. Дивилось на мене й не вірило:

— Мамо, це ви, чи мені сниться?

— Я, Федю, я.

— А звідки ж ви взялись тут, аж на краю війни?

— На крилах прилетіла, синку.

— А мені, мамо, в плечі руку перебило.

Пішла я по начальству:

— Віддайте сина. Я його в Жабокрич повезу, травами відпарю, на печі вигрію. Віддайте, люди добрі.

— Ми, мамашо, віддали б, але йому ще треба операцію робити. Сідайте ондо в машину і разом з ним їдьте в ленінградський госпіталь.

Повезла я Федьку, впала перед професором на коліна, схопила його руку, почала цілувати:

— Товариш доктор! Змилуйтесь над моєю дитиною, зробіть, щоб не лишилась калікою.

— Добре, добре. Подивлюсь і зроблю все, що можу.

А після операції каже:

— Вибачайте, мамашо. Руку вашому Феді я зберіг, але вона вже не буде такою, як до війни. Перебило ключицю й сухожилля. Буде ваш Федя інвалідом — в медицині запасних частин нема, а я теж не Бог.

Добрий чоловік. Говорив зо мною, як з рідною, і курив — аж чорно стало, поки я плакала.

Федю мені не віддали — мали його ще послати на курорт, а мене посадили на поїзд і наказали провідникам, щоб не забули зняти в Крижополі.

Аж тоді я опам'яталась. Патку ти мій! Як же там Яшка з Петром обходяться? Що вони думають? Може, й поховали вже, а може, ходять лісами й селами і шукають. Треба було вдарити телеграму хоч з Ленінграда, сказати, що Федька живий і зо мною нічого не сталося. Поки їхала, очей не склепила — це ж удома два похорони разом. Геть очманіла.

Сходжу в Крижополі, дим рідної хати чую, а куди податись — поняття не маю.

Трапились люди — через наше село в Ободівку їхали, мене підвезли. А дома, виявляється, все уже знають. Ще як до Ленінграда добивалась, хтось з поїзда написав, що Федя живий, а я до нього подалась.

Зійшлося село, розпитують, що я бачила, яка з себе війна, а мені й говорити нічого:

— Війна, — кажу, — з добрих людей складається. Бо якби не вони, то не відаю, чи добилася б до Феді, чи побачила б його, чи знала б, як він там, бідак.

За місяць написав Федя, що лікування скінчилось і тепер його посилають в Одесу на курорт.

Не довго думаючи, зрихтувала сакви, завдала на плечі і подалась до Крижополя.

Звідти поїзди ходили часто. Приїхала я в Одесу і питаю на вокзалі:

— Де тут курорт?

А один в чорному бушлаті і смугастій сорочці — моряк, певне:

— Ви звідки, мамашо?

— З Жабокрича.

— Ясно, — каже. — В Одесі стільки тих курортів, як у вашому Жабокричі городів. У якому ваш син?

Звідки мені знати? Потинялась два дні, поникала, поки харчі були, та й вернулась у Жабокрич. А від людей хіба що втаїш? Посміялись наді мною, посміялись, і причепилось відтоді — Магеланиха. Либонь, хтось з учителів придумав (я в школі була за прибиральницю і розказувала чисто все, як було), а село похопило — і маю на все життя прізвисько замість прізвища.

...Сумні очі Магеланихи струменіли наївним, добрим світлом, вироблені руки лежали на колінах, тримаючи рушника — може, раптом знадобиться мені. Вона готова була прислужитись будь — якої хвилини, але не було в цій її позі навіть натяку на запобігливість — це була поза вродженої материнської уваги, готової служити всьому світові.

Я уже добре призвичаївся до хатнього напівмороку і почав розрізняти фотографії на стінах. Якраз проти столу два неприродно зосереджених молодики тулились плечима до чоловіка у вишиваній сорочці. Вродливі, русочубі, вони були схожі на Магеланиху своїми великими очима.

— Петро з Федькою і Яковом.

— Де вони тепер?

Краще б не питав. Обличчя Магеланихи захмаріло, пересмикуючись, стало схожим на печене яблуко, і вона похапцем притулила рушника до губів. Мені стало ясно, що ніхто з тієї фотографії вже не відчиняє дверей її хати.

— Петра не взяли на фронт, бо йшов йому вже шостий десяток. Федя вернувся з рукою, що висіла батогом. Яшка був з двадцять п'ятого. Коли в сорок четвертому вернулись наші, тільки один Яшка і мав збиратись на війну, а пішли всі троє. Добровольцями! Не знаю, кого вони там упросили, як обманули лікарів, але пішли. За Федьку я боялась найбільше.

— Сину мій, як ти будеш стріляти?

— Стріляють, мамо, не лівою, а правою рукою. А якщо не стрілятиму, то війна велика, роботи на ній багато, і діло якесь знайдеться. Ви тільки не плачте і не кричіть.

Пішли мої чоловіки, а я лишилась в хаті сиротою. Вийду, стану коло воріт, винесу солдатам водички, дивлюсь, як пливуть дорогою війська, як їх багато, думаю, як мало значать серед них троє людей, — і світ мені немилий: «Що там з ними? Чи живі?»

Надійшла звісточка, що всі троє служать в одному полку не дуже далеко від дому — за Дністром, під Яссами. Наче просять мене: «Йди, мамо, до нас. Чого тобі самій в Жабокричі?»

Плішкою засіло в голові. Де не стану, де не сяду — кличуть хлопці, та й годі. А на початку літа вдарили громи, знову попливла річка машин: туди — снаряди, звідти — поранені.

Спиняться в Жабокричі — я в кожні очі загляну: чи не мої хлопці? Господи! Якщо ти є, відіткни вуха, почуй мене, врятуй дітей і чоловіка, бо якщо не вернуться, то нащо мені життя, кому воно потрібне?

Не стало духу терпіти. Зрихтувала нову білизну, купила в людей сала, виміняла тютюну, вибрала молодих огірків на городі, закинула сакви на плечі та й подалась туди, де стріляють гармати. Перепиняли мене не раз по дорозі вартові: «Стой, мамаша! Куди йдеш?»

— До синів, — кажу, — і до чоловіка. Ось адрес на письмі.

А на Дністрі — переправа. Цивільних не пускають. Ходжу я від одного солдата до другого, показую вузлик з півлітрою і закускою, а вони одвертаються і очима — в землю:

— Не положено, мамаша!

Капітан був там за старшого, непоступливий такий і дуже сердитий. Очі горять, як у слабого, невиспаний, хапається за телефон, все кричить. Солдати об нього наче обпікаються — черкнуть словом — другим і вилітають, не почувши нічого доброго. Спровадили й мене до нього. А що я скажу такому кремінному чоловікові?

Наслухалась за дверима, як він лається, переступила порога, впала на коліна і простягаю вузла:

— Дитино моя! Пустити під Ясси. Два сини там і чоловік. Забери мої сакви, забери вузла, але пусти, бо не знаю, що з ними, а серце біду чує.

Він, бачила, зводився на ноги з грозою в очах, а коли вже стояв, то очей не було видно, бо кричав і плакав.

— Не мучте, тітко! В мене теж мама є. Приказ — не положено! Тільки воєнних пускаємо.

— Дитино! А хіба я не воєнна, якщо послала на війну трьох солдатів?

Плачу гірко. І він теж плаче.

Ускочив солдатик, витягнувся стеблинкою, хотів доповідати і зацікавив — тільки кліпає дрібно: «Що за тітка розжалобила такого грізного начальника?»

Посадив мене капітан на машину з снарядами, сам брезента зав'язував, щоб по той бік переправи ніхто нічого не помітив.

Попала я під Ясси, бачила, що таке війна, як вона людьми і кров'ю землю вгноює. Певне, вмиратиму тяжко, бо те пекло не забуду до останньої хвилини. Федьки я не знайшла і не знаю, де він похований, а Яшку обцілувала, Яшку бачила — лежав, як живий, в новенькій формі, комірець білий — білий, наче з снігу, — перед боєм пришив. Личко дитяче, безвусе і таке, ніби його хтось образив. Видно, дуже заболіло, коли куля ударила в серце. Я думала, що вмру. І хотіла вмерти. Нащо мені жити, якщо синів нема? Матір без дітей — поле без хліба.

І, либонь, умерла б, бо в душі моїй нічого живого не лишилось. В мене навіть сліз не було, я стала байдужою, не хотіла вертатись в Жабокрич і, певне, з тиждень хоронила чужих дітей, а вночі сиділа на Яшківій братській могилі. Таки наклала б на себе руки, але хтось переказав, що Петро живий — бачили його в польовому лазареті, але не знають, куди відправили далі.

Я й подумала, що треба жити, бо якщо він, воюючи, скалічів, то я мушу його доглянути — так мені призначено долею. А в ній, як на полі, — то дощ, то засуха, — і все треба перебути.

...Сама скорбота дивилась на мене очима Магеланихи. Тепер я знав, чому в них стільки суму. Ні роки, ні найбільші радощі не вип'ють великого болю.

— Про чоловіка мого довго не було ніякої чутки. Вже й у Берліні скінчилось, вже й з-під Японії почали вертатись, а від Петра ні слуху ні духу. Зітліло моє серце, почала сивіти, як зозуля. Одного дня спинився коло хвїртки чоловік — добивається після війни до Цибулівки, просить води напитись.

Напився та й запитує:

— Хто у вас є?

— Нікого, — кажу, — нема. Було два сини — впали під Яссами. Був чоловік, бачили його люди в лазареті, але, певне, десь пропав теж — більше року чекаю, очі видивилась, а його все нема та й нема.

— Живий ваш Петро, — спокійно говорить той цибулівський. — Балакав з ним. Поранений в ноги і легені. Приключився в нього туберкульоз. Либонь, від того, що немає в душі спокою — тяжко побивається за синами, говорить, що коли б не пустив на фронт того, що був з простріленою рукою, то мав би до кого голову прихилити.

І ще сказав той цибулівський, що зібрався Петро вмирати на чужині в інвалідському притулку, бо жити йому не хочеться.

— А де ж, — питаю, — той притулок?

— Далеко, молодице. Аж у Дагестані, під Махачкалою.

Заболіла моя душа. Певне, поганою жінкою була Петрові, якщо не хоче вертатись додому. До дітей він, бачите, голову прихилив би, а до мене, виходить, не може?

Чим же я перед тобою, чоловіче, завинила? Чи я хоч раз крикнула на тебе? Чи я тебе ненагодованим з хати пустила? Чи недобрим словом на людях згадала?

Стікаю ото думками, а сама у школі вчительок випитую, чи є таке місто Махачкала і де воно. Вчительки посміхаються:

— Їй — богу, тітко Оляно, у вашій родині циган був. Знову тягне в дорогу, чи що? Махачкала це дуже далеко, аж на Каспійському морі.

— То я, дівчата, просто так. Кажуть, що там інвалідських притулків багато — напишу, може, мого Петра туди завезли. Довго письмо йтиме?

— А днів десять забариться.

«Ну, — думаю, — якщо письмо за десять днів дійде, то і я можу за тиждень доїхати».

Зібрала торби, харчі, гроші, які були, попросила сусідку, щоб курям їсти давала, і пішла на Крижопіль.

З Крижополя до Одеси — поїздом, а там вже питаюсь, як до Махачкали.

— Ого-го, куди вас несе! Їдьте до Новоросійська, а там люди скажуть.

— А до Новоросійська як?

— До Новоросійська морем.

— По воді? Я ж плавати не вмію.

— А ви не бійтесь. Війна скінчилась, літаки не бомблять, кораблі не перевертаються.

З тиждень, певне, пливла. Людей тоді набилось — не доведи Господи. В кожного хтось загинув, пропав безвісти чи скалічив. Моя біда серед чужих полегшала. Ніхто не дивується, що Петро так довго й словом не обзивався: «Хіба йому легко синів пережити? Хіба йому легко тобі в очі дивитись? Стань на його місце, торкнись горя його серцем!»

В Новоросійську люди нараяли просити допомоги в воєнних, то один навіть на літака хотів узяти, але я злякалась. Посадили на машину до Краснодару, звідти вже поїздами — і за тринадцять днів я доїхала в Махачкалу, допиталась, де той притулок і стала перед Петром, як мана. Не кинулась на груди, не заплакала одразу (була-таки на нього сердита), а викладаю на тумбочку те, що в торбі лишилось, а він дивиться, ковтає слину і зіпає ротом, як риба без води, худий, зжовтілий, сивий, як шпак.

— Це ти, Оляно? Чи я вже з ума сходжу?!

— А хто ж? Хіба знайдеш дурнішу? Її відщурались, а вона все одно кидає хату, господарство і їде за моря-окіяни.

Отак ми зустрілись, але більше я ніколи й словом не дорікнула, бо думав він не про себе, а про мене. Той цибулівський сказав не все — відняли Петрові ще й ліву ногу до самої пахвини і хотів він умерти, щоб я й не знала, що лишився живий під Яссами. Звідки йому було догадатись, що я своїми руками там сина хоронила, що бачила те пекло.

Слабий був тяжко. За два роки, правда, я вигнала хворість з легенів, але душі його так і невилічила — душу війна підірвала до останку.

Бувало, струже що-небудь, зупиниться і сидить-сидить непорушно. Живий чоловік, а очі нетутешні, очі — під Яссами, коло синів чи хтозна-де. І нічим його не можна було розворушити. Спливло життя, як свічка, тихо й непомітно.

Хотіла я взяти собі на виховання дитинку — душа потребує живої душі, — а старість боїться. Скільки мені зосталось?

Пригріти й осиротити?

Так і живу сама.

...Проводжала мене до хвіртки.

— А нову хату, вибачте, ви для кого поклали?

— Жінка після себе лишає дітей. А я що? Сини погубили, то хай хоч хата буде. Перепишу на кого-не-будь, може, згадає, що жила така собі Магеланиха, яка перед смертю подарувала його дітям хату.

...Стояла біля хвіртки зворушливо маленька, дивилась на мене великими очима, в яких не вичахали сум і ніжність, і назавше лишилась у пам'яті символом людської твердості й доброти. Коли мені буває важко, думаю про Магеланиху і кажу собі: «Тримайся, чоловіче! Буває й важче».

* * *

Доля Магеланихи, як оповідання, склалася добре. Воно інсценізоване на Українському і Вінницькому радіомовленні й регулярно транслюється в

ефірі вже впродовж двох з лишком десятків років, друковане воно в кількох антологіях, газетах, журналах і книгах, 40-хвилинний фільм знято за оповіданням Українське державне телебачення.

У «Сільських вістях»

Поряд з книжками саме в ту пору у мене зав'язалася тісна співдружність з газетою «Сільські вісті». Матеріал зі Шляхової і Ямполья був таким багатющим на цікаві факти, що я дещо почав одсилати до Києва, там із задоволенням друкували. У мене, зрештою, знайшовся доброзичливий меценат, завідувач інформаційного відділу Микола Георгійович Таранченко, який настільки вполювався моїм кореспонденціям, що вони друкувалися кожного тижня. Ця співдружність мала цілком логічне завершення — запропонували стати постійним позаштатним кореспондентом «Сільських вістей». Такий начебто примарний статус давав право на оплачувані відрядження, відпустки, трудовий стаж. Правда, посадового окладу не було. Я працював за гонорар, хоча заради справедливості мушу сказати, що одного разу Іван Васильович Сподаренко запропонував мені ставку, але я сам відмовився. Робота на гонорарі дозволяла їздити куди хочу, писати про що хочу, аби цікаве і на прийнятному рівні якості. Відмова від постійного окладу влаштувала мене й тим, що я зберігав незалежність від будь-яких замовлень газети на потрібні їй відгуки різних партійних і господарських функціонерів, якими була дуже багата партійно-радянська преса, перейнята репутацією всенародної. Власних кореспондентів на місцях ці замовлення буквально вимучували. Достатньо було трьох-чотирьох замовлень на місяць, щоб ти не належав сам собі.

Намітивши їхати в ту чи іншу область, я мав за обов'язок перепитати в секретаріаті, чи не посилають вони з Києва туди ще когось. Це робилося задля того, щоб не трапилося накладок, щоб в області або і в районі раптом не зійшлися лобами два «кореспонденти» однієї газети. Правда, така накладка все одно сталася. Я виписав собі відрядження до Свитязьких озер на Волинь. Іншими словами до Любомля, бо на ту пору Шацький район давно вже ліквідували. І треба ж було, у маленькому провінційному Любомлі зустрілися одразу два, ні, навіть три кореспонденти «Сільських вістей». Секретар райкому дивився нерозуміюче і навіть роздратовано:

— Учора двоє ваших від'їхали до Києва.

Було незручно. Мій статус позаштатного явно схилив людей до думки, що це якийсь нахаба їде на курорт, використовуючи авторитет і реквізити «Сільських вістей», тим паче, що літо вже котилося в жнива, стояла чудова погода і Свитязькі пляжі кишіли народом. Я, звичайно, орієнтувався на погоду, але не з пляжних міркувань. Річ у тому, що саме тут, у Шацькому районі, біля самого Свитязя, в 1956-57-му роках я починав свою трудову біографію — сюди, у село Вільшанку, після закінчення сільськогосподарського технікуму мене послали агрономом. Від Шацька до Вільшанки було, певне, кілометрів з двадцять. Піщана дорога йшла через сосновий ліс, мимо озера і села, що мали одну назву — Свитязь. Якось так виходило, що коли б я не їхав тією дорогою, завше це було то в дощ, то в вітер, то в надвечір'я. Величезне, як море, озеро бурунилося непривітними чорними хвилями, ревло і стогнало, а маленький острівець серед нього мав такий сирітський вигляд, що мене постійно переслідувала думка, що наступного разу я його вже не побачу — хвилі або знесуть, або поховають

острів під собою. Вельми хотілося бодай єдиний раз-разочок утратити туди і подивитися, хто там і що там на ньому, чи є люди, будинки, тварини, птахи, чи самі тільки дерева, які іноді вгадувалися, коли розступалося хмаровиння.

За доброї погоди можна було спеціально вибрати день і приїхати, але автобуси тоді у цьому напрямі не ходили — піщаною дорогою від Свитязя до Вільшанки їздили легкими візками. Крім того була ще одна істотна перепона — Вільшанка перебувала в так званій семикілометровій прикордонній смузі, проникнути туди можна було хіба-що за дозволом спецкомендатури або за паспортом. Тоді, в 1956-57-му роках, коли в будь-якому селі України одержати паспорта вважалося проблемою з проблем, у Вільшанці його видавали кожному, хто досяг повноліття, негайно і обов'язково з червоним штемпелем «Житель пограничної полосы». Якщо ж ти випадково заблукав і опинився в селі без цих документів, то чужого впізнають одразу і в тебе з'являлися стовідсоткові шанси бути доправленим на українську прикордонну заставу номер один, яка межувала з білоруською прикордонною номер один, а вже вони обидві стерегли цноту берегів західного Бугу, за яким лежала братня республіка Польща, котра на ту пору цілком покладалася на радянських прикордонників. Якщо наші патрулі ходили день і ніч вздовж контрольної-слідової смуги, то польського прикордонника можна було побачити над Бугом раз на тиждень і то, коли він або мив у річці ноги, або плентався ліниво, без конфедератки на голові, з карабіном через плече дулом донизу. Нам здавалося, що ще й п'яненко. Браття, видать, підсміювалися над серйозністю радянського прикордоння. Ми ж без паспортів не вибиралися навіть до Шацька. Якогось разу на Великодні свята весь сільський актив викликали в район слухати атеїстичні лекції, дотримали допізна, я змушений був сідати на білоруського автобуса, що ходив з Любомля, Ковеля чи й самого Луцька до Домачева чи Бреста, думав що якимось проскочу до прикордонної Томашівки (звідти було шість кілометрів через ліс до нашого села), але мене таки зняли прямо з автобуса зеленопогонні патрулі, одвели в комендатуру і дві години довелося доводити, що я — це я. Добре, що знав не тільки командирів першої української застави, а майже всіх до одного прикордонників, бо з ними доводилося зустрічатися мало не кожного дня якщо не в селі, то на заставі, бо колгосп косив у межах кордону сіно для господарства і для людей, а оформлення відповідних документів йшло через агронома як розпорядника всіх польових робіт.

Свитязь в очах більшості місцевих мешканців не мав того романтичного ореолу, що в моїх. Озер на Волині — одне на одному. Свитязь — найбільше. Тільки й того. Але завідувач клубу в Кошарах (селі, що належало до нашого колгоспу) приніс мені вірші Адама Міцкевича про Свитязь, якісь книжки і розвідки про тутешні болота й озера, там же я вперше прочитав і «Лісову пісню» Лесі Українки з усним коментарем завклуба, що сама поетеса з цих країв, з села Колодяжного під Ковелем. Цього було достатньо, щоб я відчув себе причетним до таїн великої краси. А ще ж — молодість, перше кохання на тлі такої природи, ліси, переліски,

янтарно-сонячні соснові бори! Моя душа прикипіла до цього. Їй бракувало тільки острова серед Свитязя. Це стало якоюсь маною та так маною і залишилось. І коли нарешті, через чверть століття, випала можливість їздити Україною, то я знову згадав про нездійсненну мрію своєї молодості і поїхав саме в Шацьк, а з Шацька, зрозуміло, на острів.

Накладка з двома кореспондентами «Сільських вістей» у Любомлі дещо вибила мене з колії (пізніше дізнався, що це випадковість — жінка з відділу листів, перебуваючи у відпустці, поїхала зі своїм чоловіком, фотографом з видавництва календарів, знімати волинські пейзажі. Посвідчення редакції дозволило їм організувати транспорт з допомогою райкому. Оце і весь секрет накладки). Я зробив тільки один промах: забувши, що в Шацьку нема району, я мав би пам'ятати, що там нема і комендатури, яка дозволяє в'їжджати в прикордонну смугу. Все це треба було вирішити в Любомлі. Та піщана дорога з єдиною колією для воза, якою через ліси я 25 років тому добивався до Вільшанки з Шацька і Свитязя, була тепер сучасним гудроновим трактом, яким мчали автобуси, вантажівки і легковики. Що й казати — я проводжав їх заздрісними очима невдахи. Можна було, звичайно, сісти і поїхати в молодість, але в кінці бажаного маршруту мене обов'язково повели б на заставу, я нічого не побачив би, ні з ким не зустрівся б, а коли б і зустрівся, то в нереспектабельному вигляді, та ще «Сільські вісті» мали б неприємності з позаштатним кореспондентом-невдахою. Я не поїхав до Вільшанки. Я подався до директора лісівничого технікуму, розповів йому про мрію своєї молодості і попросив доставити мене на острів серед Свитязя. Директор цілком збагнув мій стан, а позаяк був ще й керівником місцевого держлісгоспу, то дав команду Свитязькому егерю Адаму Вакуловичу Цвиду показати мені той острів у всій красі. Нарешті я доїхав до своєї мрії!

* * *

— А он сам комендант острова. Він вас і повезе.

«Комендант» був без кашкета, у штанях, закачаних до колін, з веслом на плечі. Обличчя заклопотане(із самого ранку навалилося стільки роботи, що голова іде обертом), а тут ще й кореспондент з фотоапаратом.

— Хлопці! Дайте хоч що-небудь на голову. Кашкета в моторці залишив.

Похмура зосередженість не зійшла з обличчя, поки сидів перед об'єктивом. Можна було подумати, що він чоловік сердитий і недобррозичливий. Але це не так. Знаю точно, бо провів з Адамом Вакуловичем Цвидом цілий день і впевнився: він людина лагідна і добра.

Похмурість розвіялася, щойно сів за кермо службової моторки і вивів її на плесо Свитязького озера.

День був погожий і сонячний, без вітру і хмар. Синє небо перевернулося в чисту воду й обняло всесвіт згори і знизу. При берегах біліло дно, і вода від цього здавалась зелено-голубою, наче в акваріумі, а на глибинах темніла і синява неба робила її моторошно-бездонною.

Адам Вакулович мовчав, поклавши п'ятірню на руків'я керма. Обличчя розм'якло, втома й зосередженість вичахли, в очі мовби перейшла тиха блакить води. Бадьоро стукотів двигунець. Граційними лебедями плвли вдалині безшелесні вітрильники. Імла і відстань розмивали контури дрібних човнів — їх можна було прийняти за сонних крижнів, що спочивали на погідному плесі. Таємничо бовванів серед озера зелений острівець, на якому виразно проступали три дерева — небо правило їм за фон, що підкреслював велетенські розміри.

Мотор на разі похлинувся, коротко пчихнув і затих. Хлюпнула вода під веслом — Адам Вакулович підгрібав до місточка, що цибатими ногами стояв при березі на міліні. Тут же німували осоки з довгими й вузькими лезами листя, дзижчали мухи, на білому пісочку грілися зелені жаби. Фанерний щит під металевою огорожею застерігав, що неорганізоване відвідування острова категорично забороняється — місцевість заповідна.

Йшли бетонною стежкою між вільхами, осиками, березами й кущами лози. Було тихо, як у глибині всесвіту. Навіть кроки не відлунювали — густа зелень і листя ковтали їх. Жовтими плямами світилися пройми в кронах. У кінці стежки на пагорбі стояв двоповерховий будинок,

— Найвище місце острова, — пояснив Адам Вакулович. — Колись тут поставили зруб із соснового кругляка, щоб ховались у ньому рибалки від грози. Погода на Свитязі може змінитися за кілька хвилин. Виїдеш, буває, — ні хмари, ні диму, почнеш щось робити, піднімеш голову, а озеро вже почорніло, здулось, пішли хвилі з гривами, як скажені коні. Не повіриш, що це голубий Свитязь. Реве, гуде — аж моторошно. Забороняємо сюди їздити самотужки. Та хіба до всіх доходять? Дивляться, що погода, беруть човни — і на острів. Сердишся, часом, але й розумієш. Кожному цікаво. Наслухається казок про водянників та свитязянок — і гайда за весла. Одного разу в бурю застаю тут дві сім'ї — батьки з дітьми. Відрізало дорогу на берег, та ще й холоднеча звіялась. Малі плачуть — голодні, змерзли, саджаю в моторку дітей, а батькам спересердя кажу: «Малих мені шкода — відвезу, ви ж добирайтесь як хочете. Вас сюди не просили, а в човен більше взяти не можу». Озлився я таки добре, але ж серце — не кремій. Доправив дітей до місця, тоді — назад. Темно, хоч очі вийми. Доїхав, забрав. Тепер маю родичів, певне, на весь вік.

Осміхався соромливо, майже невловимо, ніби про себе.

— А казки про водянників і свитязянок цікаві?

— Біля великої води великі й легенди. Свитязь від чого? Кажуть, що за татарів полонили дуже вродливу дівчину. Яку любив хоробрий витязь. Кинувся він виручати наречену, вихопив її з татарських рук, на коня і погнав у Шацькі ліси. А за ними навздогін — уся орда. Притисли до води. Ось-ось витязя з нареченою схоплять. Ну й вирішив він піти плавом через озеро. Дівчину — в сідло, сам рукою за гриву і — в хвилі. На середині озера кінь почав тонути. Але рідна земля пожаліла хоробрих і вийшла з води. Як побачили це татари — спорядили човни, плоти, сараною полізли на острів. А там нікого нема. Тільки два дерева — липа і явір. Липа — слід дівчини, явір

— витязя. Було так чи не було, але кажуть, що Свитязь пішов од «слід витязя». Тільки тепер тут ні яворів, ні лип. Самі бачите...

Подалися ми з Адамом Вакуловичем оглядати острів. Копієчка землі — всього сім гектарів, заплетених повзучою в'яззю чагарників, бузини, ожини, малини, кропиви, з вузенькими стежками, інколи й геть непомітними, бо косять тут не так, як скрізь, а лише після того, як почнеться сезон полювання на пернату дичину, себто, коли виросте і ляже на крило молодняк. Буйні осоки острова, обнесені зусібіч металевими сітками — цілина благословенної тиші й спокою, де аж кишить памолодь дикої качки.

— Приїхати б вам раннього ранку або після заходу сонця. Тоді острів співає. Ідеш навшпиньках, щоб навіть травинка не шелеснула, а вони з усіх боків так і говорять, так і говорять. Станеш, придивишся — сидять у гнізді чорною купою, ворущать дзьобиками, дивлячись одне на одного, ну, точно розмовляють. Шеберхнеш необачно — голівки в плечі, мов за командою, і — вмерли. Знаю всі стежки, якими ходять, проробив у вольєрах діри, щоб до води було ближче добиватись. Острів качка любить, бо тут її ніхто не зачепить, навіть лисиця.

— А що, звіра на острові ніякого?

— Де йому тут дітись? Звірові треба роздолля, а не сім гектарів... У сімдесят третьому, здається, випустили десять кроликів. То як намножились — нещастя. Нора під кожним деревом і корчем, під будинком — табуни. Всю рослинність на висоті колін вистригли, як ото перукар нулівкою. Порушився порядок у природі. Не знаю, що б і лишилось. Але приїхали спеціалісти, поміркували і дійшли висновку, що на цій землі навіть пари кролів залишати не можна. «Давай, Адаме, дій!» То мав я пекельну роботу.

Супиться Адам Вакулович сердито — довелося займатися нелюбим ділом, а йому більше до вподоби берегти всяку дичину від бракон'єра — недарма ж призначений цього року за сумісництвом ще і єгерем Свитязького лісництва.

Йде попереду мене босоніж. Звик з дитинства — починав привчатися до роботи на батьковому полі коло плуга й борони. Потім багато років рибалив на Свитязі, а там запросили в лісництво. Йому подобалось і там і тут. Але тут певніше: оце, Адаме, твій острів і роби все, щоб на ньому був повний порядок.

— Є у нас таке зело, якого ніде більше нема. Яке саме? Ось нарву вам букета на пам'ять, везіть додому, але не записуйте і не розповідайте нікому, що це таке. Бо тепер кожен читає журнал «Здоров'я» і, не дай боже, дізнається, що у нас росте, то я й ночуватиму тут ціле літо...

Брижаться волосинки зморщок біля очей — народжується чарівна Цвидова усмішка, на яку він не дуже щедрий, але яка йому навдивовижу пасує. Біля високої, ребристої, в три обхвати тополі він розповідає, що до війни в тополях був увесь острів, але фашисти винищили й зосталося тільки три дерева.

— Гляньте, яка на тополі кора. Мов кольчуга на витязеві. Нічим не проб'єш. Що їй вітер? З грозами воює. Бачите, друззя в траві? Минулого літа

шарахнула так, що здавалося — острів навпіл розстрошило, а тополя тільки гілку скинула і стоїть, наче й не трапилось нічого. А ще в нас, окрім тополь, є історична груша. Їй, певне, зо сто років, бо кого із старих людей не запитаю, кажуть, що коли вперше прийшли на острів, груша вже стояла. Невисока, з кривими вузлавими гілляками, наче вони народжувались у тяжких муках або їх навмисне викручували. Клімат і земля острова не дуже їй підходять, тому вона цілий вік — ніби на каторзі.

Розповідав мені Адам Вакулович про кожну травицю з подарованого букета, про красу світанків, про любов до природи, про синів і доньку. А найбільше — про голубе озеро Свитязь, води і глибини острова, на якому він працює, виявляється, могло б уже й не бути.

— Чому?

— Вода колись тут почала підніматись. Але ви про це краще прочитайте в будиночку на стенді. Я можу наплутати, а наука це вивчала спеціально.

Послухався Адама Вакуловича Цвида, і в блокноті залишилось дуже цікаве свідчення вчених: «До весни 1887 року рівень води в озері приблизно на три метри перевищував сучасний. Поширилась думка, що через деякий час будуть затоплені навколишні населені пункти і в першу чергу село Свитязь. Треба було рятуватися від лиха. Але ж як?

Найпростіше було б прокопати канал і спустити в нього частину води. Але для цього треба було мати кошти і дозвіл панів. Становище здавалося безвихідним. І все ж рішення було знайдене правильне і геніально просте. Знайшлися вмільці, які потай від начальства організували населення навколишніх сіл і за одну ніч прокопали канал завдовжки три кілометри двісті метрів. На ранок вода текла каналом в озеро Луки. Винуватців події не виявили. Слід мати на увазі, що обсяг земельних робіт при цьому був не менший семи тисяч кубометрів. Виконували його близько тисячі землекопів. Трасу каналу, його розміри, до речі, визначили без геодезичних приладів. Такою була талановитість умільців, сила громади».

Уявляю собі ту ніч, коли йшли і йшли працюючі поліщуки рятувати землю від стихії, рятувати з розумом і хистом, щоб одне вберегти, а іншому не зашкодити. Ця бережливість залишила нам у спадок і чарівне озеро, і казковий острів, і родючу землю, а працюючість передавалась донькам і синам разом з небайдужістю і сердечною любов'ю до рідного краю.

Цілий день я блукав стежками, вивчав рослини, сидів над водою, а Адам Вакулович, не присідаючи й не розгинаючись, косив траву, ремонтував доріжку, пиляв дошки, збивав лавиці, мудро і спокійно розмовляв з «дикунами», які раз у раз з'являлися на човнах біля пристані.

— Ніколи немаю часу на роботі. День малий. Усе в ходу, все з народом. І це, якщо подумати, непогано, — говорив, приміряючись очима до чергової справи.

Пізнього вечора, вже в лісництві, я прийшов до води і дивився в той бік, де острів, розмитий відстанню й сутінками, здавався схожим на таємничий старовинний замок. Червона заграва зійшла на тому місці, де

сховалося сонце. Смолянисто-срібна осуга лягла попід острів, вода застигла, мов чорна слюда, і була рівна-рівна, від краю до краю, скільки око бачить. Такої пори уява легко малює химерні образи водянників і свитязянок. Уже налаштувався на цей лад, але тут прийшов Адам Вакулович, мовчки сів. Швидко темніло. Висходили зорі, потім серед неба, як острів серед Свитязя, зупинився ясний місяць.

— Добре вам тут? — запитав я в Адама Вакуловича.

— Не можу кривити душею — добре. Буває так нароблюсь, так ухойдаюсь, а вийду до Свитязя, посиджу, подивлюсь на воду, на острів і тут же про все забуду. Яке щастя, що живу в такому місці! Якогось літа були тут космонавти Артюхін і Попович. Виявляється, бачили вони з космосу Шацькі озера. Павло Попович казав, що добре видно навіть острів. Він такий гарний згори, що космонавти, повернувшись на землю, вирішили приїхати сюди і ступити на нього босоніж. З космосу, з усієї країни люди добиваються, щоб подивитися на мій острів. А я тут щодня. Хіба треба більшого?

* * *

...Ще цей «Комендант...» не був написаний, але вже склався, коли я їхав зі Свитязя до Луцька, а в Луцьку мені треба було провідати обласну газету «Радянська Волинь», щоб зробити відмітку у відрядженні. Я застав на місці редактора Полікарпа Гервасійовича Шафету, подав йому відрядження, він якось дивно подивився на мене, взяв слухавку внутрішнього телефону, зателефонував і сказав: «Ану зараз же біжіть усі до мене!», потім відчинив сейфа, вийняв печатку, притиснув її до мого відрядження, підписав його, а тут ввалилися четверо веселих молодиків — випускова група недільного номера.

— Що трапилося, Полікарпе Гервасійовичу?

— Панове! — сказав він жартівливо. — Ви всі хотіли коли-небудь побачити Івана Волошенюка? То ось він перед вами власною персоною!

Хлопці враз, наче давно готувалися, заплодували. Я був настільки шокований, що ледве спромігся на відповідь.

— За що ж це ви так? Інфаркт можна здобути...

Вони оточили мене, почали тиснути руки, хвалити якісь попередні публікації в «Сільських вістях» (уже й не пам'ятаю які) і розпитувати, з якою я місією до них. Були дуже розчаровані, що приїхав на один тільки острів серед Свитязя.

— Усе там уже писано-переписано.

— Мене рятує те, що нічого не читав, дивлюсь на все очима першовідкривача, провів цілісінський день з Адамом Цвидом, записував його розповіді, і назву нариса «Комендант острова». По-моєму, це — шампур, на який можна нанизати всю здобуту інформацію.

Погодилися, що справді так, але були здивовані, що я дуже швидко пишу і знаходжу заголовки.

— Це не завше так. Буває, матеріал закінчуєш, а заголовок нема. Але коли одразу з заголовком, то це — дисципліна, який дозволяє відкидати

все зайве і залучати до теми те, що ніколи не прийшло б у голову без заголовка.

Приємна і зацікавлена розмова про журналістику і творчість. З Луцька я поїхав у Маневичі, звідти — в Сарни, з Сарн — автобусом до Рівного, а за тією дорогою, роздивляючись розлогі пшениці, побачив далеко серед поля самотню хату, над якою звивався ледь помітний димок. Зринула думка: «А хто там у тій хаті? Що за людина? Чим живе? Про що думає?»

* * *

Вона бовваніла в пшениці одинокою сиротою — хата під стріхою, старі верби, ялина біля правого причілка, непорушна і струнка, як вартовий.

Я попрохав зупинити автобус. Водій глянув на мене з подивом:

— Вам погано?

— Ні. Хочу подивитися, хто живе он у тій хаті.

Шофер нерозуміюче здвигнув плечима, а над бровами зійшлися гармошкою глибокі борозенки. Я вже був на обніжку поля, вже торкався руками шорсткого колосся, а він стояв, не зачиняючи дверей — може, чоловік передумає і вернеться?

Та якби навіть передумав, все одно не вернувся б. Дуже хороше було в полі. День нежаркий — ні вітру, ні спекотного сонця. Вдалині — синя імла. Між покосами — чорногузи, задумані й неспішливі, як агрономи. На будяках уздовж меліоративного каналу — малі щиглики, як рябі грудочки, підстрибують.

За хлібами гуркотів комбайн, невидимий, далекий і від цього загадковий. Над пшеницею мчали чотири кашкети — стежкою їхали велосипедисти. Двома довгими линвами блищали залізничні рейки на узвишші коло лісу. Звідти докотився потужний згук, з-за дерев вивалився поїзд, земля застогнала і ніби гойднулась, на неї впав густий шум, що не вичахав довго ще й після того, як на обрії зник останній вагон.

Польова дорога була білою-білою, як домоткане полотно — тільки на піщаному Поліссі й зустрінеш таку. В лісі — вільха впереміш з березою і сосною, тонкий запах живиці, тьмавий полиск сизої ожини. Вільхова літорость підступа майже до переїзду. Сліпучо палахкотять рейки. За ними — сонний хутірець з хатою і хлівом під солом'яними верхами. Від сучасності до минувшини — сто метрів. На цій стометрівці ще добре видно колишню дорогу, зарослу травою.

Зачувши чужого, навіжено кудкудачуть кури, собака рве цепа, аж трясеться буда. З хати ніхто не виходить — пес, очевидно, гавкає навіть на мух, і тому на нього не звертають уваги.

Торгаю за клямку, мінаю темні сіни, прочиняю хатні двері.

— Добридень! Не чекали гостей?

Хазяйка, нахилившись, підмітає долівку. Погляд знизу — спокійно-допитливий: «Кого це принесло?»

— Вчора тільки провела. Були зяті з онуками.

Хата велика. Крізь відчинені двері видно другу половину. Там, певне, світлиця, бо — підлога, фотографії, рушники, а тут — піч, плита, лава, стіл,

відро з-водою. Хату збудовано давно — осіла, приземлилась, але дерево — непідгниле, не поточене шашелем, дошки на стелі не прогнулися.

— Коли ж, тітонько, ставили хату?

— Коли? — притуляє віника до одвірка, поправляє білу хустинку на голові. — Дай, боже, пам'яті! У тридцять третьому, як побралися з Кирилом. Через п'ять років хаті вже й на пенсію. Інші до пенсії не дотягнули, переїхали в село. Та й мене просять, але куди мені вже перебиратись? Кажу голові: «Беріть до себе на квартиру — й вашу корову пастиму, а хату перенести несила». Випало на віку, як чорному воліві, а на старість ще й будуватись?! Доживу тут.

— А дітей у вас нема?

— Як це нема? Четверо. Син у колгоспі шофером, дочка в сільмазі, дві інші — у Рівному, мають свої сім'ї, квартири.

— До себе забирати не хочуть?

— А я, знаєте, сама боюся. По-всякому вийти може. Вони посваряться між собою, за ніч поладяться, а я до чийого боку не пристану — все одно буду винна. Знаю вже. Жила у цій хаті з невісткою. І людина вона непогана, і господиня скоро, а не виходило в нас, та й годі. Бувало, хліб од мене ховала. Кажу синові:

— Купи буханку.

— Та я ж тільки вчора купляв.

— Нема. Сонька від мене сховала.

А вона почує, тут же все повикладає, поки син ще надворі. Він до хати з вогнем у серці, кине очима на стіл і весь той вогонь — на мене. А тільки за ворота, Сонька мою каструлю з плити скидає. Ця хата дев'ять душ тримала і завше було спокійно. Я тут чотирьох дітей спородила; свекра, дівера, чоловіка поховала. То невже не можу спокійно дожити віку?

Соня таки впіймалася на обмані, син відправив до рідної матері: «Йди геть, якщо ти така, що нікому ні в чім не поступишся». Пішла невістка, побула трохи, а по часі вернулась: «Хоч убий, а назад не піду».

Правду кажуть, що й солодку булку без пари їсти гірко. Діти мають жити при батькові, а молода жінка мусить бути з чоловіком. Така природа. Наполягла я на своєму:

— Хата у вас хоч і недобудована, але йдіть туди, живіть і добудовуйте. Якщо сваритиметесь, то хай ніхто не чує, а якщо у вас добро, то всі й так побачать.

Послухались, і тепер нема у мене дорожчої людини за невістку. Слова від неї поганого не чую: тільки «мамо» та «мамо». І хліба мені принесе, і оселедчика, і пива. І на стіл подасть. А я дивлюсь, радію. Он як усе перемінилось. Таки молоді мусять починати життя не вкупі з батьками, а окремо. Чи треба було Соні звикати до порядків чужої хати, коли вона любить і вміє робити все по-своєму? Зараз господарка на всю Яринівку.

— То ви, тітонько, бачу, добру школу пройшли?

— Пройшла-а-а... А чого це я вас на ногах тримаю? Сідайте до столу. Може, голодні з дороги? Звідки ви прибились? — посипала запитаннями, як пшоном.

— Скажіть мені, як вас звати?

— Овдюшка... Це по-нашому... А в писанії — Євдокія.

— Євдокія...

— Євдокія Григорівна Борейчук.

З охотою присіла біля столу — либонь нудно самотою та самотою при такому компанійському характері.

— Мені тут самій не вельми добре. Одинока. Чоловік уже двадцять шість років у землі. Як ото подумати, то тільки зараз і пішло веселе життя, але зосталось його мені небагато. Це, видно, такий закон у природи, що до добра треба йти через муки. До війни на цьому хуторі хліба не наїлась, а у війну... Господи Високий, не доведи, щоб ще таке повторилося. Забрали Кирила в армію, коло Рокитного ешелон розбомбили, і він опинився в концтаборах за Львовом. А в мене малі діти, одне ще запазушне і не знаю: чи з батьком, чи вже сирота? Згорювалася за чоловіком, що, здається, моцці його впізнала б. Одного дня тру льон на терниці й бачу — входить хтось до двору такий, як Кирило. Впало в мене все з рук, полетіла до нього, та недобігла, ноги приросли до стежки — не він. Лице не його, голова не його, очі не його — чужа людина.

— Хто ви, чоловіче?

— Кирило, — ледь ворухить губами, бо сили нема. Ноги трясуться, пальці у виразках, лице побороноване ярками — не тридцять років, а сімдесят. Роздягнули ми його, я і зомліла. Ребра стримлять, наче їх надіто поверх тіла, та ще й кривавлять, бо обгризені якоюсь бідою. Обмили ми Кирила в трьох водах, одягли в чистеньку білизну, а вона за півгодини стала чорною. Від вошей. Ще раз почали мити, дали іншу одіж — знову чорна. Зроду не повірила б, що таке може бути, якби сама не бачила. В кості пішла воша, живцем, певне, з'їла б. Місяць не давали Кирилові нічого, крім ячмінного супу і молока. До смерті пам'ятав він концтабір. Розказував, що інколи через дрiт люди кидали буханку хліба. Бігло до неї сто чоловік, а вставало двадцять — решта не могла більше звестися на ноги.

У нас, вдома, було не набагато ліпше, як у концтаборі. Сорок третього року, весною, фашисти нагнали повну школу народу, викопали яму, почали класти у ній рядами і строчити з автоматів. Триста сімдесят п'ять душ за один день. Не хотіли їхати до Німеччини. Було чотири сім'ї, то по чотирнадцять душ у кожній, і не лишилося навіть прізвища — всіх до ноги. Тікали в ліси, копали землянки, ховались. Я теж ходила, але в мене, кажу ж, була запазушна дитинка. Почала вона якось плакати, а рідна тітка розгнівалася: «Мохом заткни йому рота, щоб нас не видало!» Я більше не пішла. Будь що буде. Зосталася зі свекром у хаті — якщо смерть, то коло рідного порога. А Кирило весь час у лісі. Коли тільки втихне — додому. Якщо якась колона німців у селі — щодуху в ліс. Як миша під віником. А ночами — ще одна

біда, лісові хлопці. Запалять скалку — нишпорять по горищах, кутках. Яка де одежина, яке яйце, шматок сала — все виметуть.

Пригнали на ремонт залізниці кількох мадярів. Старший над ними — лихий офіцер, не людина, а звірюка. «Фашист» — було в нього прізвисько. Знав, що у мене є чоловік і причепився:

— Де кунь, де Кирило?

— Нема, — кажу. — Подався за двадцять кілометрів татового брата хоронити.

А він нагана розламує, починає набивати його жовтими патронами, цілить у мене.

— Де Кирило?

— Нема, паночку. Поїхав дядька хоронити.

Бере нагана і з розмаху кидає ним у двері.

— Кажі, де Кирило?

Бачите, он на дверях — ями. Від «Фашиста» позалишались. Кидав наганом, бив ногами, кричав. Йому, видно, було добре, коли хтось страшно боявся. Обхопила дитину, щоб нічого не бачила, а сама німо плачу. Перекладач шепнув: «Падай на коліна і проси до столу». Падаю, прошу, а він знов на мене дуло:

— Співай руську «Вольгу».

Що робити? Стала серед хати, як на сцені, тулю дитину до грудей, плачу і співаю, а «Фашист» сміється. Потім наганом — на свекра:

— Загуляй руського козачка.

— Не можуть вони. У них ноги слабкі.

Кидає наганом у двері:

— Загуляй!

Батько ледве ходили, але встають, розводять руками, пробують притупувати, а я на губах триндикаю. Не знаю, чим би воно скінчилось, але тут вбігає солдат: «Пан офіцір! Рус... рус...» Наче вітром їх вимело. А на ранок уже прийшли наші в білих халатах — розвідка. Через місяць Кирило подався на фронт, а нас тут лісові люди розпинали, бо ж хутір під лісом. Били мене за те, що «що віддала чоловіка більшовикам». Надивилася моя хата всякої біди — якби була живою, то, певне, сто разів посивіла. Хата посивіла б. А людина?

Кирилові моєму віка вкоротила війна. Концтабір, а потім ще в ногу поранило, контузило, живота прострелило. Тяжкі йому операції робили, і повернувся з фронту інвалідом другої групи. А в колгоспі конюшив, поїхав одного разу верхи за сім кілометрів у сусіднє село, потрапив під холодний дощ, зачепило легені. Возила його держава, як фронтовика, інваліда війни, по лікарнях і курортах, але вже ніщо не допомагало. Яюсь подався до лісу дров привезти і вернувся порожнім: «Усе, Овдюшко! Відтанцював я свого козачка. Не годен сам дров набрати...» Та й помер, коли садки цвіли...

Затужила я, мов ота перепілка в житах. Куди не ступлю, на кого не подивлюсь — Кирило. Ні їсти, ні спати. Зробилась худа, як отой кийочок, і легка, як посмітюшка. Норму в колгоспі почали давати мені окремо, бо з

жінками не втраплю разом, а із своїми дітьми якось упораю. Два роки так тримало, що я вже не раз той світ бачила. Знайшлася хороша лікарка (бодай у її роду ніхто ніколи не слабував), виписала мені триста уколів і наказала щодня через силу пити наперсток горілки для апетиту. Вип'ю і сплю, та ще уколи приймаю. І оклигала. Тепер, щоб тільки не зурочити, краще почувуюсь, як у молодості — корову тримаю, курей, саджаю город, дітям і внукам є що на гостинець дати. Спокій і достаток. Усе погане одійшло, забулось, хороше — зосталось.

— Чого в тебе нема, Овдюшко? — питаю сама себе. — Усе є. Коли б тільки вік довший... А нащо ви ото записуєте й записуєте?

— Цікаво, Євдокіє Григорівно.

— Вся Волинь так жила. Хіба я одна?

— Через те й записую.

— То, може, досить? Давайте ще нагодую вас, бо вже моя корова реве — треба на пасовисько.

...Обідаємо огірками, помідорами, салом, сметаною.

— Може, вам у дорогу чогось покласти?

— Не треба. Тепер скрізь — їдальні, магазини.

— Ну, то ходіть здорові. Хай вам легкі стежки стеляться.

— Дайте ще напиться холодної води.

— Пішли наберемо з криниці.

Біля криниці фотографую її на пам'ять, прощаюся і йду через вигін, де колись була тверда, вторована дорога. Тепер вона поросла травою. Так само, як і минуле Євдокії Григорівни. Тільки ледь помітний слід лишився.

* * *

...У «Сільських вістях» я працював чотири з половиною роки. Благословенний час, що промайнув непомітно в цікавих відрядженнях, насичених зустрічами і враженнями. Незабутній слід у моєму житті полишив великий природолюб і травознай Іван Михайлович Носаль, з яким ми займалися прозаїчним збиранням глодового цвіту в лісах поблизу Рівного і який зачарував мене європейською інтелігентністю і знанням природи, з якої читав, мов з великої цікавої книги, хоча це, власне, було читання з себе — маючи біологічну й інженерну освіту, володіючи кількома європейськими мовами, він написав два великих фоліанти про трави і застосування їх в народній медицині — один з яких з'явився друком ще в 1959 році й відкрив дорогу до людей травознаям і нетрадиційній медицині.

На Буковині в Чернівцях, виконуючи завдання «Сільських вістей», я зустрів голову українсько-канадського товариства Євгена Тодоровича Карп'юка як людину, котра багато знала і бачила, а він виявився сам винятково цікавим і діяльним патріотом. Пам'ятаю, як Євген Тодорович привів мене до себе додому показати раритетні видання двох «Кобзарів», я побачив на стіні такий чудовий портрет Івана Миколайчука в синьому кольорі, що мимоволі замилювався:

— Микола-айчу-ук! Оце портрет!

— Іва-а-н! — проказав Євген Тодорович.

— Знаєте його особисто?

— Авжеж. Це — мій зять!

Господи! Заради таких вражень треба їздити і жити. З'ясувалося, що Євген Тодорович — батько знаменитої співачки Марічки Миколайчук з тріо Ніни Матвієнко та Валентини Ковальської.

«Сільські вісті» подарували мені зустрічі з двічі Героєм Соціалістичної праці Дмитром Костянтинівичем Моторним з Чорнобаївки, що під Херсоном. Коли Горбачов скликав 27 з'їзд КПРС, на якому Моторному мали вручити другу зірку, мене послали взяти у нього інтерв'ю, а коли через тиждень він вертався додому, я мав написати хроніку — «Перший день після з'їзду». Ажіотаж довкола Двадцять сьомого з'їзду зчинився галасливий, газети, радіо, телебачення молилися і били поклони кожен день на всю амплітуду можливостей. Нас у Чорнобаївку з'їхалося з усіх газет, радіо, телебачення, кінохроніки, певне, з півтора десятка. Пішли обідати на кухню-фабрику, що об'єднувала там і їдальню, і ресторан, і хлібозавод, і готель. Імпозантний зал для гостей, за склом шаф і шифоньєрів виграє всіма барвами веселки кришталь вишуканих сервізів. Усі ми молоді, з добрим апетитом, від кухонних пахоців слинка тече. Як усе це піде під чарочку! Але перед кожним з нас ставлять красиву череп'яну кварту з півлітрою червоного молока і запеченою шкіркою — сухий горбачовсько-лігачовський закон в дії. Усі сміються і цмокають язиками. Особливо дотепно «ходить» стежками цієї теми кореспондент «Правди» в південному регіоні України Віктор Василюк. Він почувався в центрі уваги, до нього, як до нанашка на подільському весіллі, перша, як мовиться, чарка, видно, що він звик до цієї ролі і приймає її, як належне. До всіх колег, знайомих і незнайомих, старших і молодших, на «ти». Суто партійний, вінницький підхід, де молодий заввідділом років сорока п'яти дозволяв собі «тикати» шестидесятилітньому голові колгоспу, директору заводу, начальнику управління. Та, власне, «тикав» усім без розбору і сам Михайло Сергійович. Авжеж, цар і повелитель такого грандіозного монстра, як СРСР. Але Горбачов — на відстані, він далеко і все-таки — цар. Доскоч, візьми, до його висоти! Може, й твоя голова зійде з турелі, може, й сам «затикаєш».

По обіді роз'їхалися хто куди, бо делегатів мали стрічати на вокзалі пізно увечері. Я ночував не в Херсоні, а в Чорнобаївці. У холодильнику мого номера було м'ясо, сало, ковбаса, вода, по пляшці «Шампанського» і горілки. Пий, якщо хочеш — ніхто не забороняє. Це тільки на велелюдді не можна, а тихцем, поза людські очі, будь ласка. Та й заборона, якщо відверто, дурнувата. Усі сухі закони, зазвичай, кінчалися цілковитим крахом.

Там, у колотнечі зустрічі, під суцільною білістю софітів, що робили з ночі ясний день, мені все-таки вдалося пробитися до Моторного. Це було якраз 7 березня, у Чорнобаївці скликали врочисті збори з нагоди жіночого дня, я розраховував, що Дмитро Костянтинівич сидітиме в президії і ми знайдемо нагоду для мого інтерв'ю про перший день після з'їзду, але він почувався стомленим і не дуже здоровим, а тому сказав, що пришле за мною машину о четвертій ранку і повезе на молочнотоварні ферми:

— Восьмого березня раненько я традиційно цілюся з усіма дівчатами, у паузах ми зможемо поговорити, а ви заодно ще дещо й побачите.

Це був би найкращий варіант. О десятій я міг лягти перепочити (до четвертої ранку мені вистачило б часу), але о пів на десяту в готелі з'явився Василець, який теж вирішив ночувати в Чернобаївці, де для нього був наготований номер, правда, без шампанського і горілки в холодильнику — як кореспонденту центральної партійної газети йому, либонь, вирішили продемонструвати цілковиту підтримку Горбачова і Лігачова в питаннях боротьби з алкоголізмом. Він зайшов до мого номеру з пляшкою «Шампанського».

— Подуріли з цими заборонами. Випили з обкомівськими хлопцями півлітру на базарі, ховаючись за рундуками, в готелі не виходить, бо можуть засікти, і я вирішив ночувати в селі, щоб у спокої «роздушити» хоча б «Шампанське». Складеш мені компанію?

— Можна. Але в мене тут є ще й пляшечка дечого міцнішого.

— Привіз із собою?

— Ні. Це із Чернобаївського сервісу.

— А чому ж у мене нема?

— Ну, власну партійну цноту соромно ображати такою неадекватністю. Ви ж трубадури першого ряду, головна скрипка.

— Не знущайся, не знущайся. А ти з якої газети?

— Представляю «Сільські вісті».

— Ну, за твоє!

Пам'ятаючи, коли мені вставати, я пив тільки «Шампанське», а Василець налягав на біленьку. Розповідав багато про московські знайомства в журналістських колах, про зустрічі з Василем Песковим, Ярославом Головановим, Анатолієм Стреляним. До речі, він виявився земляком Стреляного з Сумщини. Мені були цікавими ці подробиці. Я розпитував і про нього самого, адже тільки недавно він переїхав до південного регіону, а до того колесував західними областями — Львівською, Чернівецькою, Тернопільською, Рівненською, Волинською. Я сказав йому, що дуже люблю Волинь, наїжджаючи туди за будь-якої нагоди.

— А мені запам'яталися останнім часом найбільше нариси Івана Волошенюка у вашій газеті «Комендант острова», «Хата серед пшениці», «Два дні з Носалем». Високий рівень художності, емоційно і розважливо. Знаєш Волошенюка?

— Знаю. Це — я.

— О, Боже! А я з вами на «ти»! Вибачте, будь ласка. Мені незручно.

— Я теж з задоволенням читаю ваші фейлетони і критичні статті.

— Ладно, ладно! Давайте не будемо. Візьміть мою візитівку. Будете в Одесі — заходьте. З радістю зустріну.

Пізнє яблуко

У 1981 році я нарешті знову звернувся до видавництва «Радянський письменник», запропонувавши йому книжку повістей і оповідань «Барвінок холоду не чує». Не пам'ятаю, хто писав рецензії, але книгу було прийнято і поставлено в план 1983 року. Редактором її призначили Володимира Яковича П'янова, суворого на вигляд чоловіка, який однак мав дуже простецьке обличчя, великі, як у плугатаря руки, розбиті тяжкою сільською роботою, пожолоблені витійкуватою в'яззю чорних канавок.

Єдиною знайомою мені людиною в «Радянському письменнику» був його директор, Олег Черногуз, котрий працював свого часу у «Вінницькій правді», потім — у «Перці», а вже з «Перця» його перевели на цю посаду. Стосунки у нас, зважаючи на Олегові скромність і дружелюбство, були приятельськими. Він умів поводитися так, що ти не відчував його начальницьких амбіцій.

П'янов викликав мене на «звірку правок». Рукопис лежав перед ним на столі з такою хмарою підкреслень, що всередині у мене щось тенькнуло: «Це повний капут. Змусить переробляти».

Він справді наїхав на мене войовничо і гостро, критикуючи мову, архітектоніку речень за збіг приголосних і ще багато чого, на що я й сам люблю звертати увагу і не вважаю саме це своєю слабкістю. Відлягло від серця — критика була умисною, мене просто привчали до високої вимогливості фірми з першого, як мовиться, заїзду. П'янов говорив, а я слухав, вивчаючи потай його нервово-хворобливе обличчя, розметаний природним поділом на два боки попелястий чуб, величезні форми гігантського тіла зі стрункою поставою козарлюги, потужну шию без краватки, сорочку, несвіжу і невміло напрасовану. Цей чоловік здався мені самотнім і недоглянутим, що невдовзі і підтвердилося, а стан його рук пояснювався тим, що жив Володимир Якович не в Києві, а в Конче Заспі, на батьківській садибі, де в нього сорок п'ять соток землі, будинок, сад, город. Ніколи не одружувався — його кохали всі найліпші і найкращі поетеси України. Хоча Володимир Якович ніколи не мав репутації Дон Жуана та, власне, і не був ним, його доброзичливість, м'якість поводження і тонке розуміння психіки робили свою справу. Всі його любили, ні на що не нарікали і не пред'являли претензій.

Ставлення його до мене було суто педагогічним. Він прочитав мені літературну нотацію, нагнав на всяк випадок страху, дав подивитися весь рукопис з підкресленнями, а потім сказав, що все, друковане російською машинкою, де замість «і» — одиниця, а замість «є» — скрізь «е», доведеться ще раз передрукувати і якщо я йому довіряю, то він усе до кінця підправить і оддасть на передрук, на що я з радістю погодився.

Ніхто там нічого дуже не правив. Олег Черногуз сказав мені, що видавничій Раді П'янов мою книжку хвалив, оцінив її на тверду четвірку і відзначив, що я добре знаю життя, сильний там, де спираюся на фактичну основу, і слабкий — де відриваюся від неї. Іншими словами, мені знову

закидали тяжіння до документальності і журналістики, чого я не зрікаюся і не заперечую, з чим, певне, і вмру.

* * *

Звірка правок відбулася 25 квітня 1983 року, а 10 листопада я одержав з «Радянського письменника» вітальну телеграму з нагоди виходу книги «Барвінок холоду не чує». Перше побачення з книжкою — радість, але не шалена, а якась тиха, негучна, мовби стомлена тими багатьма перипетіями, що були дорогою до її появи. Ну, звичайно, я їздив її замочувати на київських теренах, у «Радянському письменнику», «Дніпрі», «Сільських вістях». Було багато горілки, розмов, компліментів.

Потім у журналі «Прапор» надрукували повість «Чим сильніший вітер», на телебаченні екранізували «Магеланиху». 26 листопада відбулося літературне свято у Тиманівці Тульчинського району, де мені вручили премію імені Пилипа Желюка за кращий твір на сільську тематику за «Літо приємних зустрічей» і присвоїли звання Почесного жителя Тиманівки. Така множина уваги лякала і стомлювала. А тут ще прийняли у «Дніпрі» нову документальну повість «Ви чуєте, журавлі?», до антології українського оповідання взяли «Магеланиху», надрукували її в «Літературній Україні», відзначили премією.

Анатолій Бортняк як керівник обласної письменницької організації запропонував обговорити «Барвінок холоду не чує» на засіданні філії. Я засумнівався:

— Рознесуть у пух і прах...

— Не бійся. Зауваження, звичайно, будуть, але по тому, як книжку сприйняла преса, видно, що тобі ніщо не загрожує... Принаймні ганьби не буде.

Обговорення відбулося 14 березня 1984 року. Доповідав Михайло Стрельбицький. Мені це було настільки цікаво, що законспектував усе.

Михайло Петрович сказав, що «Барвінок холоду не чує» вийшов, як книжка художньої прози, але тут дуже відчувається рука журналіста. Повісті — документально-художні студії, «Магеланиха» і «Купайлянської ночі» тяжіють до художнього нарису. Іван Волошенюк сповідує симбіоз журналістики і літератури, віднаходить цікавих людей, уміє про це написати, але хотілося б глибиннішого авторського коментаря. Незважаючи на те, що книга читається цікаво, хотілося б сказати і про шкідливі впливи журналістики. Одним з цих впливів є переказовість, яка найбільше вчувається в повісті «Чим сильніший вітер», а особливо в момент жесту, при зображенні внутрішнього життя людини. Почуття буває значно сильнішим і багатшим від того, яке передає автор. Спроба використати однозначний прислівник «мимоволі вжахнуло, коли переступив порога» — спроба провальна і невдала, тут треба тонше і глибше, не означити, а розкрити, дати динаміку. Щонайменше перших-ліпших слів, побільше — точності.

Повісті Волошенюка — вагома спроба відтворити характер покоління фронтовиків. Звучить добре слово, є проникнення в суть. Окремі епізоди такої незвичайності, що інколи навіть не віряться в них.

Автор, як художник, найбільше проглядається для мене насамперед в оповіданні «Магеланиха». Тому воно і увійшло до антологічного збірника. Оповідь звичайної жінки виростає в значне художнє узагальнення. Найсильніший момент автора — вміння слухати.

— Я не став би розмежовувати в книжці, — говорив Микола Рябий, — журналістську і чисту прозу. Це два крила і їх не розмежуєш. Досягненням є те, що в кожній речі бачимо народний характер. Іван Волошенюк дає неоднозначну відповідь, як він виявляється за тих чи інших обставин. Йому неймовірно везе на людей і деталі. Ці зустрічі мусять з кількості переходити в якість, як у «Магеланісі». За обсягом деталей це – роман Степана Пушина «Страж-гора», сконцентрований в одному оповіданні. Якби шляхом такої концентрації і узагальнень йшов і в повісті «Чим сильніший вітер», наголошуючи на возвеличенні духу, то повість звучала б ще сильніше.

Кращим оповіданням книги М. Рябий назвав «Ількове кохання», де автор постає як цікавий, спостережливий і тонкий лірик.

А. Бортняк. Прототип Магеланихи — це моя сусідка. Я все дитинство їв її запашні борщі, а Волошенюк тільки один раз посидів за її столом і написав помітну річ.

Валентина Козак. Зачарована всіма творами. Є дещо, як у Земляка. Мова красива, віримо кожному оповіданню, а це – головне.

Василь Кобець. Це творча удача, до якої він йшов тяжко і довго. Яким прийшов — судити читачеві. Автор з журналістики. Дещо, де правда життєва не переродилася в художню, треба безжально почистити.

Недолік — вся проекція йде від автора. Він тримає героя за вуздечку і смикає. А де підсвітка? Де монологічне мислення?

Найвдаліше «Ількове кохання». Всі інші герої написані в одній тональності. В одній книзі зібрані екстремальні ситуації. Багато крові, крику.

Григорій Усач. Що буде з літературою, якщо вона йтиме тільки шляхом Захарченка або Чехова? Юрій Щербак теж весь час в екстремальних ситуаціях.

Микола Рябий. Василь Биков — теж література екстремальних обставин. Читати кожну повість окремо – цікаво, разом — ні.

Людмила Нагорна. Головне завдання літератури — пізнати людину. З цим завданням Іван Волошенюк справився блискуче.

Віктор Тимчук. Книга сподобалась, незважаючи на те, що крові багато. Є й підсвітка — вона пастельна. Я відчув за всіма творами серце автора. Читаєш і хвилюєшся. З цього народився і Волошенюк як письменник.

Дуже гарна річ «Суховерх». Мені захотілося побувати в авторовому селі. Поділля відчувається в усіх його творах.

* * *

19 листопада 1984 року Вінницька філія приймала мене до Спілки письменників України. Були присутні 15 осіб, себто всі, крім Дмитра Дереча, який перебував у Москві. Голосування таємне. Проти не було жодного. Під час обговорення запам'ятався виступ Ніни Гнатюк: «Волошенюк, як яблуна. Є серед них ранні, що швидко плодоносять, але плоди їхні лежать

щонайбільше два тижні; є пізні, що довго досягають, нагромаджуючи вагу, смак і аромати — вони лежать довго. Іван Волошенюк — пізня яблуня.

Маючи звичку купувати хороші книги, я їх не тримаю в столі чи шафі, а даю читати. Прочитавши «Барвінок холоду не чує», мій сусід вернув не книжку, а два карбованці: «Залишаю, щоб читали діти і внуки, а ти собі купиш ще одну. Це — оцінки яблук і яблуні Волошенюка».

До речі, яблуня, за гороскопом, справді моє дерево. Однак це не убезпечує мене від критики за те, що «зіпсований» журналістикою. Цей же докір прозвучав і 24 квітня 1985 року на приймальній комісії Спілки письменників України. Олег Черногуз сказав, що у видавництві теж говорили Волошенюкові про шкідливий вплив журналістики на його творчість, він це врахував, щойно прийнята до друку нова його книга «Дорога через тишу» — там журналістики вже нема. Двадцять членів приймальної комісії з двадцяти трьох присутніх проголосували за прийняття, троє вважали, мабуть, що я невинуватий, і були проти. 21 жовтня Президія спілки підтримала думку більшості, і я того ж дня отримав вітальну телеграму за підписом Мушкетика, Глушка, Канівця, Кудієвського, Бориса Олійника, Сердюка, Скомаровського. На ту пору мені вже виповнилося 49. Справді пізні яблуко...

1. Група вінницьких письменників восени 1987 р. Зліва направо — Л. Пастушенко, В. Тимчук, А. Бортняк, А. Гарматюк, Н. Гнатюк, М. Стрельбицький, А. Звірик, Д. Дереч, І. Волошенюк, М. Каменюк, П. Гордійчук, В. Рабенчук.

2. З Президентом України Л. Кучмою і керівником Вінницької письменницької організації В. Кузьменком 2 червня 2001 року після присвоєння звання „Заслужений журналіст України”.

3. З О. М. Бицюком і його дружиною Галиною Прокопівною.

4. Легендарна баба Настя (А. А. Присяжнюк).

5. З дружиною Галиною Леонтіївною. 1976 р.

6. З директором агрофірми „Ольгопіль”, давнім другом Павлом Каленичем.

7. Жора Сенкевич.

8. Дмитро Педорук, Лідія Чуклінова, Іван Волошенюк.

9. Іван Волошенюк, Петро Рудий, Олександр Воронюк.

10. З Анатолієм Бортняком.

11. З професором Анатолієм Подолинним.

12. З внучками Настунею, Женькою.

13. Батьки і діти. 1972 р.

14. У художників Альошкіних з О. Гордієвичем.

15. З Олегом Черногузом.

16. Оля.

17. Наталя і Максим – 2006 р.

Іван Волошенюк народився 3 липня 1938 року в с. Ометинцях Немирівського району. Скінчив Іллінецький сільськогосподарський технікум. До служби в армії працював агрономом. З 1960-го — в газетах різного „калібру” і на радіо. В 1967 скінчив Київський держуніверситет (заочно). Автор багатьох книг і сотень нарисів. Заслужений журналіст України, лауреат „Золотого пера”, журналістської премії імені Гришина та республіканських літературних — імені Желюка та імені Коцюбинського. Член Національної Спілки письменників.